

M. T. R. COLLEGE, SURAT

Manuscript Library

No. ^{Ref.}
_{Ser.}

537

Title: *Anukhati Diddhila*
Vyakhyana

Index

अनुमतिदीधिति चारुव्या

Incomplete

537	:	:	Annūmati dīdhitī	:	Title
:	:	:	Siddhānta B Vageesha	:	Author
:	:	:	Bhattācharya	:	Editor
:	:	:		:	Year, Vols.
:	:	:		:	Publisher
537	:	:	Begins abruptly	:	Remarks

537

धर्मताज्ञानायेत्यायाप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानयोः प्रथममुक्तत्वेनतदुपाहितेरेवोत्तरगतः प्राथमि
कतातथावतदुपाहितताकल्पनागौरवात्प्रथमोपाहितस्यैवहेतुत्वमिति क्रमेण प्राथमिकोपाहितस्यापि तावदप
र्यवसानमिति भावः यथा मर्षहेतुत्वेनेति सूत्रं प्रमदानपर्वतरातिज्ञानस्यापि पर्वतत्वरूपविशेषज्ञानतया परामर्षहेतुत्वं
वाच्यकल्पना तावदप्यतिपरा मर्षहेतुत्वेति तादृशं ज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकस्येण व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्ज्ञानं अतिरिक्तव
र्तिताः यद्विद्यापक्षमवान् पर्वतरातिविशिष्टज्ञानरूपस्य रपि कल्पनामित्यत्रोच्यते तत्रातिरिक्तधर्मिणी अत्र न्यथे
ति अत्र यदेनानिपतपर्ववर्ति त्वधर्मिणी नैव हेतुः अत्र लोकत्वेनेति प्रमदान्तरालोक्तस्यापि वस्तुतासा व्याप्यतावच्छे
दकत्वादिति भावः पक्षमर्षहेतुत्वेनेति ननु वस्तुतासा व्याप्यतावच्छेदकतात्वेकारके पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः तथा विधेय
ज्ञानादप्यनुमित्युत्पत्त्याह हेतुत्वमिति अत्र वच्छेदकेति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानता येत्यायाप्यतावच्छेद
कस्य लघुत्वादित्यर्थः व्याप्तिज्ञानविनेति तथावतत्समनियतत्वात् तादृशं ज्ञानस्य तदुपजीव्यत्वमिति भावः अस्त
वतापि व्याप्तिज्ञानहेतुत्वमिति हेतुत्वं ननु परामर्षस्येतात्तदपि व्याप्यति एव चेति अतिप्रसंगेति पक्षधर्मताज्ञाना

भा.रा.

भावा- भावदशायापनुमितिप्रसंगरसर्थः। कारणांतरं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण पक्षधर्मताज्ञानरूपं न ननुमितेः पूर्वव्याप्तिज्ञानसु-
प्रयसतसिद्धमेवेति तस्येत्यादिमूलमसंमतमत आह सिद्धमेवेति एवं वेत्यादिमावाच्योपराणोपयोगो व्यक्तादिति पाठस्य अनुमा-
ख्यानांतरमाह यदेति व्याप्यप्रकारकमिति। इत्थं वस्तुलोलव्याप्यत्वज्ञानमिति सामा मशब्दो विशेष्यपरतिभावः। तदिदं सु-
क्तमिति मपेति शेषः। विशिष्टज्ञानेति। तथा वज्ञानद्वयकं ल्यनाया विशिष्टज्ञानकं ल्यनमुयजीयं ननु ज्ञानद्वयोत्पादरतिभाव-
ः ननु विशिष्टज्ञाना मशानुपपत्ताज्ञानद्वयकं ल्यनीये विशिष्टज्ञानमनुमितेः पूर्वसिद्धमेवेति तस्येत्यादि दोषासंगातिरत आ-
ह स्वसंवेदनैति। स्वविषयकं संवेदनं प्रकाशरूपमेव ज्ञानद्वयप्रमाणमित्यर्थः। ननु तथापि तस्यावश्यकत्वे विशिष्टज्ञा-
नोपास्तितिरूपनो व्याप्तादत आह आवश्यकत्वं वेति। तथा वावश्यकत्वादित्यस्य उभयवादि सिद्धत्वादित्यर्थो ननु विशिष्टज्ञा-
नोपपादकतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वादित्यर्थ इति भावः। असिद्धिं अनुमितेः पूर्वविशिष्टज्ञानस्यासिद्धिं। व्याप्योपमित्यमे-
दज्ञावत्पक्षधर्मताविषयकत्वप्रदर्शना यव्यावच्छेद्यमिति। अत एव स एवावामिति हेतुरितिसंगच्छते पक्षधर्मताया अविगम-
वयते परामर्शतामावातस्संगातेः। स एवावामिति हेतुरित्यत्र हेतुं प्रस्यतिलाघवादि तिसंगच्छते हेतुतेति। नयमते प्रथमं यवेतवृ

[illegible]

श. व.

त्वात्प्रथमतः सस्य निशिष्टज्ञानेन योऽप्यपत्ररसनः प्रथमतः रतीति। ननु भवत्वच्छेदकत्वाद्यनंतथापि कल्पनात्ताद्यवमेवमीमां
सकानां मूलं भविष्यतीति तत्र आह। एवं वेति। गुह्यमेति। आद्यतावच्छेदप्रकारक्याप्रिचोत्तंतस्प्रकारकपक्षधर्मताधीतं वेति ह
यमित्यर्थः। ताद्येति। आप्रिप्रकारकपक्षधर्मताधीतेनेत्यर्थः। तथा च परामर्शहेतुताया सम्ययापिला घवमिति भावः। यद्य
पि भूतत्वेन आप्रिज्ञानत्वं। भूतत्वेन पक्षधर्मता ज्ञानत्वं च परामर्शतापेक्षया प्रत्येकं नेरुतथापि व्याप्यता वच्छेदकत्वरूपेण तस्य
वेशोगौरवं प्रत्येकं बोध्यं तस्योऽभयकारणत्वे गौरवं बोध्यं अतएवैकं रूपेण हेतुमाशंसनिगच्छते। एवमाहोति। अत्रा
स्यपातोऽत्र प्रकारी भवदिसत्र वशदृशान् चर्यां प्रुहस्यमाप्रिप्रकारी भवन्त्येव वर्तमानतया अमिहितत्वात्तत्कात्तरीपता
दृशप्रहाराद्यो यदो वधकेवलसत्तात्वेन पक्षधर्मता ग्रहे विशिष्टसत्तात्वेन आप्रिग्रहेऽनुमित्यायत्ते वारं गायप्रकारी भवद्विर्भाव
छिन्ने सुक्तं। अतिगौरवादिति परामर्शतायेक्षया एतयोर्वैषम्यार्थघटितत्वादिति भावः। कारणादयं कल्पनंतथापि दुष्यति
हरमेवेत्याह। विनिगमनेति। यद्यपि आप्रिप्रकारकपक्षधर्मताधीतेन पक्षधर्मता विषयक्याप्रिप्रकारक्योत्तनेन वा परामर्शहेतुताम
त्वमित्यत्रापि विनिगमनाविरहस्तुल्य एव तथापि रस्यमानेताद्यनेकपक्षार्थघटितैकस्यापेक्षया व्याप्यतावच्छेदकप्रकासत्वात्

धोतादि रूपदयस्यापि कारणात्तावच्छेदकत्वे विनिगमनाविरहः एवमेतयोरपि प्रत्येकं विनिगमनाविरहशतित्वमते कारणात्तावच्छेदकत्वा
दिति भावः। तथापि वेति। मीमांसकोऽसंबोध्यः। तथा च मीमांसकस्याधिद्वयोः कल्पत्वेनैवापि कस्यावच्छेदकत्वाद्यवमेव विनिगम
कमिति भावः। स्वतः। स्वमतोऽस्मादिति। यत्र सदृशो भूतवान् भूतो बद्धिः। यद्यपि शतित्वज्ञानं प्रकारांतरात्तावच्छेदकत्वात्तद्वि
शतित्वज्ञानं न वृत्तंतस्वतो नयमिवाः परामर्शस्य च यमिवातेषोऽर्थः। विशेषणसंनिकर्षे निविशेत्प्रत्यक्षे हेतुसिद्धिः। प्रायेण शक
तोऽनवेति। भूमांतरेति। भूतत्वस्य विशेष्यस्य सत्त्वे कर्षसत्ता र्थमिदं। तद्व्यक्तिरुत्तीति। वस्तुमाने यदीभूतो यो देशस्तद्व्यक्तिरुत्तीति।
संनिकर्षश्च भूतव्यक्तिरुत्तीत्यर्थः। तथा च भूतत्वविशेष्यकपरामर्शजे देशरुतिर्भूतो वादे व्याप्यत्वं नुमितिः। अनुमित्यात्मकभूतवि
शेष्यकपरामर्शसदृशो बन्दिमानित्यनुमितिरेति भावः। तत्र रंद्रियां संनिकर्षस्य लेह्ये माता संनिकर्षस्य लेपिनोपपत्तिरिमाह
। तद्व्यक्तिरुत्तीतेति। विशेष्यवद्विशेषणसंनिकर्षस्यापि विशिष्टप्रसङ्गदेवत्वमवस्थापनादुपनयमात्रस्यैव संनिकर्षता कल्पनादि
ति भावः। असाधारणमिति। अनेन शरीरादिमुदासः। तेन शरीरादेर्न प्रमाणांतरत्वमिति भावः। असाधारणत्वेन च अत्र भवत्वा
प्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपेत कारणात्तावच्छेदकत्वं तेन जन्यतानत्वावच्छिन्नजनकस्य शरीरप्राणादेर्विशिष्टवैशिष्ट्या

भावः

उभयतावच्छिन्नजनि कायाविशेषातावच्छेदकप्रकारकधीस्तत्तु सप्तः पदितेति कारणाच्च पक्षीकृतस्मरणादेस्तादृशजासवाच्छि
 त्रप्रत्यजनकतेपि नासिद्धिः। अति कर्षविषयाजनकतेनैव प्रकृतासाधारणसंभवात्। शरीरज्यतावच्छेदकजातिस्वीकारे तु ना
 नाप्ररुषीयानुभववृत्तित्वेन जातिविशेषणीयानतनुप्रवत्यपकरुणावृत्तिजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणा
 तनाश्रयतंरुणावृत्तिविशेषणाच्च जयसताद्धिर्न प्रतिरयतेन जनकतेपि वक्षुरादौ नासिद्धिरिति व्याप्तिस्मरणादेरपि वि
 शिष्टवैशिष्ट्यानुभवतावच्छिन्नजनकतेन पक्षोऽसिद्धिः प्रमाणांतरेति मनोमित्रस्वामित्रप्रमाणा ज्यतावच्छेदका उभयतया
 प्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितलोपहितकारणातानाश्रयतंतेन वक्षुरादेरपि मनोमित्रस्वामित्रप्रमाणा ज्यताव
 छेदकसंयोगतावच्छिन्नप्रतिउपचायकतेपि नासिद्धिः। मनोमित्रेति कारणाच्च पक्षीकृतव्याप्तिस्मरणादेरपि सखिकर्षविषयमा
 नसोपनो नमानं प्रतिजनकतस्य संदिग्धतेपि न सतिः। अतंजनावस्य घटकतया वनघेयर्थः। स्वामित्रेति कारणाच्च स्वात्मकप्र
 माणा ज्यतावच्छेदकवाक्षुषतावच्छिन्नजनके वक्षुरादौ नासिद्धिः। वक्षुर्मनोयोगादितु न प्रमाणा मिनिनतमास्य वक्षुरादेव गम
 सिद्धिः। पालोपहितेति कारणाच्च पोपतादिज्ञानविषया व्याप्तिस्मरणादेरपि तादृशशब्दावच्छिन्नप्रतिस्वरूपयोग्यतापि ना

स

सिद्धिरिति साधे प्रमाणांतरेन मानसप्रमाभिन्नप्रमाहस्य उभयतया प्यजासवाच्छिन्नकार्यतानिरूपितफलोपहितकारणात्
 अश्रयतंतेन पक्षीकृतव्याप्तिस्मरणादेरपि मितादिसहस्य योग्यतेपि न सिद्धसाधने अलोकादौ तादृशजासवाच्छिन्नकार्यतानिरू
 पितफलोपहितकारणात्वात्वाच्च प्रमाणांतरसहकारित्वेयर्थमिति ध्येयं अनुमेषाच्च नुपहितमेवतानं यक्षः तेन न
 सिद्धसाधने प्रमां जनयतीत्यप्रमाफलोपहिततंहेतौ निवेशं अतो न फलानुपहितवक्षुरादिमत्तौ व्यभिचारः सत्यपचायक
 संस्कारवारणाय प्रमामिति स्रवादिसंनै कर्षे व्यभिचारवारणाय वदिरिति साधे प्रमाणांतरत्वे प्रमाणांतरत्वेन परिगणितं च शरीरा
 देरालोकादेश्च तादृशपरिगणनायावद्यमिवावारायासाधारणोति प्रमाणांतरसहकारोति वपूर्वनिरुक्तायं कं प्रमाणांतरास
 हकारित्वं प्रमाणातेन परिगणितसहकारित्वमालोकादेः प्रमाणातेन परिगणितत्वात्वाच्च वक्षुरादावसिद्धिः। तत्र सहकारिपद
 म्मासाधारणसहकारिपास्वाचनासाधारणमित्यस्यैयर्थ्यपदांतरव्यावृत्तिः पूर्ववदिति तस्य प्रशयः। मसांतरमाह। नरपीयोदिना
 काद्यदिसंतेन। कोष्टदिसस्वसवीजं तु शरीरादेरपि तथात्वसंभवे साधारणायदानर्थकमिति। ननु यापायमावा नो यनयस्य प्रमा
 णातं एव हेतौ प्रमाणांतरे सहकारित्वादिवद्विवक्षाणो रंवेत्यत आह। यदेति। संप्रदायिकया व्यापानुनवेतानता उपनयस्य

भा.व.

प्रमाणतमाग तेन वत दनिष्ठं कृत्वा तर्भाविस्त्रापि संभवे तत्सु स्यात्तयदेति। अत्र पूर्ववाक्ष्यमन्युपवायकत चक्षुर्मे त्रसमवहिते वा
क्षुषांतस्तेन केवत्प्रादौ मभिवा वारणापि पजाती येति न च करणपदस्य स्वरूपयोग्यतादेव नाप्यसंगः उत्तरावक्षुर्मे त्रैरपि
पूर्ववाक्षुषं प्रति स्वरूपयोग्यतादिति वाच्यं तथा सत्पुन पजम्प्रमायाः प्रसक्तप्रमिति सा मा मतो विजाती यत्वेन सिद्धे तद्विजा
तीयप्रमाहेतु रैस सतद्वृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुत्वार्थकतया वाक्षुषा घटनि वैजात्यमसिद्धावपि मानसप्रमा वैजात्यसिद्धे र्मोन सप्र
माया मनोम करणासा प्रसिद्धीतो माहायहेतौ र्मावादेति यज्जातीयेति करणो वप्रसक्तप्रमिति जातीयसमनो म करणात् न न
चक्षुषा घसमवहिततादुपनय सतज्जम्प्रमेयाः प्रसक्तप्रमा जातीयसामा मतो वैजात्यसिद्धि रिति साध्ये तद्विजाती यप्रमाहेतु
रित्यत्र तत्सदं प्रकोते पुजातीयप्रमा परंत येन साध्यसिद्धे र्हेतुत्वात्। तथा वस्तुते र्मुमेवात्मकममो म करणासमवहिते वक्षुष
दौ प्रमासाद के स्मृतेः माता मावा तत्त प्रमा विजा तीयप्रमाहेतु तस्याभावा धामि वार रतः प्रमायादिति प्रसक्तजातीयमानस
प्रमा साधारणा कारण मनः समवहिततात् उपनयस्या सिद्धि र्तो मनो येति आत्ममानसं प्रति योग्यविशेषगुणानुरया उपनयसा राम
पि चासाधारणा कारणत्वात् तत्वात्मवेत्ता दृश प्रसक्तजातीयकारणसमवहितत्वेना सिद्धि रतः करणेति अ साधारणा कारणपरंते

नशरीश्राणादेर्जमज्ञानसामान्यं प्रतिकारणात् संभवेपि न क्षतिः। अत्र वादि मनः संनिकर्षस्यापि मनो मप्रसक्तजातीयप्रमाकारणा
समवधानादह वै रिति। स्मृत्पुपवायक संस्कारे मभिवा वारणापि प्रमेति। एतच्च तज्जम्प्रमेया मनो योग एव तान सामान्यकारणान् न न
त्वमिति मतेनाः मथा प्रसक्तजातीयता वप्रमा साधारणा कारणत्वं कसमवहितत्वे नो येन यस्य तादृशहेतु सिद्धिः स्यादिति न न
आप्तिस्मासाध्यवृत्ति करणात् तत्समवहितोपनये हेत्वभावा दनु मिति वैजात्या सिद्धिः न वय जातीयप्रमाकारणा ता घ
टकसंबन्धेना समवहितत्वं विवक्षितं व्याप्तिस्मरणा स्यानुमितिकारणा ता घटकसंजमपा मर्शं संबन्धे न न उपनोतमानजन
कत्वमिति वाच्यं मनो मपरद्वैयर्था यातात्। मनसो हि मानस प्रसक्तकारणा ता घटकस्य तज्ज्ञौ कि कसत्रि कर्षस्य बहिरर्थे भा
वात्। उपनयस्य च कविदापे संनिकर्षत्वा कस्यमादिति। एवं त्वोपि तान सामान्यहेतुता पक्षे सत एमसं मवदं यतो मनो मत्ता देव
हि विविधयतयो। प्रवेशेन व्याप्तिमाद यज्जातीयेति। अत्रापि यज्जातीयपदप्रमापदमाहतिः पूर्वोक्ता वो आ। सामर्थीयदं वमस्त
वेसाधारणा कारणा वा साया सिद्धि रिति तद्वा रणा यत तत्ता दृशमाप्तेः आवश्यकत्वादिति। कारणात् र कल्पने ष्युपनयस्य का
रणात्ता वश्यकतादिसर्थः। वाचकमावाचेति। व्यापारमा वक्ष्य वाचकसिद्धांते वक्ष्यते। तस्यैवा व्याप्तिस्मरणा देहपनयस्यैवः तथा

भा ३

तांकारणात्तत्तत्संशयसंप्रयोः प्रमातामावेपिविशिष्टानुभवरूपत्वेऽपनयेसंनिकर्षितस्यासिद्धत्वाद्दोषाभावदशायामुपनयात्म
कसंनिकर्षवशात्प्रमापिष्ठात्तामग्रीप्तत्वात् अतः संशयेत्यादिमूलमन्यापोजयतां संशयसमाविति धर्मिज्ञानसकविकोदि
स्मरणास्याप्यनुभवत्पत्तात्तन्नुभवरूपवित्तसंगतमेवमवाधितकोधंशेविशिष्टस्मरितपत्तात्तनविशिष्टज्ञानरूपवित्तसंगत
मज्ञानविशिष्टानुभवरूपवित्तिसंशयसंपत्तकोधंशे लोकि कसंनिकर्षोवाच्यमावश्यतदंशेविशिष्टानुभवतेपिवाधितकोधंशेनवि
शिष्टानुभवरूपत्वंवावाधितविषयकसंनिकर्षो लोकीकप्रसच्यात्मकसंप्रेअहंरुवीत्यादौविशिष्टानुभवरूपत्वेवेतिवाच्यताव
तात्पनयस्यसंनिकर्षत्वासिद्धेः स्वप्रमात्रस्येवप्रमतात्सप्रवहनादीसंपोगस्यैवदोषत्वेनसर्वत्रप्रमतामानोसत्तादत्तवाहंश
प्याहप्रत्यत्रापिवाधिनशब्दोत्तस्यैवमानमिति संप्रदायः उपनेयादौत्यादिनाः संसर्गाग्रहादिपारेग्रहः तदभावेतिदोषाभावेस
र्वीकोरेस्मरणादौत्यादिनाभेदग्रहादिपारेग्रहः नन्वनुभवात्मकधर्मिज्ञानार्थमेवोपनयस्यसंनिकर्षत्वमेवतीत्यत आह धर्मिज्ञा
नं प्रमत्तनाति। पश्चात्संभवमिति। संनिकर्षयोप्यविषयेप्रमत्तंअत्रानामिमाधात्मकमित्यर्थः ३२ सुपलक्षणां कोटिज्ञान राम
मप्यनुभवात्मकसत्तकमेवावां स्मरणावेतत्र धर्मिणापिसामान्यतएवबोध्यतेनकोटोरेवधर्मिणापिकवित्तमशोपिनसति

नतद्वतनिश्चयदशायां धर्मत्वतनिश्चयदशायां अमहेति धर्मत्वत्वादिना धर्मत्वता धनिश्चयकाल इत्यर्थः अतंसर्गोयहा
त। व्यापत्वांसर्गोयहात। मोवादिवाप्यश्रुतिव्यवहार इत्यर्थः ३१ नन्वव्यापिप्रकारकपक्षधर्मतामानसंरदियासंनिकर्षेयमि
वासवेयाप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि व्याप्यवानिति शाब्दपरामर्शेस्पलेयमिवारः तथावबुल्यत्वेकिमिति व्याप्यताव
च्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यगतेः कारणात्तं कल्पपित्तामहाव्याप्तिज्ञानंशाब्दस्पलेकल्पमिमतोमलस्याशपमाह
। अतीन्द्रियादिविज्ञादेनासर्वीवभवामिद्वयंयेति। तथावतत्रनानामिते। पलापः शब्दसमर्थनरतिभावः। यरिशोषादिति ३५
। लघुकाणांसंभववग्राहः कारणात्तंनकल्पतेप्रकृतैवलघुकाणां संभवेनापसागतेः कारणात्तंनकल्पतइतिभावः
। तत्रव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानकल्पनायां जीजमाहा कारणावेनेति। नन्वतेनविनापितत्रानामितेः सर्वमिद्वत्वा
ने ३३ तयंतस्यहेतुत्वमनेआहातेनेतिन्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेनातत्र। शाब्दस्पलेननयपाददियासंनिकर्षस्पलेयोम
र्शोवाधितः तेषांशाब्दव्याप्यवत्तावोपस्थलेपितवकारणंवाधितमिति नन्वपक्षितयातवपलापत्वापन्नकैयनेताहिमपायी
दियासंनिकर्षस्पलेफलपलापः कर्तव्यरमतआहतवेति। सर्वेयेवेति। कालविलंबेनापितत्रयामर्शोत्यादासंभवदशाशयः वि

भाव- लंबमात्रेणानुवाचमितीपलायइतिमात्रार्थः॥मूलेःमथापामर्शोपीति।अमथानत्रसंशयस्वीकारे।तादृशविशेषदर्शनकोलेसं
 शयएवमवतिक्तनस्तस्यावमितिशतिबंधकतामिधानमतआहनुसामिनि।अमुपगमवारइति।नथावसंशयमस्यपेससमा
 हिनमित्यर्थः।अतएवयत्रहीमादिनासंशयाभावएवनिर्भरःकारिष्यते।इदंतावच्छेदेनप्रमतादिहपुन्यावर्तकप्रमेशनेपितत्रै
 वधर्मिणीरमताघवच्छेदेनवद्विष्याप्यतसंशयादतआहयदवाच्छेदइति।तदमावेनेत्यादि।स्याप्युताभाववानस्याएवैवा
 इतिस्याप्युताभावस्याप्यवानस्याएवैवेतिवानसंशयइत्यर्थः।तद्विशिष्टेपीति।नतसंशयइतिपूर्वेनान्वयः।आवर्तकशब्दस्य
 तदमावावच्छेदकएवप्रतिदत्तादाहमावर्तकशब्देति।यदवच्छेदेनोतायघप्यवच्छेदकस्यापिमाप्यतेनैवतदेवित्यंतथापिमा
 यदर्शनस्यलेव्याप्यत्वप्रकारकत्वं।अवच्छेदकदर्शनेनपुरुषतावच्छेदेनस्याप्युताभावदर्शनपुरुषोयनस्याप्युताकारकं
 तत्रपुरुषत्वस्यसुहृत्प्रकारत्वंअवच्छेदकावच्छेदविशेषतास्याप्युताभावस्यसंबन्धः।अत्रैतद्विशतद्वयसंस्कारःस्व
 रूपतःपुरुषत्वप्रकारकदर्शनवप्रतिबंधकं।तेनयश्चकारविशेषनस्याप्युतावेजानेतदंशसंस्कारस्यनोपःउद्वोघे एम
 वानपुरुषत्वदर्शनेनसंशयप्रतिरोधःएवंकुलमायायाप्यदर्शनेपिमाप्यत्वप्रकारकत्वांशोवोद्वयसंस्कारःआप्यतावच्छेदक

रूपेणोद्यमिणीतद्वत्तजानेवप्रतिबंधकंतेनतदानींआप्यत्वप्रकारकतापिरहेपितदंशोउद्वयसंस्कारसत्वेकादिमानितिज्ञानम
 पिमाप्यदर्शनेमवतीति।वस्तुतस्तु।उद्वोघकानामननुगतत्वात्थायत्वकारकतद्वत्तजानेमेवलापवादिशेषदर्शनेएवंपुरुष
 तावच्छेदेनस्याप्युताभावतानकालीनपुरुषत्वप्रकारकतामवच्छेदकधर्मदर्शनानेवतदानींपुरुषतावच्छेदेनस्याप्युताभाव
 ज्ञानसत्तेतस्यैवविरोधात्किमर्थमवच्छेदकधर्मदर्शनस्यज्ञानंआगाविरोधितकल्पनामितिवाच्यं।पुरुषतावच्छेदेनस्याप्युता
 भावज्ञानस्यदंतावच्छेदेनस्याप्युतसंशयप्रविरोधितातधर्मितावच्छेदकमेवादिति।कोविच।माप्यसंमर्गास्याप्युताभा
 वीयपुरुषत्ववत्तजानेअवच्छेदकधर्मज्ञानेमाप्यप्रकारकतद्वत्तजानेविशेषदर्शनेमितिमेदमाहुः।क्रमेणमावर्तकानांनया
 तांउदाहरणंदर्शयति।यथेतिस्थेप्युताभावस्यपुरुषतावच्छेदेनग्रहविप्रयपुरुषत्वस्यइदंतावच्छेदेनग्रहेद्वितीयकादेरी इमं
 दंतावच्छेदेनग्रहेतृतीयावर्तकधर्मदर्शनेपुरुषत्वसंस्कारेवोद्वयसंस्कारेवग्रहइति।योजनाप्रसंगःस्याप्युतावर्तकयोर्यो
 जनाप्रसंगःस्याप्युतावर्तकधर्मदर्शनेनपंशयस्याघसफलंअपस्याप्युतावेतिनसंशयपरतिद्वयोःफलतद्वदिति।तद्वत्तजानेमावस्तद्व
 दनोमाभाववच्छेदकःतद्वत्तजानेमावमाप्यइत्यर्थः।यदवताग्रहेघटाग्रंताभावादिगहवत्घटवद्वयोमाभावदिज्ञानस्यापितु

भाव-

स्वरदिशो धितादिर्भेवः। संयोगादिना घटसंशयं प्रति घटस्यो न्याभावज्ञानस्या विरोधिता तदादात्म्येनेति। एवं उक्त्यावर्तकपक्षे दर्शने विरोध दर्शनस्य निरुक्त्यावर्तकपक्षे दर्शनस्य। विरोधतत्त्वानमात्रांशपक्षममाचारं। अथवा त्रयोविशेषाजस्योपस्थितेन पीतत्वाभावपक्षे तत्त्वज्ञाने हे हि पि न यो तत्त्वमात्रपक्षेति। अथोपस्थितेरेकज्ञानमित्यादियं चोभावाभावयोरेव विशेष्यते प्रमेयमिति तस्य संकालिगता न स्यादतो विशेष्यं प्रत्ययति। इदमिति। नीलत्वेनेति। ननु तेजोभावत्वेनेति भावः। ननु भावताभावतयोर्भावाप्यतावच्छेदकत्वेभाववारं अभाववानेति संशयस्तत्र कारकपक्षधर्मतानिर्णीयविरोधीति भावोः भावोवेति भावताभावतयोरेकसंशयोपदर्शनमप्रकृतमन आह। तत्त्वयो गिति भावताभावतत्त्वयोरित्यर्थः। मलेऽग्रहातत्त्वकारकपक्षधर्मतानिर्णीयमावादित्यर्थः तादात्म्येन तयोर्हेतुत्वमि प्रायेतुलिंगताभावादिसत्रालिंगतादिसत्रालिंगतयदस्यलिंगतावच्छेदकमरत्वेऽप्यत्र लाक्षणास्यादिसत्त्वज्ञानव्याख्यातमिति। भावाभावाप्यतरत्वस्यलिंगताभावे हेतुर्नोक्त इत्यतस्तत्प्रत्ययति। अप्रसिद्धत्वेनेति। नवव्यायमतेपितत्र कथमत्रमिति भावत्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिरूपव्याप्तेरपि हेतुतावच्छेदकघटिततयातदनेन श्रयेत राम। तत्कारकपक्षधर्मताया अनिश्चयात् प्रमेयतवद्व्यावृत्तिस्याप्रसिद्धी वाये। अवच्छेदकत्वेत्वरूपसंबंधविशेष इति मते प्रमेयतसं

बंधितावच्छेदकत्वात् तत्र निश्चयसंभवादिसाशयात्। ननु मीमांसकेन केवलान्वयप्रमानानभ्युपगमात् कथं प्रमेयत्वानुमितिसौकारः। एवमिति चेत्ताभावाभ्युपगमेनाभावतत्त्वस्य तद्व्याप्यत्वचरकमेदस्त्वानभ्युपगमात् कथं भावताभावत्वेमात्रकृतमत्राहा केवलान्वयीत्यादितया उपरमतमभ्युपगमेदेतैरुक्तमिति भावः। ननु प्रमेयत्वस्य केवलान्वयमिति ग्रहदशायां धर्ममात्रस्यैव व्याप्यतत्त्वसंभवे किमर्थमेतावानुपपादयसाशयेनाह। केवलान्वयपि नृतिवद्भौसाधेयमात्रोकाप्यतरत्वस्यलिंगतत्त्वसंभवतोस्तत्त्वतयाप्यत्तरति। लिंगतावच्छेदकस्य प्रकृतत्वादाह। लिंगतावच्छेदकस्येति। तथा चेत्तलिंगमिस्यलिंगतावच्छेदकमित्यर्थ इति भावः। ननु यावत्तत्त्वतिरेकनिश्चयप्रतिषेधेन तानेयमिवास्मत्त आह। यत्संशय इत्यादिपद। अतिरेकज्ञानत्वेन प्रतिबंधकत्वविवक्षितत्वाभावात् संशयस्तत्र प्रतिबंधकः। अत एव ममिवास्मत्तान प्रतिबंधोऽयमिवास्मत्तानेपि नयमिवाऽयास्याभावात् तत्रैव लक्षणपेनयमिवास्मत्तान प्रतिबंधकत्वानभ्युपगमात्। एवमात्रमतिरेकनिश्चयत्वेनैव शास्त्री प्रतिबंधकत्वात् तत्रापि यमिवास्मत्तान प्रतिबंधः। व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् तद्व्याप्यतास्वरसाच्चाह। यदेतियत अतिरेकनिश्चयाभावात्पेति। पद्यपि पद्यतिरेकज्ञानाभावस्य निवर्तकत्वात् तथापि पूर्वसंशयस्य हवितत्वात्। अत्र नमतिरेकनिश्चयमपि हवितत्वात्पेति। अथावता

भावः

तथोक्तमिति चेत्तद्विरोधेन निश्चयपदं तान् सामान्यपरिमिति न कथितं लाघवाच्च द्रव्ये दकत्वा घनात्मासामि प्रा
पिकत्वे स्वरसं दर्शयति। अतएवेति। अथ न एवास्मिन् व्याप्तिनास्य कलं किं तद्विशेषात् लाघवाच्च द्रव्ये दकत्वा घनात्मासामि प्रा
वमाश्चि स मो मां सक उजरापि षति। अस्या सादिता सैकत्वे तां व्याप्तिमह पापिताने न कल्पना लाघवाच्च स सिद्धा त प्र
रायना संभवादिति भावः। अथेसादिना यौ न रुज्जं उद्धरन्नाह। सामान्यतरति मलेः अथेति। अमानंतरमिति यादे। अस्या वि
शेष दर्शनस्या प्रतिबंध कत्वे। तत्सत्ते पि स मो स तौ अम सत्ते पि य रा म र्शः सा त तस्मात्परा म र्शं प्रति प्रतिबंध कत्वं वक्तव्य मिति अ
प्रम सपे विशेष दर्शनस्य प्रतिबंध कत्वं कल्प्यमिति प्रमाया वादिति यादे। अनंतरं त्याग म र्शानंतरं अस्याः अनुमिति साम्याः अ
प्रतिबंध कत्वे तथा च वागवाहिक पराम र्शपति मियाः अनुमिति साम्याः प्रतिबंध कत्वं वक्तव्य मिति न अमः। अस्या मया र द
ति एवं सति जल दू द हति ते ना वा गते उली प द्वा दौ व्या घ मे दा ग्रह स ता जल दू दे पि द्वा अनुमिति साम्यी सत्ता द्यथा स्यात्ता
पत्तेरिति भावः। अतथा म तस्य जनक ता ना विरोधि नः। तथा व म ल हंत उक्त्या मे वा धे ता र्थ्य मिति भावः। अतथा म तस्य। एम
जनक ता ना विरोधित्वा सां दृश्यते इति। पराम र्शे सका ए गत सां दृह दशा यां जनक ता ना विरोधित स द ह स्या थौ विसा व र्जि

तत्वादिति भावः। ननु या सा भा वानवगाहितं विशेषां दे पत्तेन नयामि चारु सत आह। विशेषो तो। स ता दौ सा छे निर्विशेषित मेव गो प द श
क ता व छे द क तं सा स्त्रिं सा छे त प श्रु त्ति ता दि ना वि शेषि त त द्वा प्ता व छे द क म स्ती सा हा गो ते वे ति। न अते जा तेः सं स्था न यं ग्य त नि
यमा न म धु त य प्प र्म स जा ति ता सं भवा द्वा हा अ व डो या पि रि ति। न व त त्र पि म चुर ह ति त वि शि ष्टं त स द श क तौ व छे द क तं लिं ग ता
व छे द कं सं भव ती ति वा अ स र्वे ना ग्रां बु द्धि स्या मा त्र वा च क त्पा त सा दि प द श का ता व छे द क त्व स्य स ता रा व ष्य ति प्र स क्ता दि ति। वि शे
षां गो त्व मि ति ज्ञा ना द्या व र्ते कं। अथ र्थे ति म लं य दि गो त्व मि ति ज्ञा ने गो त्वां शो के म पि न प्र का र त पा मा स ते त्दा र्थः। लिं ग ता व छे द क तं
ति। लिं ग ह ति ध र्म सै व लिं ग ता व छे द क तं जा ती य क्रि सं व ध स्तु न ह ति नि या म क र्त्तव्यः। ह स नि या म क स व र्धे ना व छे द क तौ तौ अ च्ये य
त्व सं व र्धे न ग वी प त्व स्य स त्व द्य ता रा व ति प्र मा न न त स्य सा स्त्रा दौ सा छे लिं ग ता व छे द क त्व सं भव र स मि प्रा यः। ननु ग वे त र स्य गो
त्व वि शि ष्टे त र स्य ध क त या गो त्व त्व प्र वेशा दा त्मा अ य र्म त आ ह। गो त्व वे ति। त था वा गो त्व स ह स त ए व नि वि ष्ट मि नि भा वः। यथा सा ध्य
मिति। सा स्त्रा वा र्ग वे त रा स म वे ता द्दि स त्र ग वे त रा स म वे त त्व मा त्रं रं दं सा स्त्रा दि व्या प कं स क ल गो ह त र स त्र ता रा त्मे न हे न ता यां स क
। ल गो ह ति त्व मा त्रं रं दं गो प द प्र ह ति मि त्तं ग वे त रा स म वे त त्वे स नि स क ल गो स म वे ता दि त्र त्र ता रा त्मे न हे न ता यां वि शि ष्ट मे व हे न ता

भाव

नतेनवेतिवकारः संगच्छते प्रथमेति। धर्मता लोकात्ता घटानेतत्तयहासंभवादिति भावः। एवमन्यतरत्वघटकयोर्मद्वयोर्विशेषणाविशेष्य
भावमेदेनविनिगमनाविरहादपिर्मद्वयोवच्छेदकत्वावश्यकत्वं बोध्यं यद्विचक्ष्णमानोकोप्रथमित्रप्रेनिपोमि कोमेदेनवद्वयसहस्यो
वप्रकाररतिरमा लोकेद्वयोत्तत्राप्रवेशान्नविनिगमनाविरहस्तुमतेतत्राह। अत्रयेति। अत्रयथा। उक्तक्रमेण एकमेदस्यावच्छेद
कत्वावच्छेदनामपीत्यादिना एकसंबन्धेनवद्वि व्याप्यमात्रस्यपीग्रहः। तावदस्यतमत्वस्यैवेति। तथावतादशावच्छेदकत्वस्यासर्वज्ञाय
पिच्छेद्यतातत्तदज्ञानदशायामनुमितिर्नस्यादेव। अत्रयथास्यनंगो कर्त्रीधर्मत्वादेवच्छेदकत्वधर्मेणानुमितेरुपपादयितुमशक्य
त्वादिति। एवंजायतिरिक्तपदार्थस्यकिंचिदमीवच्छेन्नस्यैवप्रकारत्वमिति नियमादावेतमेदस्यस्वरूपेणावच्छेदकत्वासंभवापीति अ
पे। विपरीतज्ञानविरोधितयेति। यदिहि विशेषदर्शनतेनोपयोगितास्यातदज्ञानावधारः तदेवनास्तीतिभावः तत्तत्परीतज्ञानविरो
धित्वं। व्यावर्तकेति। अन्यतरत्वावच्छेदेनव्याप्तिनिश्चयेऽन्यतरत्वस्यास्यभावव्यावर्तकत्वादिति भावः। नचावच्छेदकत्वमनतिरिक्तवृत्ति
तंतव व्याप्तिरेवेति कथमन्यतरत्वेतदेति वाच्यं। अन्यतरत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहनेपि अन्यतरत्वावच्छेदकतायाः संबंधमयं दयमाने राम
ऽन्यतरत्वस्यावर्तकत्वसंभवात्। अनुमितौ नुमातिप्रकारकज्ञानस्यैवहेतुतागोवेनान्यतरत्वस्यासिप्रकारज्ञानासंभवात्तत्साध्या क

तात्रयं वद्वि व्याप्यः प्रमालोकात्तात्वादित्यनुमानेपि अर्थविशेषणात्तासंभवं व्यवस्थापयति अवेत्यादिना अतिरिक्तत्वे। धर्मत्वा
दितोऽतिरिक्तत्वे तद्वृत्तित्वात्। अत्रमासत्तावृत्तित्वात्। तथावधर्मप्रागभाववद्विर्मभेदान्नवैयर्थ्यमिति भावः। अत्रतेवेसाधस्य
प्रागभावः। प्रमालोकयोर्धर्मालोकात्मनेद्वद्वेनगताया अनेनगतेनधर्मत्वादिना उपपादयितुमशक्यत्वात्तत्रयथा अ
भावमात्रविलयप्रसंगारिति। धर्मत्वमेति। धर्मालोकात्तेत्यत्रधर्मत्वस्यस्वरूपतएवनिवेशादिति भावः। तदस्यास्यत्वस्यालिंग
त्वेपिनवैयर्थ्यमिति भावः। नत्वमन्यतरत्वस्यानवच्छेदकत्वेपितत्रावच्छेदकत्वधर्मदेवानुमिति रिसाशं कामपाकर्तुमाह। एवंवे
ति। अस्तुवेति। उदस्यपलक्षणा। अनतिरिक्तवरूपावच्छेदकत्वं वाविकल्पतामित्यपि रूपांशुद्वयाप्रीति। धर्मत्वाप्रकारकव्याप्ति
प्रकारकेत्यर्थः। तस्याव्यावृत्तावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मो नानिश्चयस्य। व्याप्तिरिति। आत्माश्रयमीत्यास्यस्वरूपसंबन्धस्यत्वावच्छे
दकत्वाभावादनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वेपि व्याप्तिर्यास्यनतिरिक्तवृत्तित्वेनाग्रहादिति भावः। अत्रैवसकलधर्मादिवृत्तिया
प्रीतिरिति। सामानाधिकरण्यस्यायास्तस्याः प्रत्येकवृत्तिसामानाधिकरण्यस्याभावादिति भावः। सामानाधिकरण्यं शस्यमेदेपि ध
र्मसामानाधिकरण्यात्तनाभावप्रतिपोगितानवच्छेदकत्वापेक्षयावद्विर्मद्वयवृत्तित्वेनसतियहादिसमानाधिकरण्यांतत्समानाधिकर

रासां नामावप्रति योगिनां वच्छेदकत्वात् तस्मात्तिरिक्तात्वात् अपकृतां शमेदेनैव व्याप्तेर्देवताशयेनाह वच्छेदकत्वात् अत्र विशेषमात्रि
 वेदिसदमावृत्तितादि रूपावच्छेदकत्वात् ननु भूमसमानाधिकारोत्पादिरूपाशाब्दप्राप्तौ भूमता घप्रवेशात्ता
 दशम्याप्राप्तौ का घवृत्तितेन तदवच्छिन्नयाप्रेमहाभापि तासंभवा चेति शेषः अतिप्रसंगादिना भूमयानिसेतावन्मात्रतानादय
 नमिति प्रसंगादिसर्पः अतः कारकमिति पञ्चममताज्ञाने हेतुसिद्धयुक्तौ तदंशो शाब्दव्याप्यवत्तावोचकालो तद्वदेव व्याप्य
 त्वावच्छेदेन व्याप्तेरग्रहे कल्प्यतेति यथा ममांतीरियमाथ वोचस्य लेविशिष्टज्ञानं कल्प्यतथा मवतामपि शाब्दव्याप्यवत्तावोच
 स्थलेक्षणाविलंबेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमिति कल्पना लाघवाभावे किमिह वच्छेदकलाघवं सत्यत इति भावः एतेन उ
 क्तलाघवेना व्याप्तिग्रहविषयता व्याप्तिग्रहविशेषे सर्थः विशेषता व्याप्तिप्रकाशानिर्दिष्टाया सातेन वद्वेद्याप्यो भूमः घः प्र
 मेयः इति समूहालंबने विशेष्यमात्र इति घटत्वादिसुरासुरासः प्रकृते व्याप्तिप्रत्यक्षविशेष्यत्वसामान्यलेक्षणा नमुपग
 मेनोदेषासंयुक्तभूमस्य व्याप्तिप्रत्यक्षविषयता संभवादिसर्थः तथा त्वं व्याप्तिग्रहविशेष्यधर्मिमात्र इति त्वं ननु तथापि सामान्यलक्षण
 क्षणाभ्युपगमं ह्येतांतेन रूपेणाहेतुतात्त्वेन आह वच्छेदकत्वात् त्वमिति सर्वमिति वाद्वेद्याप्यतावच्छेदेन वद्वेद्यापिग्रहविशेष्यत्वसामान्यवच्छेद

व्याप्यसर्वत्वस्य उद्देश्यतावच्छेदकत्वसामान्यप्रमेयमिति विधेयप्रदर्शनां अत्राप्यावद्वेद्याप्यमुद्दिश्य सर्वत्वस्य सर्वमुद्दिश्य वा वद्वे
 व्याप्यत्वस्य विधाने वाच्यः स्यादिति एवमुक्तं तत्रापि प्रसंगाच्चेति यापद्याप्यस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यतया भूमत्वस्य व्याप्तिग्रहविशे
 यमात्रवृत्तितादिसर्थः व्याप्तिप्रसंगानाधिकारतात्वेनेति उक्तज्ञानेन भूमते व्याप्तिप्रसंगानाधिकारणानवगाहनाच्चातिप्रसंगोद
 तिभावः अतः दशम्यः व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्र इति धर्मः तेन दशम्यवद्वेद्याप्यमिति द्वयत्वसामानाधिकारणेन वद्वेद्याप्यतावागा
 हनेपि नातिप्रसंगः भूमत्वस्यावच्छेदकत्वानवगाहित्वाप्राप्तये साधर्म्येति अत्राप्याप्यतावच्छेदेन व्याप्तिप्रसंगसत्तेरुच्य
 त्तिः स्यादिति उक्तज्ञानात् वद्वेद्याप्यस्य सर्वत्र भूमत्वसर्वतरतिज्ञानात् तत्प्रसंगः अत्रुमिति प्रसंगः अत्र व्याप्यनतिरिक्तवृत्ति
 तेन यत्नादशोभमो मासं तत्प्रकारकं पञ्चममताज्ञानं वक्तव्यमात्रमर्थक्येति तत्र भूमते व्याप्यनतिरिक्तत्वस्यानवगाहनाच्चातिप्र
 संगोदत्यत आह वद्वेद्याप्यवानितीति तत्र व्याप्तिप्रसंगानाधिकारणस्य व्याप्यनतिरिक्तवृत्तित्वस्यानवगाहनाच्चातिप्र
 तत्त्वावस्थमाणादवगाहनादेव व्याप्यत्वमात्रं प्रकृतयेति व्याप्तिप्रकारता घटकप्रकारताशाली सर्थः अत्र व्याप्तिघटकप्रकारा
 णा व्याप्तिप्रसंगलभेतादशो व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्र इति तेन भूमसमानाधिकारोत्पादिरूपाशाब्दप्राप्तौ भूमता घप्रवेशात्ता

भावा

पुत्रमानांशेप्रकारेभूतज्ञादशोवर्मेः। ननु वान्देमरुपावृत्तेतरूप व्यापिघटकत्वं न भूतस्येतत् आह। भूतसमानाधिकारोत्पादी
ति। तस्यापि भूततादेरपि भूतसमानाधिकारवद्भूति। अत्र भूतसमानाधिकारवद्विषयतावच्छेदकं व्याप्यमित्यत्र व्यापि-
तदस्यावृत्तिरूपस्य बोध्या। किं भूतसमानाधिकारोत्पादित्याप्रोक्तं योताने अनुमितेरेव सीकारादिति। भूतसमानाधिकारोत्पादित्या
स्यापि प्रायेणाह। प्रमेयत्वेति। अत्र अतिरेकिणोत्पादनाधिकारत्वं स व्यापिग्रहविषयमात्रवृत्तिताभावात् केवलान्वयानुधा-
वनासमानाधिकारवृत्तिहेतुतावच्छेदकरूपव्यापिपक्षेपेवाच्यसमानाधिकारतावाप्रतियोगी प्रमेयत्वसमानाधिकारता
वृत्तिवाच्यत्वरूपव्यापिमादायसमानाधिकारतावत्स व्यापिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वबोधं अतिरिक्तेति। व्याप्यतिरेकेत्यर्थः। एवं वि-
चेति। पक्षविद्वर्मेप्रकारेकपक्षधर्मतातानमेवानुमितिहेतुः। तत्र प्रकारेभूतधर्मः। तिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिबंधकः तस्य
हेत्वानुमितिरीत्यादेरपि सुववत्तादिति भावः। विधिषां व्यापिग्रहविषयमात्रवृत्तीत्यादिह्यं ननु विधेयताउपयोगितावच्छेदक
तयोस्ततरूपेणाप्यव्यापिग्रहविषयत्वकारकं पक्षधर्मतातानेव क्रयं वा द्विष्याप्योभूतमशतेज्ञानेभूतस्यानुयोगितावच्छेदक
रक्तयाव्याप्यत्वस्य विधेयतया मोनमतो भूतवान् व्याप्यवानिति ज्ञानद्वयोपसंग्रहः अमुयोगितावच्छेदकत्वं नानतिरिक्तवृत्ति

तरूपं वाच्यं तेन वा हेतुव्याप्यं द्रव्यमित्यत्र द्रव्यत्वसमानाधिकारणेन द्विष्याप्यत्वग्रहेष्विववानिति ज्ञानात्रानुमितिरत आह। किं
वैत्यादि। पक्षधर्मतातानेन तादृक्प्रवृत्तयः। कालांतरे यद्यपक्षधर्मतातानेन तादृक्प्रवृत्तयः। स्वसमानेति। संपक्ष-
धर्मतातानेन कालोत्तराः स्वसमानकालीनः स्वसमानाधिकारोप्यव्यापिग्रहत्वादेव परमर्थः। अस्याप्याभासोक्तविवक्ष-
रोतासर्थे। तेन न पूर्वोक्तदोषः। तत्पक्षकतत्ताधर्कांनुमितित्वावच्छिन्नप्रतितादृशत्वानस्य हेतुत्वं तत्तद्विज्ञानावच्छिन्नप्रतिवा-
आघेमिषोममिवारति। अंतेतत्तादिति। पक्षधर्मतेति पक्षधर्मतातानमात्रवृत्तित्वात्तद्विज्ञानावच्छिन्नप्रतिवा-
लीनतादेवश्यं प्रवेशात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्विज्ञानविश्रान्तमर्त्तिकतयाः ननु गतत्वेनाउपदर्शिनं एवैयस्य प्रथमं अथे-
त्यादिपक्षिकीकाव्याख्यानावसरेत्यमुपदर्शितं एवमिति। उक्तपक्षस्य स्वसमानकालीनतादेवश्यं प्रवेशस्यः। दोषांतर-
माहातत्तद्वर्मेति। यद्वर्मावच्छेदेनैत्यादीयतततयोः ननु गतत्वेन धर्मविशेषस्यैव श्रृंगयादिकतया च त्रैयत्वादिति भावः। म-
र्त्तिकत्वेनापीति। अपिना स्वसमानकालीनतादिप्रवेशेनेति समुचितं। ननु यच्छां प्रतिदृष्टसाधुननाज्ञानत्वेन हेतुत्वं द-
त्वं दृष्टाविषयतत्तापि पक्षधर्मतातानेन तादृक्प्रवृत्तयः। एवं पक्षेच्छावत्ताधनतातानेन हेतुत्वं तत्तावपीच्छाविषय

भावा.

तत्रातिविश्रान्तमर्तकतेनाप्यनुगमसंशङ्कते। एवेति। प्रतिवक्ष्यते हीति। तत्कले छायाः तत्कलसाधनताज्ञानस्य वसा
मानाधिकरणप्रसासस्यैवोपायेच्छा प्रतिहेतुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। अत्र सखेच्छातेन नोपायेच्छा प्रतिहेतुत्वं दुः
स्वभावेच्छा उपायेच्छा जननेन मन्त्रिचारता। नापि सखेच्छा च न तत्तान जन्मेच्छा प्रति सखेच्छाते न हेतुत्वं। सखेच्छाधनतत्ता
न न न्यता वच्छेदकत्वापत्तिव्यापत्ति। सखेच्छा जन्मेच्छा प्रति तस्मिन् हेतुत्वे अयोप्यश्रयात्। नापि सखेच्छाधनताज्ञानावबहि
तोत्तावर्तिघटतप्रकारेच्छा प्रति सखेच्छातेन सखेच्छा अवहितोत्तावर्तिघटतप्रकारेच्छा प्रति वच्छेदः। सखेच्छाधनमे
तादृशीत्वेन न हेतुतामिति वाच्यं। सखेच्छाधनमात्रविषयके नंतरघटः सखेच्छाधनं दुःस्वभावसाधनं वेतिज्ञानावबहि
तोत्तावर्तिघटेच्छायां आधसखेच्छाधनं दुःस्वभावो मय विषयकेच्छा नंतरं दुःस्वभावमात्रसाधनताज्ञानोत्तावर्तिघटतप्रकार
केच्छायां द्वितीयस्य वयमिति वाच्यं। किंतु सखेच्छाविशिष्टघटतावच्छिन्नसखेच्छाधनताज्ञानावबहितोत्तावर्तिघटतप्रकार
रेच्छायां प्रति सखेच्छातेन घटः सखेच्छाधनमिति धीत्वेन न हेतुत्वं विशिष्टतमेककालावच्छेदेनैकात्म्येति तत्र अवहितोत्तावर्ति
ज्ञातित्वं वसंवधविधयानि विष्टं ननु प्रकारतयेति नानुगमः। सखेच्छा उपायेच्छायाभिष्टसाधनतमपि प्रकारेण न्यमा

सतोत्तावसाधनं घटोत्तावतामिसाकारोच्छा प्रति घटः सखेच्छाधनमित्याकारकधीत्वेन हेतुत्वं हीत्वा सखेच्छाधनता
धी जन्मेच्छात्वावच्छिन्नप्रति सखेच्छातेन हेतुत्वं शास्यमिति प्राहुः। कल्पत्वाविशेषलघुत्वावच्छिन्नसखेच्छाधनता
वेवसंभवदतितदुपपादकतेन मूलमवताप्यति। लाघितादिनानियमादेरिति। शास्त्राव्याप्यवतावच्छिन्नसखेच्छाधनता
रकज्ञानस्य नियतसखेच्छाताया अथ सिद्धेति भावः। भूमसमानाधिकारोत्तादि व्याप्येरेवाभिमतेपि कतेव्याप्यता वच्छेदश्च
मताधविषयकशास्त्रपरामर्शस्यो मय मतेपि न हेतुत्वं सामानाधिकार्यांशपरिमाणलाघवं प्रतिस्थाप्यत्राह। न चिति। ता
दृश्याप्रोपक्षधर्मतांशे भूमताधप्रकारकज्ञानस्याहेतुत्वं समर्पयति। तत्र वेत्तादिना तादृशेति भूमया य के सत्यः। अनुगतम
यीति। तादृश्यामर्शोयवहितोत्तावत्सकार्यता वच्छेदकेपि निवेशादिति भावः। प्रयोजनानरमय्याह। अप्रिमादिना व्याप्य
वानि सत्रतादृशस्तत्त्वा व्याप्तिर्बोधा। व्यापकतादिति। सामान्यधर्मस्य निश्चितायमिचारकतेन तत्रैव प्रमाणाशक्तता
दिति भावः। अत्र शिंतेयाप्रोति। तादृशभूमतात्मकव्याप्तीत्यर्थः। तत्तज्ञानत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वेन। अव्यापकत्वादिति। भूमो
वच्छिन्नव्याप्यो भूमवानित्यादितानाव्यापकत्वादित्यर्थः। ननु तत्र तेवच्छिन्ने भूमव्यापकता वच्छेदकतप्रकारकत्वं भूमतावच्छिन्नपक्ष

भात्र

धर्मतात्तानतं वदंकारणात्तावच्छेदकं मन्मते तु तादृशविशिष्टधर्मत्वात्मकारवं उच्यते प्रकाशवाच्छेदधर्मतात्तानतमेनातस्तस्या
पिना नातमुभयमते समर्थयति। किंवेसादिना। अत्र उच्यते। यद्यपि धर्महेतुः कर्मागना नुमितो तादृशतावत्प्रकाशता निवे
शेषि धर्महेतुकवचनमितौ लाघवात् उच्यते। प्रकाशकपक्षधर्मनात्तानतमेन हेतुत्वे वा यकाभावः। गगनवद्व्युत्पत्तिप्रतिपत्ते
न ह्येतावद्धर्मव्यापकतात्तानस्य कारणात्ता संभवत्तथापि यत्र वान्हेमाविषयीकृत्य धर्मसमानाधिकारणाभावप्रतियोगिता न व
च्छेदकवन्हेत्वावच्छिन्नसमानाधिकारणा धर्मवानिति ज्ञानं तत्र वदितुं प्रमाणानाधिकारणानाया एव भानाद्वा न्हेतामानाधि
कारणसमानाद उच्यते। प्रकाशकत्वे वदन्मितावपिन कारणात्तावच्छेदकत्वं संभवति। तथेयं। तथा चेति। व्यापकत्वावगाहि
तपक्षधर्मतावगाहितयोः स्वातंत्र्येण प्रवेशावश्यकत्वे चेत्तर्थाः। त्वयोरेवैतैव कारणात्तमानाधिकारणावगाहितमवच्छेदः
। ननु तावन्नात्मन इत्यादिवृत्तिहेतुस्यैसाधनव्यापकत्वस्याप्रसिद्धत्वात्तर्थासाधनव्यापकत्वावगाहितेन हेतुता
मतश्चाह। अत्रुच्यते। अत्र उच्यते। अधिकारो साधनीयत्वावगाह्यभावे तादृशाधिकारणीयत्वावगाहिप्रतियोगिना यो तादृशम
शमाच्येयत्वावगाहीत्यादि क्रमेण तर्थाः। तेषामन्यथास्यासंशयकहेतावत्सर्वधारो ननु तादृशमित्यर्थः। ननु सामानाधिकारण्यमित्यर्थः।

हेतुतेव द्विर्मुखापकोयेधूमवानिति तानका लेधूमोनवद्विसमानाधिकरणा इति तानकलेधुमि न्यायति तत्राहा यथावे
ति विदुत इति न्याय कता तानकारणा तावादि निगकारणा वसरति शेषः ॥ १८ ॥ अमातोति तत्ता लोन तादृप्रवेशादननुगम
इत्यर्थः ॥ अनुमाधेधूमतविशिष्टव्यापकतावगाहिते सति यद्धूमतविशिष्टपक्षधर्मतावगाहिते नैव हेतुत्वज्ञानद्वयमहेतु
रेव नैव मवगाहिते योः पास्यां विशेषणाविशेष्यभावे विनिगमेनाविरहः तत्रापि व्याप्तिप्रकारकत्वपक्षधर्मतावगाहिते यो
स्तत्ता इत आह ॥ वेद्यति ॥ धर्मति स्वस्वकथनां अद्वितीयावर्तकं दृष्टिमेतरेवा ॥ इत्यादि नावद्विमद्व्या इति तादिज्ञान
परिग्रहः ॥ अनुधूमसमानाधिकरणा तादि व्याप्तिज्ञानसमानाधिकरणां शंय रित्यज्य लापवादकत्वे गाहेतुतास्तु वद्व्य
संताभावे वद्वित्वाभावादेस्तु स्वतः तं त्रैसौवहेतुत्वत वाध्यभयस्याधारण रूपे गाहेतुतां प्रवादत आह ॥ अग्निवारीति ॥ इदं
वसंप्रदायमतमांतव्योक्तं स्वमतं नुवद्व्यभाववद्वेति रूपे वा व्याप्तिरनुमिति हेतु रित्युच्यते न न चैति ॥ अत्रानौदियादिलिंगस्थ
लेकाशोपागमशंरूपे कार्यमनुमिति रूपं स्वकारणप्रत्यक्षादि अवच्छेदः ॥ प्रमाणा मिति ॥ अनुमानं वापमिदानीमतोदियादि
लिङ्गपामर्शवानसतदनेतरसांता दृशानुमिति मत्वादि त्येवं बोध्यं तवतादृशप्रमाणवकार्यकारणभावग्रहरति ॥ अन्य

यानुक्रमिकतया मावेन व्यास्य ग्रहादे निभावः। सर्वकार्यकारणवग्रह एव तत्फलसाकाराताय ह फलस्य तद्वदिति। प्रथमे त
 रघटिते तस्यैव ननु कृते मेणायमेत रघटितो रवस्या निर्णये पितृसंभावने वप्रतिबंधिकास्तु इत्यशंकते। संभाव्यत इति रं
 यदा रं दश्येति। निर्वीहत्वादित्येन न निति। तत्र तादृशगौरवसंभावने। सामान्यतरति। रं उघटस्थने प्यति। रं उघट
 लना गौरवसंभावना सञ्ज्ञादिति भावः। यत्र विजातीय मधुरशब्दस्या विजाती यस्तु स्वसाधनेन तं ग्राह्यतत्र शुकादि प्रभव
 स्या विजाती यतादृशशब्दशतस्य प्रामाणिकतया गतिरिक्तकल्पनामा वातगौरवसंभावनेना स्तीत्यत आह। प्रापशरति।
 तत्र तत्रेति। रं उघटादिस्थने घटत्वावच्छिन्नं प्रति रं उघटो न रं उघटादि विहाय नियतपर्ववर्जितावच्छेदकना सतस्ते रं उ
 त्तादिना हेतुत्वे रं उघटा कल्पना गौरवमप्यास्थापते। अत्र उघटस्य माणा व्याप्तिवच्छेदकत किं साधु पार्श्वे प्रकाशस्य तान्द्वय
 साधारणस्य नियतपर्ववर्जितावच्छेदकस्य सत्त्वा न यामर्शतुतां कल्पयित्वा संम्यं तरकल्पना गौरवस्वीक्रेयतरति भावः। तादि
 र्हस्या नियतपर्ववर्जितावच्छेदकोत्तरविहस्या रस्य माणा सादे सत्कालो न तादि प्रवेशेनाननुगतत्वादिति भावः। अमिचार एव
 निर्णये सदापि लाघवम किं विचारमित्यामि श्राय कसं लेयावच्छेदकमिचार निर्णये नेत्यादि। अनुमितयदेकं साध्यतादि शिष्टं

साध्योतरा अनुमितेति यथा गानं नित्यपरिमाणवत् विमुत्तादित्यनेन नित्यपरिमाणवत् प्रसाध्य नित्यपरिमाणवत् निरवपवद्र
 चतत नित्यपरिमाणवत्तादिसनुमाने पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यापमानमेव सहारामो नमिति भावः। नियमो शोति। उक्त
 सत्त्वे पक्षतावच्छेदकवच्छेदेन साध्यसिद्धौ संबंधमप्यहयानियमग्रहेपि प्रकारतद्ग्राह्यसंभावनादिति भावः। सत्तु तत्तु। उक्त प्रकार
 नावश्यकत्वापन्नोक्तप्रकारतत्रोपनीतमानादेव परामर्शनिर्वीहदिति भावः। सत्त्वे नियत व्यापारेति। तथाच पदसाधारणमि
 तादिव्याप्तौ व्यापारवत्साधारणमिति वाच्यमिति भावः। एकसंबंधीति। पत्रे व्यापकत्वस्मरणानंतरं सामानाधिकरण्यापराधेन त
 रं उभयस्मृतिभ्यां व्यापकसामानाधिकरण्यापराधेन तत्पनीतमानंतरं तत्र सामानाधिकरण्यापराधस्य व्यापकत्वस्मरण
 जन्मस्य न जन्म व्याप्तिविशिष्टो यनो तत्तान जनकस्यापि व्यापारत्वमित्यर्थः। यं जनयेत्तैवेति। व्यापकत्वोपनयस्य
 पक्षतोपनीतमानत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वं तद्वच्छिन्नं त्रैव सामानाधिकरण्यापराधेन तद्वत्ता संभवदिति भावः। ननु तत्तद
 पनयजन्यतावच्छेदकतत्तद्वच्छिन्नं प्रति नियमसत्तात्तद्वत्त्वमसत्तमेवेत्यत आह। वस्तुत इति। उपनयव्यक्तादेरित्यादि।
 ही व्यापकत्वज्ञानयक्तादेः। आदिपदेन सामानाधिकरण्यापराधः संग्रहः। तत्तत्प्रमायति। तत्तत्तद्वच्छिन्नं तद्वत्त्वमसत्तमेवेत्यत आह। वस्तुत इति। उपनयव्यक्तादेरित्यादि।

भावः

निर्माणवैजात्यस्यैवेति। यतो य नो तमानस प्रसक्तप्रमाणवैजात्याभावात् यमयास्या योत्प्रमाणांतरस्य प्रसक्तस्य सहकारित्वात्
द्वितीयास्या योत्प्रसक्तप्रमाया मनोमकरणात्मकस्य समवहितत्वात् हेतुभावादेव न्यामिचार इति भावः। अत्र यदसाधारण
मित्यादि प्रमाणान्तरत्वे प्रमाणांतरत्वेन परिगणितत्वेन नु वैजात्यस्य प्रामाणिकत्वेऽनुपलब्धिर्नैव जात्यादस्य पक्षमानान
वाधिका इत्यत आह। मानाभावाच्चेति। उपनयनमतावच्छेदकत्वमेव मानमाश्रयानि एव चेत् उपनयस्यैवेति हि ध्याहे उपनयस्य
जनकता विशेषणत्वात् विषयासंनिकर्षविषयानुभयत्रापि न वैजात्यकार्यतावच्छेदकमिति भावः। अतएवेति। यतएवोप
नयजन्यतावच्छेदकं न वैजात्यमतएवैवमर्थः। उपनयनमतावच्छेदकं वैजात्येन मानसत्वात् यत्ननावास्तव्यतादेवोपमि
तेतदोपनायकत्वात् अतरेति। वास्तव्यमित्यासौ घट इत्याकारिका आभ्यंतरप्रतिज्ञाया हेतुत्वेऽदुःखीसौ हेतुवनेत्युपमनुम
नामोत्याकारिका सादृश्याभावाद्वाति। सादृश्यं चाभावश्चेति दुहः। आदिना सुरमिवेदनमित्यादौ सौरमादिविषयत्वसादृही
तंततेति प्रसमित्यापत्तिर्योगीति सादृश्याभावयोः प्रसक्तैश्च न्या उपनयनमतावच्छेदकं वैजात्यस्य स्वीकारे वास्तव्यता
नादिजातिः सर्वोशौकिकप्रसक्तैतादृशजातेरभावसमानाधिकरणात्तादृशजातिश्च सर्वोशोपनीनमाने वास्तव्यतादेरभाव

समानाधिकरणीति प्रसक्तैतादौ इदं ताशे वास्तव्यत्वं तत्तांशेव तादृशजातिरिति संकर इत्यर्थः न च सर्वोशोपनीतमानमेवा
सिद्धसर्वत्रैव तादेर्लौकिकप्रसक्तसामग्रीसंभवादिति वाच्यं कामिनीजितासादिवशात् प्रवलतरदोषवशाद्वा उपनीतमा
नात्मककामातुरकामिनीसाहाकाएदो आत्मता घप्रहस्यसर्वानुभवसिद्धत्वादिति। ननु प्रसक्तैरेकत्वा नद्वयमेवेति
कसंकर इत्यत आह। ज्ञानद्वयेति स्वैर्यमात्रेमेति। मात्रं पदेकत्वा र्थं कं एवो नु भूतस्यैव तत्तालावच्छिन्नेऽपेक्षया हना
सर्वकालीनस्यैतत्कालीनेऽपेक्षया स्वैर्यसिद्धित्वा नद्वयपक्षे तन्न स्यादित्यर्थः। ननु स्वैर्ये लाघवोपपन्नमनुमानादि
कमेव प्रमाणमविष्मतीत्यन आह। व्यवस्थापितं वेति। तथा वसो यं घट इति प्रसक्तैरानंतरतद्वदार्थिप्रसक्तैरेकत्वा न
द्वयेनोपपादयितुमशक्यं प्रसक्तैराविशिष्टचित्तं साधयतीति भावः। न वेति। तथा वप्रसक्तैरादौ प्रमाणांतरस्य प्रसक्तस्यै
व सहकारिता ननु तादृशजातिरित्येव संकर इत्यर्थः। तादृशवैजात्यावच्छिन्नप्रति किं प्रमाणांतरसहकृतोपनयत्वेन जन
कता किं चोपनयत्वेनैव जनकता प्रमित्यंतरा सामान्यरूपप्रतिवचकाभावः सहकारीतत्रा घटव्याति। इतरा सहकृत
त्वेनेति असे असे इत्येति। इतरा सहकृतत्वस्यासिद्धे रित्यर्थः। तदेव दर्शयति। उपनयस्यादिना न वैवमिति। एवं किं चि

भाव- रविशेषणानेन विशेषणविधौ हेतुत्वे रतेति फलीभूतता न विशेष्ये तरेत्यर्थः। पारावाहिके तु फलीभूतता न विशेष्यविशेष
 णात्तैव घटत्वादित्यादिना नमिति न तदुद्धेदः। यत्र वयाथमिकतो नेदं उच्यते तत्रैवमातः उदीयमाने वाधादिवशात् केवलवैत्रय
 वमाससते तत्रैव तत्राविशेषणान्मासत्वादाह। मात्रेति। तस्मिंशयसा तु पूर्वसंशयनाशेपि संशयां ततोत्पत्त्यादावविशिष्टधी
 भविष्यतीति मत आह। विसेषेति। नवेतीति। तथा वमलेन वेति न वेत्यर्थः। एवं। इतरविशेषणान्नोपस्थितेऽपि विशिष्टधीहेतु
 त्वेमावस्यप्रतियोगिनः प्रतियोगिग्राहकसामग्रे वामावग्रहप्रतिबंधः किं न स्यादित्यत आह। बलवत्तेति। बलवत्तत्वं फलव
 लादेवेति भावः। काश्चिदित्यस्य सवो जनु यत्र घटघटाभावाविति स्मृत्वा लंबनादिरूप्या क्रमिको वा घटतदभावस्तत्तत्र
 स्वतंत्रविशेषणविधौ हेतुत्वसंभावाद्भावग्रहायतिभयेनाभावग्राहकसामग्रीप्रतिबंधकतया वक्ष्यते किं तथा हेतुत्व
 कल्पनेनेत्यादि। अस्य पेसाह। वस्तुत इति। तथा त्वस्वतंत्रविशेषणवीहेतुत्वं तत्र यत्तदर्थमेवाप्येव नीतमानासंभवेपि अनु
 मानादेवनत्र आप्तिबोधः स्यादेतावताप्यनुमानं प्रमाणां सिद्धमेवातो वस्तुत इति। साधारणधर्मेति। इदं तु प्राच्यमते स्वमतं राम
 कोप्यासीति मात्रस्य विशेषणधीत्वेन हेतुत्वात् सारूप्यत्वात् ननु असंशयप्रहोपक्षोपां कविचक्षोषविधयोपपद्यते। संश

यादिसाधारणी सुत्स्यारसंशयस्याप्युपनीतमानतया तत्र विशिष्टतदुत्तत्वेन भानंतु सर्वमत एव न कारणमिति दर्शितं। त
 थावतत्साधारणसामग्रेव निश्चयात् कोपनीतमानोपपत्तौ न तत्र सामग्र्यतरं कल्प्यते। आशयः। तदेव दर्शयति।
 इत्यात्विति। अथ या एककोटिमात्रस्मात्सोपनेन विशिष्टतदुत्तत्वेन भानस्योपनीतमानहेतुत्वं उच्यते। दोषांतरमा
 हाभूमत्वत्वेति। तथा वधूमत्वत्वात् उपास्येति दर्शयामासि। गकायावम्यनुमितिः। सर्वानुमेव सिद्धा मानस्यादिति मात्र
 :। मिश्रं स माघा नोद्धेयति। अतएवेति। अतएव संशयसाधारणोपनीतमानसामग्रीतएव निश्चयात् कोपनी
 तमानसंभवादेव। मानाभावादिति। निश्चयात् कोपनीतमानेसांतत्रेणाता दशहेतुहेतुमद्भावा कल्पनादिति भावः। न च
 न्वय्यतिरेकात् विधानमेव मानमत आह। वंदनत्वेति। इदं तु मीति। एवोपनीतवंदनत्वमानसामग्रीतश्चंदनत्वान्छे
 देनापि मानेपितदिशि एव तद्भासत इत्येव योग्यवच्छेदगर्भे नियमेवामिवा रतिभावः। तद्विशिष्टे तद्भासत इति
 विषयमहस्यपतिपदि वेति। प्रामाणीकरति। वस्तुगत्याता दशनियमे मानाभावादिति भावः। ननु लिङ्गोपपत्त्यायति। तत्र आह
 । नहीति। अन्यत्वाच्च काविहादिति प्रकृतेनेना दशनियमस्य साधकस्य सत्वात् प्रमाणांतरकल्पने गौरवात् प्रहस्यदेश

भावः

धूमवान् सर्वतोवदिमानित्याकारकज्ञानादेशोपपत्तेरिति भावः संवन्धिद्वयेति। यात्रौ तु साध्यहेतुसंवन्धिद्वयविरूपकामिति साध्य
प्रसंख्येनाकथं तत्प्रत्यक्षमिति भावः अनुसंयोगसामानाधिकारणसाधारणसंवन्धिद्वयविरूपतन्नेकात्मवन्हेरप्रत्यक्षेव नि
संयोगस्यासाध्यग्रहणं वा। एवमपि संयोगेन साध्यतायां यात्रेः प्रत्यक्षत्वं यदा रनेपि सामान्येन विशेषणतया वा साध्य
तायां तदप्रत्यक्षत्वस्याप्युपपादनात् अतः सर्वसाधारण्यमाह। तदनादरेपीति हेतुसाध्येति मन्त्रमपि प्रेसाह। संवन्धिद्वयेनि
ननु यच्च धर्मस्यैति मन्त्रमिवाप्येणाह तदनादरेपीति नु काश्चित् साध्यप्रत्यक्षसंविनात संनोसाध्यप्रत्यक्षासीकारे साध्यप्रत्यक्षमा
मग्रां विनोति न यावत्। विशेषणविशेषसंबन्धस्यातो तत्वेनागतत्वेपि तद्विकविशिष्टज्ञानस्य प्रमातादाह। लौकिकत्वेनेति
। क्वचित् भ्रमसंशयो न प्रत्यक्षे क्वचित् सहरितेति। यद्यपि सहवोत धर्मदर्शनमेव विशेषणान्न तत्था तत्थापि स्वतन्त्रविशेषणाधी
हेतुत्वमिवाप्येरोदवस्तुतो विशेषदर्शनं व्याप्तिप्रकारकदर्शनं चेत्तदा विपरीतज्ञानानेवर्तकत्वेन व्याप्यतावच्छेदकी। तत्र प्रमा
दिप्रकारकज्ञानं चेत्तदा सहवोरितेति धूमवानिति ज्ञाने संवन्धितावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्वाद्देहतेरित्यर्थः। ननु विशेषणसाधारण्य
ज्ञानमपि साध्यजनः संनिकर्षकथनं पुनरुक्तं ज्ञानस्यैव संनिकर्षतादत्त आह। विशेषणस्येति। सामान्यत इति। प्रमानं धूम

आपकवादि संयोगी संयोगत्वादिति नेमर्थः। तथैवातादृशमातित्वेनैव संनिकर्षणौ वेत्तेवकारेण लौकिकसंनिकर्षवच्छेद
ः न वेति। घटवद्वत्त्वमिति मानसोपपत्तेरन्यमिवाहति बहिरिति। आधेयतया गुणादिवास्तुष्वेवमिवाहति सह। प्रत्यक्ष
ति। घटो नास्तीति वास्तुष्वे घटविषयके अमिवाहणापाधेयेति। सर्वतोवदिमानित्यनुमितोपवर्तते वद्विचारत्वं संसर्गविषय
या प्राप्ततेन नु वद्वौपर्वताधेयत्वं समानविज्ञेये चेतमानाभावादन आह। तद्वत्त्वमेवेति। इत्येवार्थस्यैव तर्कः। इतीति। तत्र उक्त
पांशे दं दृष्ट्या धेयतया भावादिति भावः। ननु भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुक्त्यापत्तदस्यमाने तद्वत्त्वमेवेति। इत्येवार्थस्यैव तर्कः। इतीति। तत्र उक्त
माने तत्संयोगस्य हेतुत्वं वाच्यमत आह। कथमस्येति। अथ उक्तकार्यकारणभावात्पुण्यमे। वद्विमतैवि। इति ता नि
यामरुसंयोगो न वद्वेः साध्यतायां तादृशवद्वधिकारणाधिकारणक इति भ्रमतस्य वेतो यद्यमेग्रहेव द्वाधिकारणात्सापि मानात्
दां नो वद्विमात्रे। वद्वेः संयोगाभावेन अमिवाहति भावः। यद्यप्याधारतासंबन्धेन द्वाप्रकारके तादृशप्रत्यक्षे तत्संयोगस्य न चात
मिसुक्तोचनायां दोषः प्रकृते वद्विधारतस्य प्रकारतयेव मानात्। तथापि वद्विधारत्वं संसर्गविषये वद्विनिविष्टमिति
अमिमे सवमिवाहति दत्तः। इतीति। यो नास्तीत्यादौ पुनरप्याहं निरूपितविशेष इति तदज्ञानविशेषणतामित्रतत्त्वाने

भाव-

शेषत्वमेव मुख्यविशेषतां दंडी पुरुषो नास्तीत्यत्र दंडिनस्तु भावविशेषतात्वे न दंडविशेषतं न तु तद्विज्ञेयं सायमिममपि ज्ञायमानं तत्रावतीति विशेषतात्वेपि तादृशविशेषतात्वेपि तत्र अप्रमिसंशे विशेषतं वर्तते त एवेति नाभ्याप्तिः। यदि वदंती पुरुषो नास्तीत्यादौ पुरुषस्याभावरूपेण विशेषतात्वं दंडनिरूपितविशेषतं नैकं किंतु मित्रमित्रं तदा तत्तानविशेषता न बाहेत्रं यत्तानविशेषतं तदेव मुख्यविशेषतं उक्तस्य नैवामाव निरूपितविशेषतात्वं दंडे नैव पुरुषस्य दंडविशेषतं तिति नाति आप्तिरिति साक्षात् मुख्यविशेषता निरूपितप्रकरणासाक्षादिसंस्पृष्टादिति माहादंडादीति। एवमुक्तं तद्वर्तमानं तत्रैव तत्तापदा र्थत्वात् तदंडस्य तत्तात्त्विकमविहृदमिति भावः। भासत इति। संसर्गमप्येति शेषः। न दंडादेरिति सोपमिति प्रत्यक्षि तापानपुनः सिसंशे मुख्यविशेषता निरूपितं तत्तावत्प्रकारत्वं न तु तत्ताया इत्यर्थः। मानाभावादिति। निर्विकल्पकीति साधारणलो किकप्रसक्तता बाहेत्रं प्रतितसंयोगस्य हेतुत्वावश्यकत्वेनिरुक्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्यर्थः। बाधकमप्याह प्रमानिति। मुख्यविशेषता वच्छेदकत्वे तादृशदमग्रहं प्रतितया हेतुत्वोक्तौ प्रमानिति सामान्यस्य ता जम्बीवाणां ग्राम संभवतीति प्रमानादिमानिति ग्रह उक्तः। ननु सामान्यलक्षणानसर्वसिद्धातद्वज्जन्तं वा विशेषादेरपि सत आह तत्ता

संसर्गस्येति। तया वदंती पात्मकतत्ता साक्षादवगाहि प्रत्यक्षि ज्ञान एवमभिचार इति भावः। न चेतत्कार्यकारणत्वात् प्रत्यक्षि ज्ञायता तत्ता वदंती एवमासते न तु तत्संसर्ग इति कल्प्यत इत्यत आह। प्रकृत्यो नि निरुक्तकारणसंयोगाभावात् पर्वते वदंती साक्षात्प्रकारता संभवपि तादृशत्वेन पर्वते वा हेतुमिति वाच्यपक्षानादेव वदंती प्रकृत्यादिसंभवात् तदिति रक्षिककल्प्यते इति भावः। एतेन वक्ष्यमाणपुत्रात् तत्ता कारणपत्नीतेति। एवं वसा साक्षितिनो यदि पतन्तात्मा कदं उपसर्ग स्यानुपनीतां तेने वसात्ता तत्तथा च न वदंती मदेव वदंती विना संयोगमिति न कृतार्थं तस्याशयः। तादृशदमग्रहं अथ यतया मुख्यविशेषे रमग्रहे सः संयोगः वैत्रयदेति वदंती यो मस्यापि पदस्य तादृशोपनीतमानविषयत्ववच्छेदोक्तौ किं कसंमिकर्षं न स्यापि दंडादेश्चाद्युपनीतमानविषयत्वादिति भावः। ननु तन्निष्ठातीतत्वा ननु गाहितादृशदमग्रहे तत्संयोगो हेतुत्वात् तदस्यत आह। अपदंतीत्यादि। ननु तत्र विषयप्रानतादृशदमग्रहे तदुत्वे वाच्यमत आह। तत्तात्त्वस्येति यदि तत्तात्त्वमसंश्रुतमिति विषयः स्यात्तदा तत्ता कारणपत्नीतत्वेन प्रत्यक्षि ज्ञायता वाणां स्यादिति भावः। ननु तद्व्यप्रयो गजनेना उपहिततादृशदमग्रहे हेतुत्वे वाच्यप्रत्यक्षि ज्ञायतात्त्व व्यप्रयोगजननोपहिततात्त्वतत्तदुत्वे सत आह। तद्व

भावः चेति निमित्तं ततोति प्रयोगजनने कष्टसाधनतात्वादादि विरहप्रसक्तस्येत्यर्थः। ननु तत्प्रयोगजननयोप्यत्राभाववत्तादृश इत्य
ग्रहे तथा हेतुत्वं वाच्यं तादृशोपपत्तमावश्यं निमित्तं तत्तद्विरहप्रसक्तस्येत्यत्राह। तन्ननेति। प्रकृतेऽपि पूर्वतो वाद्विमानिति
वास्तवोपनीतमानेपितथा वसंयोगविनापितादृशोपनीतमानेन किं विरापकमिति भावः। अत एव तत्तात्त्विकतादृश इत्यग्र
हे भूमा ननु हि मानतिसामान्यग्रहे वममि वाएदेवं वां प्रमावद्दमितित्वावोपनीतमाने वां प्रमावत्तुसंयोगस्याहेतुतात्तादि
द्विग्रासेति। वास्तुवायास्या वां प्रमायास्तवा उपनीतमाने वस्तुश्रं प्रमासंयोगस्याहेतुतात्तात्तादि
ग्रातीतोपनीतवास्तुवेयमि वाएदि घमानेति। नपनादिनेत्यादिना तत्तत्प्रतिग्रहः। रजतादेर्विघमानरजतादेः अभावप्रति
योपितमुद्रया यद्वा नंतदमनदृशग्रहे रसक्तगवप्याह। अनेदागोयादाविति। आदिना जतादि सादृश्यप्रसक्तसंग्रहः। एवं
तदिदिये सादिकायकारणा भावान्मुपगमेयवहितेति। अवहितः दंडो यास्मिन्निमित्तः तत्र मानसं दंडोति निश्चये रक्षापति
रतो नायनेति। पादिना यनोदंडोति निश्चयोनमवति तदा तदुपया रकापि कल्पनीयमित्याह। कनिदिति। तदस्मरणादित्य राम-
चहेतुः सहवित्तुमोदर्शनादि निमहवित्तुमोदर्शतस्य उद्धोषकविषयास्मृतिहेतुत्वं कवित् दंडोभावस्मरणास्थितोसा

भासोति। आदिना विशेषादर्शनादिपरिग्रहः। संशयस्यैव जननादिति पंचमं नंदपं निश्चय इति पूर्वपक्षस्ये हेतुत्वेनावि
ता तथा वनिश्चयतस्य कायता वच्छेदकत्वे संशयसामग्राप्रतिबंधात् निश्चयः कार्यता नवच्छेदकत्वेत्वा यादका भावः। सति
वेनितथा संशयसामान्यमावे निश्चय इत्येवेति भावः। निश्चयान्मुपांत्रापि संशयोः सुपेयत एवेत्याशये नह। सक्तं
वेसादि। एतादृशेषदर्शने निश्चयस्येष्टसंशयानिरुक्तकार्यकारणाभावे संशय इति संशयस्यापितदिदियज्यतादृश
इत्यग्रहेतात्तादृशसंयोगाभावेः नुपपत्तिरिति भावः। असौ संशयः सुर्याविशेषे आघेपतया तादृशग्रहे तत्संयोगो हेतुरि
मत्रापि यमि वारं दर्शयितुं तदिशिष्टवद्विस्मृतां नतान्निश्चय इति। तथा वतदिदियज्यतादृश निश्चयत्वं संयोगजन्यताव
च्छेदकमिति न संशये यमि वार इति भावः संशयत्वमिति दृष्टं ताये तथा वनी लेतोरघटत्ववत्संशयमि तत्रानत्वरूपनिश्च
यस्यस्यापि अर्थवशसंयन्नतया ज्यमानवच्छेदकत्वेनादृश इत्यग्रहेतावच्छिन्नप्रतिहेतुत्वे वा ये संशये यमि वा एवेति भावः। अ
भ्युपेयाह। अतुवेति। तथा निश्चयत्वं कार्यतावच्छेदकं संभवादिति। न तथा वप्रकृते निरुक्तकार्यकारणाभावेन कल्पितर
ति भावः। ननु संयोगाभावे दशापां संशयस्योत्पत्तेरपि निश्चयस्यानुत्पत्तेरपि निश्चयत्वं तज्यमानवच्छेदकं कल्पितरत्यनव्याहमा

अहोतिनायनादीनादिनात्तावपरिग्रहः तत्र मानसतन्निष्ठत्वे ॥ तादृश नियमस्या तादृशसंयोगजन्यतन्निष्ठमस्या अतन्निष्ठमिति
 ॥ घटमहं जानामीत्यादौ व्याप्तिनादिनादिनाद्यवयवः ॥ अत्रानुमितिर्नामीत्यनुभवसाधकत्वादि लक्षणाप्रामितौ सिद्धायां तत्कारणात्वेना
 नुमानमतिरिक्तप्रमाणासाधयति ॥ अस्तितावदिसादिना पत्रकारणमिति ॥ तथा न तो दशपामर्शजमता वहे दककोटिप्र
 विषयतयापि तादृशवैजात्यमभ्युपेयमिति ह्युचितं मानसंति ॥ तथा न मानसतया व्यमेव तद्वैजात्यमात्मामिति नातिरिक्तप्र
 माणासिद्धिरिति भावः ॥ अनुभवत्वादिति ॥ शाब्दबोधोपमित्योपेतुल्यव्याप्या नानसप्रसक्तविशेषत्वमित्याशयः ॥ किमेवमि
 ति ॥ एवं अनुभवसाधनस्यैव प्रसक्तत्वे अस्मादिति तुल्यव्याप्तिरिति जातिद्वयानुपपत्त्यामादनुभवत्वमेव प्रसक्तत्वं तथा वसाध्यावि
 शेषदतिभावः ॥ साध्याविशेषं पमेहरति ॥ स्मृतीति ॥ प्रामितं तरक्यनामौ रवमेव निपक्षबाधकमत आह ॥ अत्रामिताविति
 ॥ तथैव केति ॥ साक्षात्कारित्वं जकेतये ॥ परमागारूपवानि सुपनीतमाने साक्षात्कारित्वस्याग्रहात् तत्तत्संस्पर्शक
 सन्निकर्षजन्यत्वं साक्षात्कारित्वग्रहेतं त्रमित्यर्थः ॥ तस्यापि आत्ममनःसंयोगरूपलौकिकसंज्ञे कर्षजन्यत्वस्यापि तत्तातिरेक
 तावुमिति लोकारोपि आत्मन उपनीतमाने कर्षनसाक्षात्कारत्वग्रहतिवाच्यम् ॥ आत्मनो मानसोपनीतमाना संभवानलो

किकमानससाम्याः सर्वत्र संभवात् ॥ वास्तवोपनीतमानेप्यात्ममनःसंयोगस्यासन्निकर्षत्वादुपनयस्यैव सन्निकर्षेतात् ॥ न
 नात्मानुमितौ यदि न साक्षात्कारित्वग्रहेतदात्ममनःसंयोगस्य सन्निकर्षसुर्याजनकत्वमेव नास्ति पत्रप्रसक्तस्य विषय
 ता तत्र सन्निकर्षस्याश्रयत्वमित्येवं रूपसामानाधिकरण्याप्रमासमाजनकत्वमेव सन्निकर्षसुर्याजनकत्वं तत्र फलबल
 कल्पमिति तादृशफलाभावात् तत्र कल्पते परेषामतिरिक्तावुमिति सामग्राद्व फलबलेनोपनीतमानविशेषात्मावु
 मितिसामग्राश्रित्यैव लौकिकप्रसक्तप्रसक्तप्रतिबंधकत्वं कल्पत इत्यस्वसादृशवादिमिति ॥ अवाधितेति ॥ अनुमितेः
 साक्षात्कारित्वेन न त्रसाक्षात्कारित्वाभावग्रहस्य भ्रमत्वमप्यतरेति भावः ॥ अगतेति ॥ सुरमिचंदनमिति प्रसक्तं चंदनं सौर
 गार्थिप्रवृत्तिजनकतया विशिष्टत्वात् सिद्धं तत्सर्वचंदनं साक्षात्कारेणोपनीतमानस्यैव न चंदनं साक्षात्कारित्वमिदं त
 स्याप्यवृत्तित्वाभावात् तौ रमांशवैजात्यात् तस्यानुभवो वाच्यत इति साक्षात्कारित्वमिदं तस्याप्यवृत्तित्वं कल्प
 ने अतएव सौरमं न पश्यामीति साक्षात्कारित्वाभावग्रहभ्रमः ॥ परंतो वाडिमामित्यनुमितौ तु कांशं साक्षात्कारित्वस्याग्र
 हात्तत्र साक्षात्कारित्वाभावग्रहो बाधकत्वेनाप्रमेवेति भावः ॥ अत्रातकल्पनं च यत्कल्पनं न उपर्वतो वाडिमामित्यनुमिते आह

भावः

षोपनीनमानतवादिमनेपर्वतापंशेमाहाकारितयोस्तेवमानसोपनीतमानतवादिमनेतुकावेकायादिमलमतव। नरवसाहाकारितं
मिद्यतीतिअत आह। सामामेति। तदंगीकारेन्यवेतीपवनद्वौसामासलक्षणायाज्ञानलक्षणायावासेनिकर्तव्यसंभवादित्येवस
त्रिकर्षाभाववलेनवन्त्याघनमितौ प्रसक्ततामावंसिद्धौ कवित्तंभवत्पयिमाहाकारितयोर्भौतेतिभावः। एतेन उक्तप्रकारेणाया
ख्यातां अतिरिक्तप्रतिमितेन व्याख्यातां तत्रापि शाब्दमामि उपमिनोमिनसाहाकारोमीत्यनुयवसापवलेनातिरिक्तप्रामितिमि
त्येतकारणत्वेनातिरिक्तं शब्दादिप्रमाणमिसर्पः। मतां प्रमाशकते। व्यवस्थापरिष्यतरतादिनासाअप्रसिद्धसाध्यकनुमितिः। उप
नयस्य। अभावरूपसाध्योपनयस्य। नवेवमपिप्रसिद्धवन्त्याघनमितौ कपनसाहाकारितमत आह। एवंवेति। एवमप्रसिद्धसा
धकानुमितेः साहास्याभावे जातिसंकरेतीसाहाते अनुमितित्वं विहाय घटादिप्रत्यक्षे अनुमितित्वं वसाहाते विहाय प्रसिद्ध
वन्त्याघनमितौ प्रसिद्धवन्त्याघनमितौ उभयोरेव समावेश इति संकार इति भावः। केविदिसनेनतस्या अर्थोपाजितपा अनुमितित
मेवविवादास्पदमित्यस्वरसो दर्शितः अतएव व्यवस्थापयिष्यतेत्युक्तं। तदस्यपगमेपिदृष्टांतामाह। तत्रेसादेनामेदत्वादि राम
नेति। एषिष्यांजलमेदत्सनुमितौ उमेदत्वसामान्यलक्षणायायास्थिते मेदेजलत्वावच्छेदप्रतिपादितोक्तत्वसंबंधेनजलदेरुप

नीतमानमित्यर्थः। सामान्यलक्षणानस्यपगमेवाप्रसिद्धवन्त्याघनमितौवेवसाहाकारितमनुपपन्नमित्यप्रसिद्धाभावसाध्यरु
पर्यंतानुवाचनमफलमिति मोवः। यत्तु वंदे लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वकालेवद्वेर्मानसपुनीतमानमिति सर्वसिद्धं। तत्रव
द्वेर्लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीः प्रतिबध्यतावच्छेदकंलाघवाद्भिमानसत्त्वं अनुमितेर्मानसत्वेतनुमित्यस्यमानसत्वं प्रतिबध्यता
वच्छेदकंवाच्यमितिगौरवमिति। तत्रायत्रविषयविशेषेर्लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वकालेऽनुमित्याचीनानानुमितेस्तत्रता
दशप्रत्यक्षसामग्रीः प्रतिबध्यतावच्छेदकंतादशमानसत्त्वादशानुमितित्वंवाच्यं अनुमितेर्मानसत्वेततादशमानसत्त्वमेव
तथेति तुल्यगौरवात्तन्नुमित्यस्यपुनरुपपत्तिरेवमानंभविष्यतीत्यत आह। तत्रिष्टेति। भूमतनिष्ठेत्यर्थः। भूमतसमानाधि
कारणोसादियाप्राहेतुतावच्छेदकतयाभूमतनिष्ठयत्किंविद्धमौपस्थितिगवश्यकीस्वरूपतउपास्थितस्यभूमतस्यसामानाधि
कारणप्रतियोगितया अनुयोगितयावाभानासंभवात्तएवंसाहस्यतउपास्थितेः भावस्यानुभवात्साध्यवदस्याहति तस्यभूम
त्वेमानमपि किंविज्येगाभूमतोपास्थिति विनानसंभवतितयाचसाहस्यत एवभूमतप्रकारेणाभूमोपास्थितिकालेप्यनुमितेरा
नुभाविकतातन्भूमतनिष्ठयापिज्ञानंदेनुमितिभावः। मलेपक्षधेर्मरेतिव्याप्तिविशिष्टतानंभूमोवाहियापरसाकारकेतद

भावा-

नंतरं निशि एवै शिष्टा ज्ञानं याति विशिष्टं मे पक्षवै शिष्टा ज्ञानं वा न्हे व्याप्नो भ्रमः पर्वते इत्याकारकं। पक्षे वेति। सप्रत्यक्षी विशेषकृतं
। यदेष पक्षधर्मो व्याप्ते वै शिष्टा ज्ञानं पर्वत इति भ्रमो नान्हे व्याप्नो इत्याकारकं अतएव कारणासंपत्तिः कृता यत्तद्विशेषकृतं सत्तत्ता पतदतत
रं विशिष्टवै शिष्टा ज्ञानात्मकः पक्षे तृतीयं पक्षं परामर्शो वा अत्र नंत यो मेषानंत तादृशता ने विशेषणा तावच्छेदकप्रकारक निश्च
यजन्त रसणा पतती पेति। अतएव पक्षे पर्वती यत्तमस्य प्रसक्तं प्राथमिकं ततो व्याप्ति स्मृतिः ततो वं वा द्विआय इति प्रसक्तं द्वितीयं
ततो वा द्विआय अथ भ्रमवा सर्वत रति प्रसक्तं ततो धर्मि तैरी सा बोध्यां उभयथा। व्याप्ति विशेषकृते न यत्त विशेषकृते वा प्रकृता सतेः
प्रकृतस्य परामर्शकारणा तयवस्था पनस्या सतेः॥ ॥ वस्तुत रति संप्रदाय मनु र्भ्य स्वमते तु उभयवै शिष्टा वगाहितस्य लघो
रुगता नति प्रसक्तस्य दुर्वतया सा भवति तो जगज्जामेति तावाच्छे नं प्रति तादृश परामर्शो स्माद्व्यपराहेतु तद्वयमं लभवानु
याता यत्त विशेषकृते वगाहेतु तं अतएव वा द्विआय भ्रमवां श्चायामेत्याकारकः पक्ष विशेषको यनयः सर्वसम्पत्त रति ये यं
केचित्तु निश्चयत्वे न हेतु तं रति भ्रमवत्वेन वा हेतुत्वमिति वेत ततो याताय कहेतुतापो अत्र छेदकं तु प्रातिस्विकरूपमेवेति प्रकृतम्
नयं भ्रमपित स रत येव व्यावृत्तः अतरे नै। व्याप्य पक्षान्तरे स र्थः। सप्रतियोगि समानाधिकरणा घटत्रादि तत्तत्सं प्रति यो ग्य

सामानाधिकरणापंगगनाभावस्यापानतः सुववमत आह। तवेति। अहति गगनादेरेति। येन संबंधेन गगनादेरहतीता तेन संबंधे
ने स र्थः। धर्ममात्रेति। मात्र पदकृतार्थकं। तादृशेति। सप्रतियोग्यनधिकरणी भूतहेतु अधिकरणाहेतौ स र्थः। तदधिकरणाप्रामे
द्या गगनाधिकरणाप्रामेद्या तदभावस्यापंगगनाभावस्य तद्या कृतयोगगनादि व्यावृत्तये। नैव वमिति। एवं व्यापकता लक्षणोपि
हेतुसामानाधिकरणापनिवेशे तथा विमै गमना विरहाद्या सी ज्ञानं हेतुरिति भावः। अस्तु तावदेति। एवं गगनाद्यभावस्य प्रति
योग्यसामानाधिकरणासंबन्धः। कालोपद्वान् कालपरिमाणादि साधेनुरोधेन गगनाद्यभावस्यापि त्वं उशो विरुक्तप्रति
योग्यसामानाधिकरणास्य व्याप्ति लक्षणो निर्वचनादप्या तत रसुक्ता वृत्तीति। तावत्तैव गगनादेवो रणादिति भावः। एवं सामानाधिकर
णाधिक्यो हेतुत्वे स र्थः। उमि त्रे रिष्टता त। पर्वत इति भ्रमव्याप्य को वा द्विआय ज्ञाना त भ्रमो न वा द्वि सामानाधिकरणा रति ज्ञान काले
प्यनुमितिः स्यात्त रसत आह। तद्वै रति। पक्षधर्मत्वग्रस र्थः। वा द्विआय भ्रमवा र्थे न रति मवदमि मत परामर्शकाले पि
वदाम सामानाधिकरणा पापागम्यत्वे वा सर्वत रति ची काले प्यनुमि त्यापत्ता साध्या मानव्याप्य वत्तसे व सा आसामानाधिकरणा
धर्मवत्तस्यापि वक्षे मा नम उमिति विरोधितेन कल्पामेति भावः। तस्यापि हेतौ सा आसामे नाधिकरणापनिश्च यस्यापि तदीनी

वासनात्रातिमाप्तिरित्यर्थः। उदं व्याप्यति साध्या कामिप्रयोगात्तत्रप्रतियोगी व्याप्यधिकारापरस्मादनात्त्रय्याप्यवृत्तिस्तथा केन
 स्वप्रतियोग्यनाधिकारात्तस्यावृत्तिनिवेशोत्पत्त्यामेतया सामान्यामावासेन वेनमेदकृतं स्यात्तु सरागोयत्वादिति ननु सामान्या
 वृत्तिप्रतियोगिता कतस्य समते अपवेशात्तथापि साम्यमत आह। संवेद्यादीनि। प्रमवान्द्वे रिसा दौ संयोगनिष्ठं यद्वमप्रतियो
 गितं तस्मादो वदिसा नाधिकराणा यावदमावेव न त एवेति माप्तिरित्यर्थः ननु संवेद्यनिष्ठममावनिष्ठवन्नमप्रतियोगिता नै
 कजातीयेत्यावावावतिष्ठं यत्तस्याप्रतियोगितं तस्मादोक्तौ नायं दोष इत्यत आह। आदीति। प्रमवान्द्वे रिसा दौ समवाया
 घवृत्तिप्रमवानिष्ठं यद्वमवावृत्तिप्रतियोगिता कतं तस्मावस्य वादिसामानाधिकराणा अतावेच्छेदकं संवेद्या वृत्तिप्रति
 योगिता कयो वदमावेसत्वादिति माप्तिरितः तादृशमाप्रतियोगी कतसामान्यामावस्तयापि नाचरस्यर्थः। ननु तदिति। या
 पकतायां प्रति योगी व्याप्येकारात्तस्य प्रति योगी तावच्छेदकत्वादेश्च प्रकारतया प्रवेशो गौरवात्। सा अत्र दयाद्यति तेन तत्र प्र
 वेशाच्चा घवमिति भावः। वीष्मासममिमाहा रादीमादिना यद्योगप्राप्त्यर्थं प्रयुक्तः। उद्देश्येति। यो यो प्रमवान्मवादिमानि तत्रोद्देशे राम
 प्रमवधर्मः उद्देश्यतावच्छेदकस्योद्देशः विधेयस्यो धर्मो वदिः। असंतामावेमति योगी व्याप्यधिकरणप्रवेशादाह। अस्यो न्येति।

विधेयधर्मे तदतिवेसत्रासंतामावस्यान्योन्याभावस्य यथासंख्यं प्रतियोगी ताभावान्वयः। अत्रासंताभावप्रतियोगी तावच्छेदकत्वं
 मस्योन्याभावप्रतियोगी तावच्छेदकत्वेनाभावश्च यत्तदोत्तरयुक्तं बोधायनाचार्यः असंताभावघटिते विधेयभावकवद्व्यदि
 परेवदित्वत्वरूपेणावाहेतवतिलक्षणा तादृशमावेवोद्देश्यधर्मे वतोधिकराणातेनान्वयः तादृशप्रतियोगी तावच्छेदकत्वानि
 ताभावस्य विधेयभावकपक्षार्थे कदेशे वदित्वाहावन्ययः पक्षार्थे कदेशे तेषां को सौ वै वि आहः न्योन्याभावप्रतियोगी तावच्छे
 दकत्वाभावस्य विधेयधर्मे वदित्वाहावन्ययः। ते यावन्नममान्धमवानिच्छाभावप्रतियोगी तानवच्छेदकवदित्वावाच्छेन्नवानिति
 प्रमवनिष्ठा न्योन्याभावप्रतियोगी तानवच्छेदकवदित्वा निति बोधयधीः। अत्र सवदित्वा निति सत्रतस्य दस्य केवलं तात्पर्यग्रा
 हकत्वमिति। परेन विधेयभावके वदित्वा पदं वदित्वा निति न्योन्याभावप्रतियोगी तानवच्छेदकं वदित्वा वदित्वा वीष्मातसदं
 तात्पर्यग्राहकत्वमिति आहः। उद्देश्यधर्मेति मासतरसन्वयः पक्षदिति। प्रमेयतत्तदोत्तरासंतामोन्याभावाप्रसिद्धे रिति भावः। प्रमेय
 या विधेयधर्मे वेत्तायावेवकारस्यायोगायोग्यवच्छेदयो रप्रसिद्धत्वा उक्तं। तैव व्यापकत्वमर्थो बोध्यः। असंतामाया शब्दावेतस्य दे
 ततकेवलानाये निमाया योगस्याप्रसिद्धे सद्यवच्छेदः कर्षप्रतिपाद्यतरस्यत आह। अयोग रनिर्गतं नमाभनिष्ठा योग्यवच्छेद

माव-

तिमलार्थः। अत्र यो यो मवान्मवद्विमानेसाकारोदाहसास्यैववादिमदस्यादृतिमर्थोवा अरसत आरुनसावेति। अतिस्फुटत
मिति। वडिविशेषक व्यापकतज्ञाने बोद्धे विशेषका व्यापकतज्ञानस्य प्रतिबंधकताया अतिस्फुटत्वादिति। सा ध्यामाववद्वति
सज्ञानस्य व्याप्यामावानवमाहितया व्यापकतज्ञानेन प्रतिबंधकतमे तस्वरसोवदंतोत्तने न सचित आपिकतमेव दर्शयति।
कविदितादिना न उसाधेदि यमं नैकवैयक्ष्ये माधप्रसक्तस्यावश्य कतात कथमनुमिति रत आह। पक्षेति। पदमपेति। इदं
युक्तो मय वैशिष्यज्ञानं अधिकारणामावो मय वैशिष्यज्ञानं न न देज देमावस्पवविशिष्टवद्वौ हेतुरिति नय विवारः। अ
नुमितौ तु स वैयव्याप्य पक्षे मय वैशिष्यावगाहिज्ञानमेव जनकमत्तः पर्वतस्य तत्र विशेषणत्वे अनुमितौ विशेष्यतायामानं न सा
दिसर्पः। तत्र ज्ञाने। वद्वि व्याप्य मवत्तवतवान् देश इति ज्ञाने देशे विषयास्योपि पर्वतस्यानुमितौ विशेष्यतादाह तदेकतरोप
सर्जस्येति। पर्वतवद्वि व्याप्य रेति ज्ञाने व्याप्ये पाया उपसर्जनस्यापि वद्वे पर्वते वद्वि रित्यनुमितौ विशेष्यतादाह। अतस्तस्मै
ति। प्राधान्येन। विशेष्यतेन। मानामादादिति। उक्ते व्याप्ये रय योजकत्वादिति मावः। अथोतमिति। संयोगे न पक्षधर्मस्यासमाप्त्य
देवद्वि मदस्यास्यैव सत्त्वेन पक्षसंयुक्तसमावाधेकरणाभावप्रतियोगित्वस्य वद्वौ सत्त्वादिसर्पः। अतिप्रसक्तमिति। यात्के निता

न

दशाभावप्रतियोगित्वयत्तोरभावस्य व्याप्यमवृत्तिधर्मावच्छिन्नतादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिकाभावस्यापि वक्ष्यमानवद्वे रित्यादि सा
पारणादिसर्पः। अत्र व्यापकमिति। पत्र च्छमा मानाधिकारणाभावप्रतियोगित्वत्वेन तदभावज्ञानं वद्वौ भूमे वपवेत रत्नित्वज्ञानं
तत्र पर्वतरत्नित्वमसमानाधिकारणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नज्ञानादनुमिते न स्यादिसर्पः। मीमांसकेति। अ
यमातो को भूमीवैसादौ वद्वि व्याप्यवानिसादिशाब्दपरामर्शस्य लेनानुमितमावा यति रित्यादि मीमांसकमत रोषस्य तत्रा
पि सत्तादिति। ने न स्वर्गकामो ज्ञेयमेघेने यजेतै तत्र स्वर्गाववाहेत पर्वतसमानाधिकारणासंवाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभा
वरूपव्यापकताघटितस्वर्गकारणात्तायाः कथं पागे बोधः। गंगात्वा नादितोपि स्वर्गसंभवे न मयैवागतनादृश व्यापकताया पागे
वाधात्। किं जातोपस्वर्गाववाहेत पर्वतसमानाधिकारणाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावस्यावच्छिन्नज्ञानादनुमिते न स्यादिसर्पः। मीमांसकेति। अ
दाः कथं तत्र न पर्वतपरसत आह। स्वर्गकाम इति। अत्र हि यागाधिसाकालोत्तरत्ववदस्यादृति त्वरूपयागमाधत्तत्वं स्वर्ग
तमानाधिकारणे न मासते। तत्र व्याप्ये यदादेर्यागलाभाः अधिकारकालोत्तरत्ववति अन्यदृति त्वेऽभावे रक्षेव विषयस्य
संशक्तिः। अत्र यवलावपागाधिकाकालोत्तरत्ववदमादृती एकोपागादिति विशिष्टवाक्यार्थः। अत्र व्याप्ये रक्षेव ननु प्रवृत्ति

तत्पर्यकत्वग्रहादुत्तरकालागम्यमनस्यसाधेयकत्वंविधिप्रत्ययार्थस्तज्ज्ञानमेवप्रवर्तकमित्युक्तेनैव। पूर्ववर्तिवमात्रंविधितया
 र्थः। अत्रनम्यासिद्धत्वमेवनिर्णयमांशस्यापिउत्तरकालेप्रवृत्तितात्पर्यकत्वयद्देशोवैजात्यकत्वन्याकल्पनीयतातत्तत्तत्संबंध
 रूपसाधनत्वपक्षेत्तदेवेष्टीयतेनशक्तसंवतादेशानम्यासिद्धनियतपूर्ववर्तिवनिर्णयतत्तन्नोत्तरकालेवैजात्यकत्वेनसाङ्गः
 । परिवापकपदस्यविशेषणपरत्वेनम्यासिद्धत्वेहेतुत्वमनुपपन्नंउपलक्ष्यपरत्वेपरिवापकतास्यपराभेदतथावेत्यादि
 नालिंगासहेतुत्वसाधनेअनुपपन्नमतआह। योवैयम्यावर्तकमिति। अत्रपरिवापकपदंविषयतयाव्यावर्तकत्वन्माय
 यावर्तकत्वमात्रंतुपरिवापकपदार्थः। तच्चव्यावर्तकंकादिविषयपल्लवाविशेषणानातत्राध्यामिश्रायेणपरिवापकविशेषणत
 राभावादितिप्रयोज्यावहे। तच्चसादेना। रत्वेनविशेषणताराभावादुपलक्ष्यतावच्छेदकामावादिमलार्थः। तत्तत्परिवापक
 वर्तकत्वेननुदंशमयथाजनकतायांदेहत्वेनोपलक्षणाउपलक्ष्यतावच्छेदकामावात्रापिशेषणान्यजनकतातत्तथाविंगम
 यिस्यादित्याशंकोनिगकरागायाह। अत्रच्छेदकतामात्रेणोति। मात्रपदेननिर्हत्तोपलक्षणात्वविशेषणात्वस्यरासः। यथाश्रुतम्
 तानुमानस्यपूर्वतत्वादियज्यतयाचोतरविनिगमनाविरहेणायावद्विशेषणजन्मत्वसिद्धावच्छेदकामावादिनांत

जनकत्वमनभिमतंअम्याहेतौयर्थविशेषणातासादृतोपलक्ष्यदितयाध्यामिश्रायेणमलंयोजयति। परिशेषणोति। तदृशोविशेष
 विषयाः। शाब्दो। सामान्यमात्रोपलक्ष्यदितयात्रो। पक्षधर्मतेति। तथावक्तृमत्त्वविशेषणामादायहेतुसत्त्वेनधर्मविशेषणजन्मत्व
 सिद्धौनार्थोक्तमित्यर्थः। धर्मविशेषणोक्त्यादि। यद्यपिधर्मसमानकालवादिविषयधर्मविशेषणात्केसेवमलपावतथापिआ
 र्थक्रमानुरोधात्पावकमसुल्लघ्यामेति। अतएवप्रथमपरितमपिधर्मनानित्यादिशेषेदर्शयतिताड्यस्येत्यादेना। ताड्यस्यावि
 शेषणोत्तमधर्मसमकालीनत्वेनवाहिविषयकत्वस्यतद्विशेषणजननेमेतावैतैवधर्मजन्यतत्सिद्धौज्ञापमानत्वांशस्यप्रयोजनमाहात
 तत्तानस्यापीति। विशेषणसमानकालीनताधनुपादनेयायद्धर्मविशेषणाः। शाब्दो। उद्दिः। सातडमंनमेत्यर्थः। सातथाव्यामिवाह
 ताहासाव्याविशेष्येति। धर्मकालीनवादिमानितिधर्ममादायहेतुसत्त्वमुपपादयितुंधर्मसमानकालीनत्वेसाध्यातावच्छेदकेनिर्व
 र्तिताधर्मधेसादिति। धर्मधेसादेहेतुकालेमितौधर्मधेसस्यैवजनकत्वेनतत्तनीधर्मस्यतत्रासत्त्वेनधर्मजन्यत्वानावस्यातीत्युद
 त्वाधेधेसपेयंतानुवाचनं। तादृशाउमितौविशेष्यविषयत्वस्यपद्याश्रुतस्यसत्ताद्यावच्छेदविशेष्यविशेषणमावेति। विशेष्येविशेष
 णमावापन्नपत्तसमानकालीनत्वेनेत्यर्थः। पूर्वतोधर्मकालीनवादिमानित्युमितौविशेष्यविशेषणतापन्नोन्धर्मरतिनयमि

भा.व.

चारुतिभावः। धर्मो तरेति। अंतरपदं सारूपक्यनपां विशेषविषयाभावापन्नस्य ससमानकालीनतायास्तस्मिन्ननुमिति विशेष
 राजायाः पक्षतावच्छेदके साध्यवर्केष्यभावात्तदानीमिति। यद्धमकालीनत्वसाध्यः अनुमिति विषयस्तद्धमस्यैव पक्षे विशेषराता प
 क्षतदंशेषि तदानीमिति। तदानीं भ्रमवाच्यवतः पक्षः। विशेषणो साध्यविशेषणोत्तकालरूपे तथा वेपक्तिविशिष्टेषाता प
 क्षसमानकालीनत्वस्य ज्ञानविवक्षायां अपि दोष इति विशेष्यपदस्य विशेष्यत्वार्थकं सार्थकमिति ध्येयघट्येकवचनमो विशेष
 ये विशेषणो व विशेषणं तथापि विशेष्यविशेषरातावच्छेदेन कालीनत्वप्रतियोगिताया नानं विवादितां तदानीं भ्रमवानित्यत्र वि
 शेष्यविशेषरातावच्छेदेन भ्रमस्य कालीनत्वप्रतियोगिताया नानं किञ्च सातं श्रेणो वेति नयमि नारक्ष्येः। ननु भ्रमवाच्यवतो न
 द्विमानित्यनुमितौ पर्वतत्रविशेषरातावच्छेदेन भ्रमस्वप्नप्रयोगिककालीनत्वप्रतियोगित्वविषयश्च किं मानमत आह। अ
 नुभवसिद्ध इति। तदानीं भ्रमवानित्यादितो भ्रमवाच्यवतो वा द्विमानित्यनुमितौ वैलक्षण्यसमर्था न भ्रमवाच्यसिद्धतातस्य च निरुक्तवि
 षयता विशेषातिगीतसांभवादिति भावः। विशेषणसमकालतयेतन्निशेषणपदस्य एवं विशेष्यपदयोस्तातेनोदस्यत्वा
 धार्यानांतरमाह विशेषणप्रेसादिना विधेयतावच्छेदकावच्छेन्नस्य प्रयोजनमाह। भ्रमकालीने साधितत्रविधेयपस्य वच्छेद

मविशिष्टे भूमकालीनत्वमात्रेण विषयतावच्छेदकभूमिकालीनवद्भिन्नावाच्छेत्रस्य न भूमकालीनत्वेन मानं तथा सति भूमकाली
नभूमकालीनवद्विमानित्युक्तिसाकारः स्यादिति भावः । यद्धर्मविशिष्टे तस्य फलमाह । भूमवानित्यादिना अत्र य एवं तद
तंतपक्षनिर्देशः । भूमेत्यहेतुतेसाध्यसत्तात्रेतद्यमित्वा रति आलोकादित्युक्ता । न भूमवत्त्वविशिष्टेति । पृथगपि भूमकालीनव
द्विविशिष्टभूमवदात्मैव तस्य यस्तथायां भूमविशिष्टे भूमकालीनवद्भिन्नमत्वं नास्तीत्यतएव तथापि यच्च तावच्छेदकोटिनिति
एभूमस्य पक्षतो वच्छेदकोटिर्न विधेवा द्वि निरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेन न विषयता उद्देश्यविषयेभावस्थले उद्दे
श्यतावच्छेदकोटिनिति विशेषणानां परस्परान्निरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेन विषयत्वाननुपगमा
त्ताकिंतु तांश्च विशिष्टोद्देश्यतावच्छेदकस्या दशाविधं निरूपितमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वेनैव विषयनेनैवेत्येवं । पृथगपि वि
धेयतावच्छेदकावाच्छेत्रस्याविषयत्वेन विषयतावच्छेदनयद्धर्मसमानकालीनत्वेन मानमित्युक्तदिवसामंजस्य यद्धर्मविशि
ष्टराजे व्यर्थप्रकृतवद्भवविषयत्वेन यदंशविषयत्वात्तदंशभूमसमानकालीनत्वस्याविषयत्वात्तत्तत्तानि प्रकृते बस्तुगात्याप
द्विषयेनावच्छेदकं तदवाच्छेत्रस्य यद्धर्मसमानकालीनत्वं नास्तीत्यतएव विवासितं ननु विधेयत्वेन विषयतावच्छेदेन सतो न

यद्मोविशिष्टस्यैवैयर्थ्यमिति तादृशविशिष्टेति तादृशंप्रकृतेहेतुमतालोकाविशिष्टंमादिशेत्पक्षतावच्छेदकवत्तच्चमवद्भूमका
लीनवादिमरेतत्पर्वतवत्तवेत्यर्थः। वादिमत्त्वमिति भासा तदस्युपपत्तौ। मतांतरमाह। संबंधमपि दयेति। भूमका लीनवादिमानित्यनुमि
तौतुका लीनतस्य प्रकारतया मानान्न दोषरतिभावः। पत्रका लीनतसंबंधेन चमविशिष्टे वादिरेव साध्या कृतस्तत्रमभिचारस्ततो विधेय
तावच्छेदकावाच्छेन्नमित्यावश्यकं एवंभूमवानपंभूमविशिष्टवादिमानपर्वतो वादिमानत्रालोकादितादौ यमिवास्ततो यद्मोविशि
ष्टस्यैववश्यकं तथा न किं संबंधमपि दयेति विवक्षितो नेति वदंतौ तस्मात्सौ दक्षितः। अत्राप्युद्देश्यतावच्छेदककोटिनिविष्टविशेषभा
नां यस्मादविशिष्टेपोस्मात्मानांगीकारेभ्यमिवाः उद्धारतावत्तत्स्वरसादाह। अथ वेत्ति। विशिष्टतानसादित्यत्रविशिष्टत्वेन्यावत्त
त्वंतच्चविलक्षणात्विशेषात्विशेष्यत्वयोर्वैयर्थ्यादाह। विशेषगोतिभूमका लीनं च नवानपर्वतो वादिमानभूमादितादौ दिधुनका
लीनवादिमानपर्वतो वादिमानभूमादितादौ वा जमि तौ हेतोरसिद्धिवा रणाय एकस्मिन्निति यद्मोतिवत्तद्मोतद्मसमानकाल
तस्यो ग्रहज्जन्मताभावस्याखंडत्वात्तत्रवैयर्थ्यात्भूमका लीनवादिमानपर्वतो वादिमानभूमादितादिस्थलीयां जमि तौ तु कृतहेतो रप
रसिद्धत्वात्तद्वैयर्थ्यात्तत्रवैयर्थ्यात्भूमका लीनवादिमानपर्वतो वादिमानभूमादितादिस्थलीयां जमि तौ तु कृतहेतो रप

हितं यत्र तादृशत्वा नेतत्तद्मज्जन्मतमर्थः। संबंधविध्या साध्यांशो लिंगसमानका लीनतावगाहितं वनसमानका लीनतु ग्रहज्ज
तावच्छेदकमतो नभूमसमानका लीनवादिमानभूमादितादिस्थलीयां जमि तौ हेतुसिद्धिः। तस्यैव एकस्मिन्निति यद्मोतिवत्तद्मो
चाक्षितार्थमित्याहुः। एवं वेत्ति। भूमका लीनवादिमानभूमविशिष्टवादिमानभूमभूमादितां जमि तौ तु वदो प्रकारतया संबंध
विध्या वा भूमका लीनतु ग्रहसहेतुता नमभिचारदतिरंदास्त्रावचेयोपक्षत्रयेपि भूमवानपर्वतो वादिमानित्यनुमि तौ भूम
का लीनतु वदो संसर्गविधये विषयः। तत्र भूमः का लीनतु संबंधेन वदो न प्रकारः भूमस्य वदो प्रकारतया किं तु वदो निष्ठ
भूमका लीनतो वाच्छेन्नसंयोगसंबंधेन वदो भूमस्य वा यवते प्रकारतया परेन भूमस्य संयोगेन यद्वैयर्थ्यात्तानका लीनतु संबंधेन वदो
प्रकारतया न वैवं भूमवा सर्वतो भूमीय वादिमानित्यनुमित्याकारः सादिति वाच्यं यत्र स्वातंत्र्येण भूमस्य वदो प्रकारतया तत्रैव तथा का
रसंभवात्। तदुपर्वतविशेषात्तावच्छेदेन भूमका लीनतु संबंधेन वदो प्रकारे तेति। भूमवानपर्वतो वादिमानित्यनुमित्यादि
ति एवं यत्तावच्छेदकावाच्छेन्नतस्य साध्या मानमपि साध्या तार्थ्यमिति प्राहुः। ननु साधेयपक्षतावच्छेदकसंयोगेन का लीनतावगा हा
नुमि तौ निरुक्तहेतुमत्त्वेन पक्षतावच्छेदका जन्मतया साध्या सतात्पक्षत्रयेपि मभिचारस्तत आह। पक्षतावच्छेदकति ननु

भा व

गंधप्रागभाववच्छिन्नोद्योगं धनं नृसमुपि तौ पक्षतावच्छेदकं गंधप्रागभावकालीनतत्त्वसंगं पेभानां गीकाराद्यमिवास्मत्तत्त्वाह
नच नभ्येति तिका नदेति तत्र गंधप्रागभावो न पक्षतावच्छेदकः किं नृगंधप्रागभावकालः तद्वच्छिन्नं न नवकालीनतं मासते
। अत्राच्छेदते तु सहायसंबंधविशेषो न नृनदाते त्वेते न गंधप्रागभावमाद्यतस्मान्कालतत्त्वज्ञानमेत्यादिविबलाया मायिनयमि
नारः । ननु यत्र कालिकसंबंधेन पटवति कालेते नैव संबंधेन पटः साध्यः तत्र घटवान् पटवान् तत्कालत्वादिसत्रा नृमि तौ पक्षता
वच्छेदकसामानाधिकरण्यात् स घटसमानकालीनत्वरूपस्य पटो साध्यः वगाहनाद्यामिवास्वेति वाच्यं तत्रापि घटसमानका
लीनत्वस्य पटो भा नानंगीकारात् किंतु घटवत्कालाज् यो गीकः पटप्रतियोगिकः कालिकसंबंधः पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधि
करण्यात् पक्षतासत इति कैचित्वा एकास्मिन्धर्म इति समानकालत्वं न विवादितां तथाच कालिकसंबंधेन यद्वर्गप्रकारकज्ञा
नाजस्याप्याशाब्दीतद्वर्गसमानकालत्ववृद्धिः सातद्वर्गमेति यातिः । तेन घटवान् पटवानि सत्रा मितौ नयमिवाः कालिकसंबंधे
न पक्षतावच्छेदकघटप्रकारकज्ञानजन्यतया तत्र हेत्वमत्वात् । धूमकालीनवादिमानधूमध्वंसादि सादावपि कालिकसंबंधेन धूम
प्रकारकधूमकालीनत्वज्ञानजन्यतया तत्र हेत्वभावेनयमिवाभावात् । धूमकालीनघटवामवर्तोवदिमानधूमादिसादोवधूम

कालीनवादिमानवर्तोवदिमानधूमादिसादाविवहेतवो गौवधूमजन्यत्वानुमानं प्राशक्तकमेवावप्रकृतहेतुसत्त्वसुपया घमिसाहः
। इंदीति । यद्येष त्रमतवर्धे इत्थं विशेषणान्तेन विशेष्यसाक्षाद्विशेषणमावायत्रत्वेनास्ति साक्षात्प्राप्तं प्राप्ता विशेषणान्तेन दु
त्वेना तथापि साक्षाद्विशेषवच्छिन्नं पक्षतावच्छेदकस्योक्तसंगच्छतीति शब्दप्रयोगस्तत्राह निर्वोद्धा यत्र कं विशेषणविशिष्टे विशेष
षणांतरवैशिष्ट्यमासते तत्र शाब्दबोधेपि तद्विशेषणसमानकालीनत्वं विशेषणान्तरे संसर्गविषयमासने । तथा वदं उविशि
ष्टपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यमाने दं समानकालीनत्वं विशेषणान्तरे संसर्गविषयमासने । तथा वदं उविशिष्टपक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यमाने दं
उ समानकालीनत्वं गमा नद्वैभासत इति तत्र दं उजमतसाध्यामावाच्यमि नारोः शाब्दपदेन वारित इति भावः । तुल्येति । उपनीत
भावे विषयसाहेतुत्वादिति भावः । यद्युपनीतमाने समानकालीनत्वं न मासते मानेवाए तदनुमाने नृत्वापि तादृशविषयज
न्यतमस्य येयमित्युच्यते । तदा शब्दबोधे तथा नृत्वा शब्दते इत्येतत्त्वनायतुल्यमापतयं सुक्ते । उपमितौ तथा मानं संवेतद्वय
तमपि देयं । तदा तद्वाणायतानप्यस्मद्वयपरमिति । ननु धूमस्यातीतत्वान्न हेतुगतातीतधूमस्य यत्र पापमं सत्रातीत
धूमकालीनत्वावगाहि नृमि तौ निरुक्तहेतुसत्त्वेनातीतधूमसाव्यवहितपूर्वकालासत्त्वेन निर्व्यापारतया तत्राजनकत्वेन

भावः

साध्यासत्ताद्यभिचारस्तथाह एतन्नयेवेति। आध्यात्म्येन्येनेसर्था। अतीतत्वादिसादिना अनागततत्परे ग्रहः अतीतत्वादिग्र
हेरुत्तमध्वंसादेरेव हेतुतेतत्र वक्ष्यमेकालीनत्वं नमासते एवेति हेतुभावादेवन्यभिचार इति भावः। अतीतलिंगात्तानोतादृशां नमि
तस्युपगमे तत्रयमभिचारोद्गायमेकांशं तस्माह। कालो वेति। अतीतलिंगकालीनत्वावगाह्यनुमिते स्तुतीतलिंगकालावगाहिते
नवर्तमानकालावगाहिताभावात्तद्वहेतुसत्त्वमिति भावः। ननुपत्रवर्तमानकालस्यैवातीततर्गाधिकारात्तत्प्राप्तं तत्र तादृशां
नुमितौ हेतुसत्ताद्यभिचारस्तथाह तेदौ शेष्योति। वर्तमानकाले लिंगावैशिष्ट्यां शेष्यस्यैव। काले वर्तमानत्वे तदौ शेष्यो शेष्य
वप्रमातृमैतत्तोल्युतया वर्तमानत्वमेव धर्मो विशेषणं यत्तमिषा शयेनाह। वर्तमानत्वे चेति। तथा वर्तमानपदमेव समानका
लतत्वेत्यादेकमेवाध्यामिर्बोधा। कश्चिदितस्वरसवीजं वक्ष्यमसमानकालीनत्वेन वक्ष्यवगाहिनीधूमनाम्यवेतो वडिमा वित्ता
कोऽनुमितिं प्रतितादृशयामृष्यमाणा धूमते न कारणात् अतएवालो कलिंग काऽनुमितौ हेतुसत्तात् नोक्तकार्यं कारणाभा
वस्य व्यभिचारः। तत्रालोकसमानकालीनत्वस्यैवावगाहने न तादृशकार्यता वच्छेदकाभावात्। तथा वातीतधूमसमानकाली राम
नत्ववगाहिवदनुमितिस्वीकारे उक्तकार्यकारणाभावात् व्यभिचार इति तादृशां नमिति स्तदनुमना अतएवमिधमनयायान

स्यलेसमानकालीनत्वावगाहिते तादृशलिंगजन्मतस्य प्रयोजकत्वं न्यसीति केविलिति। पर्वतो धूमकालीनवडिमा न आ
लोकादिसादौ धूमजन्मतपाव्यभिचार इत्यतो विशेषणपदस्य विशेष्यता वच्छेदकप्राप्तमाह। विशेषणमिति। एतेन तत्तत्तौ
तलिंगात्तानाद्यत्र तादृशानुमितेस्तत्रयमभिचारोद्गायार्त्तमानत्वं धर्मो विशेषणमिषा शयेनाह। तथा चेति। धर्मो तरेति। तद
मनिरूपितधूमविशेष्यता वच्छेदकनपाधर्मसमानत्वापधर्मो नरस्य तत्रापद। अत्र या यद्विशेष्यता वच्छेदकसमानका
लीनतया धर्मसमवगाहते सा तादृशेष्यता वच्छेदकजन्मेति पत्र इति व्याप्तिहेतुन वर्तमानपक्षतो वच्छेदकमात्रजन्मतपाना
चीतरं तथा वक्ष्यता वच्छेदकस्यापि विशेष्यता वच्छेदकतया तत्समानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ पक्षतो वच्छेदकाजन्मत
पाव्यभिचार इत्यत आह। सतश्चेति। ननु वर्तमानपक्षमविशेष्यता वच्छेदकविशिष्टधर्मोति र वैशिष्ट्यावगाहियतादृश
ज्ञानं तादृशधर्मजन्मतमित्येतावतैव सामंजस्ये समानकालीनत्वा उद्गायाम फलं मुष्यविशेष्यत्वावगाहना वक्ष्यमेकाली
नवडिमानितनुमितौ साध्यां शेषमकालीनत्वधर्मोति तावच्छेदकतया वडितस्यापि साध्यां शेषमनादडित्वा जन्मतनयानव्यभि
चार इत्यत आह। समानेति। तादृशविषयत्वे तादृशसमानकालीनत्वविषयत्वे प्रतितापमानं प्रतिरोध्याः प्रतियाधं यदि

भा.व.

शेषतावच्छेदकजन्यतन्त्रस्यैवः। अत्र यस्तथावच्छेदकादेश्वमितौ जनकत्वेन तदनुमतं अमृतामिति विषयवर्तमानधर्ममा
त्रस्यैव तुल्यमायतया जनकत्वे हेतुविशेषतावैयर्थ्यादिसत्त्वस्य काश्चिदस्य नैव सत्त्वितः परात्त्वमाशात्वेन निफलजनक
तावच्छेदकरूपेणैव व्यापारं प्रतिजनकत्वमित्यादिः। व्यापारं प्रति परमं शीघ्रं निरूपणं तं रा। लिंगतादिसा। फलं प्रति अ
नुमितं प्रति तादृशेण। परात्त्वमाशात्वेनामतां तं माह। लिंगत्वेनैव सादिनां काश्चिदस्य सत्त्वः तदीजं तु लिंगपरामर्शत्वे
न परात्त्वमा न लिंगत्वेन वेत्तत्र विनिगमाना विरह एवाल्लिंगस्य कारणात्वे बीजं। तत्र परात्त्वमाशात्वेनैव कारणा
त्वं आह यनिनाल्लिंगत्वेनेति। विशेषणत्वं लिंगविशिष्टपरामर्शस्य कारणात् तत्र हेतुल्लिंगस्य विशेषणत्वं अतएव कारणात्वं। तस्य लि
गस्यादौ बीजं। विशिष्टस्याल्लिंगविशिष्टपरामर्शस्य विशेषणत्वावच्छेदकं प्रकृतं लिंगत्वं तत्। कारणात्वं साध्यव्याप्यतादी
त्यादिना पक्षधर्मत्वपरिग्रहः। तदप्रसिद्धाविति। वृत्तिवियामकत्वं वंचनसाध्यतायांगनादिसाध्यनिरूपितव्याप्येर्गणापक्षके
संपादो न हेतुतायां वपक्षधर्मत्वस्याप्रसिद्धेरेत्यर्थः। तथा सतीति। परामर्शविषयतावच्छेदकमात्रं यद्वैवाच्छेदस्य पराम
र्शविषयतातद्वैवतवाधिकारणात् अभावत्वं। अभाववत्त्वं च मादिपरामर्शमात्रमस्यैव विषयतावच्छेदकं। तदवच्छेदत्वं च न

स्तमात्रस्यैवपक्षिर्विषयार्थोपेकरणात्वाद्भावाभावसाधारणाभावत्वादभवत्वाच्चेति दृष्ट्यां प्रमेयपक्षकादौ वक्तुमात्रस्यैवप
क्षमशी विषयत्वमित्यभिप्रायणो दमिति कश्चित् अत्रेष्टापत्तिर्निरस्तान्वेद्यमिति । इदं वक्तुमात्रस्यैवहेतुत्वं ननु तादृशपरामर्शान्नय
यातिरेकएवपूर्वोक्तरीत्यावक्तुमात्रस्यहेतुताकल्पकइत्यत आह अत्रमथेति । इच्छादौ पक्षासंख्यमन्वयः । काले निविष्टस्य तत्तत्तदकी
मज्ञानाभावतावच्छिन्नस्य जगत एवेति अत्रापि दृष्टसाधनताज्ञानाद्यन्नययातिरेकवशात्तत्तद्विषयतावच्छेदकीमताभावत्वा
द्यवच्छिन्नस्य जातएवहेतुताया तादेत्यर्थः । ननु निनिगमनाविरह रूपं कारणातामाह कसत्तादिष्टापत्तिरेवात आह नवेति । यानि
पक्षधर्मत्वेनेति । वद्विषयाप्यभवात्पक्षधर्मत्वेनेति । सर्वमाकारकतानविषयतोक्तौ इत्यर्थः । तादृशज्ञानत्वेनेति । वद्विषयाप्यभवात्पक्षधर्मत्वेनेति ।
इत्याकारकतानेति । ननु वद्विषयाप्यभवात्पक्षधर्मत्वेनेति । ज्ञाने प्रमेयत्ववाम्बतइति । ज्ञानव्यावृत्ताविषयताविशेषो नुभवो सिद्धः । सवा
तिरेको नतिरिक्तो वेत्यमदैतततथावतादृशविषयताविशेषसंबन्धेन ताविशिष्टविषयस्याविशेषहेतुत्वेकातिप्रसंगो येन वि
निगमनाविरहो न स्यादत आह । किंवेति । तादृशज्ञानेति परामर्शात्कतानेत्यर्थः । ननु कारणातावच्छेदकविशिष्टकारणमत्वं
कार्योपधाने तत्र परामर्शाभावदेशायां च न परामर्शविशिष्टसत्त्वमतो नात्रमित्यापत्तिरेत्यत आह कारणातेति । अत्र वदीव्यस्य क

भावः

हाविशकांतदिशिष्टेति। कारणाभावचेदकविशेषेऽर्थः। गौरवादिति विशिष्टसत्त्वविशेषणविशेषसंबन्धसत्त्वगर्भतयागुरु
त्वादित्यर्थः। २। नोपेवेति मणी सत्त्वपि पदा कदाचिन्मराणमावाविशेष्टाद्वेदं संहयत्रेऽपीत्यर्थः। अपिश हात्त तं नान्यययतिरेकाभा
मपीति स्तुतिरिति ननु अत्र कारणाभावचेदकोपलक्षितकारणासत्त्वादेव कार्योत्पत्तिरसंभवात् विशिष्टसत्त्वकार्योपधाने तत्रैव
ते अत्रनुपरा मशीभावकालेऽनुमित्युदयात्परा मशी विशिष्टसत्त्वमेवा अनुमित्यात्मककार्योपधाने तत्रैव वाच्यमत आह। परामशीवि
शिष्टेति अत्रानुमित्यसत्त्वोपरा मशी विशिष्टसत्त्वापेक्षया परामशी सत्त्वलाघवादिशिष्टसत्त्वविशेषणसत्त्वस्यावश्यकताच्च।
तथात्वं हेतुत्वं तत्र परामशी हेतुत्वं नातिप्रसंगशंका योति। विषयस्य तदा नीमसत्त्वपि तादृश्य परामशी दनुमित्यसत्त्वस्य सत्त्व
सिद्धतादिति भावः। अपैवमिति। संयुक्तं दिव्यहेतुत्वे पदा कदाचिद्विषयसंयुक्तादिदिपादपि कार्योत्पत्त्या तत्संपोषा विशिष्टं दिव्य
सहेतुत्वेव तत्त्वलाघवादावश्यकताच्च विषयसंयोग एव हेतुत्वादित्यर्थः। तथाच विनिगमना विरहेण रंदिपस्य कारणा
त्वमिति सिद्धांतो मजेनेति भावः। पदिनस्या तामिति। वस्तुना दोषिपनाशकालेव ह्युः संयोगसत्त्वपि बाह्यवृत्तानां उदयात्स राप्
तं नान्यययतिरेकाभां वस्तुना दीनां कारणात्वमिति भावः। ननु मीतानस्य करणास्य नाशे परामशी सत्त्वः अनुमिति वत्त्ववत्कर्तृ

शकालेव सत्त्वसंपोषा सत्त्वलाघवात्प्राप्तिरेवेति ननु तं नान्यययतिरेकसंभवरसत्त्व आह। स्यावेति। तत्त्ववत्त्वत्वेन वास्तव्यत्वा
वच्छिन्नप्रतिकारणा तावत्तुः संयोगो व्यापारस्तन्वापारो ग्राह्यत्वात् अथासिद्धिर्गतिभावः। रं वा तत्रैव यंच वस्तुना स्था
ह्यवतावच्छिन्नप्रसवे हेतुताद्वयवास्तव्यत्वावच्छिन्नप्रतिवस्तुः संयोगत्वादिनैव हेतुता ननु वस्तुत्वेनापि गौरवात् एवंप्रागादि
वास्तव्यत्ववच्छिन्नप्रसवे वस्तुः संयुक्तसमवायत्वा विच्छिन्नस्य हेतुत्वमित्याद्यमत्र विस्तरः। अनुमितिमात्रेणो विति। तौ। स्तुतं
नान्यययतिरेको। लौकिकप्रसत्तात्तदपरामशी ज्ञानानुमितौ तत्परामशी हारा लिंगस्या नययतिरेकसत्त्वपि अनुमित्या प्रा
प्तकूपरामशी ज्ञानानुमितौ तदसंभवादिति भावः। तदेवाह न ताती दिव्यस्या योति। तस्या लिंगस्या ननु विशिष्टकारणा ताया
दकप्रमाणेन विशेषस्या लिंगस्य फलं प्रति कारणात्तद्वहेतुदुपयुज्ये व्यापारे परामशी प्रत्यपि तत्त्वहेतुत्वं कल्प्यत इत्यतीदि
पस्यापि परामशी व्यापारसत्त्व आह। अपि चेति तत्त्वसुखी येति। अस्मन्मते तु तत्त्वसुखी यत्ननका प्यवच्छेदकं एकार्थं
समवायस्य प्रतासत्त्वतात्कारणा तावच्छेदकेन समं कार्यस्य प्रतासत्त्वतात्त्विकं येत्युते। व्याप्तिपक्षपक्षत्वादेः परामशी विशिष्टकारणा
तावच्छेदकस्या अनुमित्या सह एकार्थसमवायाभावादिति भावः। ३। चेति रक्षां पाला नस्य कर्तौ वेच्छायाः स्वत्वमस्य दुःखे वा

भाव.

धर्मस्य स्मरणोतिष्ठ पश्य विशिष्टता ने विशेष गाज्ञानस्य शादबो धेय दार्थानस्य हेतुते यथासा मानाधिकरणपंमसासतिनेतुत
सहस्यो यत्नमवच्छेदकं तथेत्यर्थः अनुमिताविति। अत्र यदापत्रातमितिः नदातसर्वेदोतत्रयराशे रत्येवंरूपमापकतेवका
शातायांनेविष्टातत्रवकारातायाः कार्यतायाश्च घटकः समवायएवकाराताघटकसंबंधेनवकारासत्तंयत्रतत्रका
यिता घटकसंबंधेनकार्यमुत्पद्यतइति नवैत्रीयपरा मर्शसत्तेमैत्रीयातमितिः। एतेनातमिति सामानाधिकरणस्यप्रत्यास
त्तितेवैत्रीयपरा मर्शोदपि मैत्रस्यातमिति प्रसंगः तत्परा मर्शो स्यात्तमिति सामानाधिकरणता तत्रतदनुमिति सामानाधिकरण
स्यतथातेप्रसासतिमेदेनव्यायकतामेदादनेतकार्यकाराभावप्रसंगस्तदवस्थएवेतिपरास्तं। एकेति। मावियसकेपतोर्वै
द्विमान्घटा मैत्रत्वेसतिघटामित्रवद्विशस्यमित्रत्वादिसादौ एकामोमाभावविशिष्टोऽप्यामोमामा बोहेतुः अत्रानेकेष्य
घटेसत्तंमात्रंघटामित्रवद्विशस्येदोदौवामि नातीतिविशिष्टमुपात्रां एवमस्यापिसा अशस्यद्विष्टोक्ततासा अश
नैकमेदविशिष्टोपरसा अशस्येदोवर्तमानो निगंदति साभवद्विन्नमेदस्यतुसाध्यात्मकत्वात् सवर्तमानतंसर्वं त्रनसं राम
भवतीति तत्रोक्तं। ननु भूमप्रागभावादेवर्तमानस्यादिगतेवर्तमानवद्विन्नमा नापति बाधकैवैवापास्ततात्त्रमप्रागभा

वत्ता

नादिर्निगमिति शंकैव नावतरतोऽत आहति सवेति प्रागभावस्य संसवेत्यर्थः विरोधिका लेति। यदा यत्र भूमप्रागभावस्तदुत्तरका
लेतत्रवद्विपंदायत्रभूमसंस्तसर्वेकाले तत्रवद्विरिति नमेरासाध्यमानाधिकरणग्रहादिसर्थः। तत्रोक्तोवेति। भूमप्राग
भावादिका बो नेत्यर्थः। अत्र सुयग मवादत्तं विवशोतिनियतेति। अयमिवारितत्वं नैयतत्वं सामानाधिकरणपंमसासतिनेतुत रूपं
वप्यस्तमितिभावः। नावच्छेदकमिति। व्याप्तेरिव वस्तुते किंवा तदिति। भूमप्रागभावत्वस्यास्य नवच्छेदकत्वेपितत्र व्याप्ति
सत्तेनव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यावमितिहेतोः सत्तादिसर्थः। भूमप्रागभावतादेवच्छेदकत्वेसाध्यति। नवैतादिति एत
तभूमप्रागभावादेनवच्छेदकत्वे व्याप्तेरनियतसामानाधिकरणस्यतस्यैवभूमप्रागभावत्वस्यैव। तथातात्त्र अवच्छेदकत्वात् अत्र
था। व्याप्तेरेवच्छेदकत्वानेयमेप्रतियोगितादीति। वस्तुतः प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोदृष्टव्यः सवाविशेषणमिति। यद
मैविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं तादृशप्रतियोगितावच्छेदकं सधर्मस्यर्थः। गौरवादेति। भूमप्राग
भावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात् तस्यभूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वरूपलघुधर्मसमनियतत्वेनप्र
तियोगिता नवच्छेदकतादिसर्थः। एवंवेति। तत्रोक्तोपिचेसादिग्रंथः समोवा नएवेतिभावः। तत्तंभूमप्रागभावता। अतएवागो

भावः

रवादेवतर्हीतिगौःसास्त्रावत्ताजलंस्नेहात्तद्वयं गुणादित्यादाविसर्गः सास्त्रादेवनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वस्यगोनिष्ठात्वं
ताभावप्रतियोगितात्वरूपलघुधर्मसमनियततयागौरवेणानवच्छेदकत्वादिसर्गः। एवंसास्त्रावानगोत्वादिसत्रापितथेसाह
। प्राप्तिर्नवेति। गोत्वन्निष्ठासंताभावप्रतियोगितात्वापेक्षयागोनिष्ठासंताभावप्रतियोगितात्वस्यलघुत्वादिसर्गः। तेनवासुमते
नीलधूमतस्यावच्छेदकतयाश्रुत्वादितिभावः। अतिरिक्तत्वादिति। तथावत्सममानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वस्यातिरिक्त
व्यतिजयोनीलधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वसमनियतस्यलघुत्वापेक्षयागोनिष्ठासंताभावप्रतियोगितात्ववच्छेदमित्यभा
वः। प्रमेयधूमत्वादिनेति। प्रमेयधूमत्वावच्छेदित्वाद्यौप्रमेयधूमतस्यगौरवेणप्रतियोगितात्ववच्छेदकत्वापेक्षेयसमानाधिकर
णाभावप्रतियोगितात्ववच्छेदकंयद्वर्मेविशिष्टसंबन्धित्वेसाभावप्रतियोगितात्ववच्छेदकं सधर्मः। परिभाषिकावच्छेदक इति यथा
प्रमेयधूमतं परिभाषिकवच्छेदकं तथा यद्वर्मेविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वं सा अनिष्ठाभावप्रतियोगितात्व
वच्छेदकत्वात्। विदुःसावद्वद्वत्तैः सधर्मः परिभाषिकव्याप्यतावच्छेदकः। रजलंस्नेहादिसत्रस्नेहसमानाधिकरणाभावप्रति
योगितात्वं जलत्वानेसाभावप्रतियोगितात्ववच्छेदकोऽर्थयज्जलत्वसमावप्रतियोगितात्वं तदभाववद्वत्संवेतिभवतिस्नेह

तं व्याप्यतावच्छेदकमितिगौरवत्तावदशायामपिकंबुध्रीवादिमात्रास्तीतिप्रतीतिवत्तावत्पुरुषधर्मोवच्छेदकः प्रतियोगि
तायारतिपतेनेदमितिबहवः। तच्चरामः। धूमप्रागभावादेव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यरामः। ननुपत्तामामेयत्तामाम्यमितिया
यातगमशेसैवप्रमात्रमितिहेतुतायाः। एवंव्याप्यतावच्छेदकत्वस्यहेतुतायाः सामान्यतोऽप्युपपत्तेरुचितत्वात्तथैवसुत
शेकेततयाशेकाबीजमाहृतत्रैवह्यप्रमात्रमितिगौरवमितिप्रकृतेरलिंगतायेक्षयापराधशेतेगौरवमितिभावः। अथयागौ
रवसत्वेपिविशेषरूपेणाहेतुतनियमेविशेषकारणोक्तिविशेषकारणप्रसामाकारणोक्त्यादिगादौविशेषकारणा
नामवच्छेदकत्वसमवादिताभावः। सामानाधिकरण्याति। यद्यप्यधूमतदातत्रवद्विरितिआग्नौकालावच्छेदकदेशिकसंब
धयव्याप्यताव्यापकतयोर्वेदकः। पूर्वतोवद्विमान्दत्तनामितौ धूमकालावच्छिन्नसंयोगसंबन्धेनैववद्वेः पूर्वतेप्रकारतमि
तिमतांतरमाहप्रायवेत्तादिना। यत्रधूमस्तत्रवद्विर्पराधूमस्तदावद्विरितेवंरूपव्याप्यतावच्छेदकत्वोत्पत्तयोः समहानं
वनरूपावद्भावमितिर्तिसर्गः। ननुतथापिकालेएकोवद्विः पूर्वतेगोवद्विः सित्यतुतथाप्येतकालोनवद्विः पूर्वतेनासिद्धत्वे
सतत्राह। असतिबाधकेलाघवादितिबदन्तीमस्वस्वोद्भावनतदोजलकालोवद्विमापर्वतोवद्विमानितिस्महानंवनानु

मितीकालशेदैयोरैकवादिमिहावपितकालावच्छेदेनपर्वतवद्धेरसिद्धौतत्कालोन्नयनार्थेनःयवतेज्यप्रत्यक्षप्रसंगदतिपक्षताव
 छेदकसामानाधिकरणमात्रेणनतकालोन्नयनार्थेनैवैतत्समानाधिकरणपरमवादिनूपरतयावच्छेदपक्षतावच्छेदकेसादि
 नाकालादीतिमित्वावच्छेदःपर्वतोवद्धेमानुसृतौयक्षतावच्छेदकावच्छेदतस्यामितीमानंक्तप्रमितिबोधनायाहाआश
 तितदसंभवःकरणीनूतयाप्रितानासंभवःननुसंस्काराणामितिह्यफलाजनकस्यकथंयापारस्यपरामर्शप्रतिजनकत्वम
 तत्राहाफलेति।येनह्येणव्याप्याप्रति कारणस्यजनकतातेनह्येणफलप्रतिजनकत्वएवकरणाता।व्यापारनिष्ठंकरणाज
 नतावच्छेदकंपदयतेनह्येणफलप्रतिजनकत्वएवव्यापारतस्याशयेनशंकतेनवेसादेना।विशिष्टधामर्शतेनस्मरणात्मकपरा
 मर्शरूपव्यापारजनकतावच्छेदकेननकरणात्।नेउमिति।कारात्वेव्याप्रितानत्वेन।अनुमितिकरणातावच्छेदकेनामिमतेनत
 दिशिष्टस्मृतीति।व्याप्तिविशिष्टस्मृतीत्यर्थः।विशिष्टस्मृतिरेवाकरणात्मेतपामर्शकार्यतावच्छेदकेनउक्तव्याप्तावप्रयोजक
 तममिप्रेसाहव्याप्तीति।व्याप्तिविषयकज्ञानत्वेव्याप्तिविषयकमिश्यत्वंविशिष्टेति।व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतामिश्यत्वं
 व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतास्मृतिताम्यामित्यर्थः।अप्रयोजकत्वमुद्देरति।नहीति।व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतामिश्यत्वं

प्रिप्रकारकपक्षधर्मतास्मृतिताम्यामित्यर्थः।अप्रयोजकत्वमुद्देरति।नहीति।व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतामिश्यत्वं
 रणात्संयोगस्यनसंयोगत्वेनकार्यत्वेनमप्रसहेनाशुषादिकंताप्रतिरंदिपस्यरंदिपत्वादितानावच्छेदप्रादिनावाकारणातासंयो
 गस्यचरंदिपसन्निवृत्तादिनावच्छेदःसंयोगतादिनावाच्छेदताएवंपदज्ञानस्यशाब्दप्रतिपदज्ञानत्वेनयद्यर्थोपास्थितिप्रति
 चएकसंवेधितीतेनतत्रघातितेनवाहेतुतापरार्थोपास्थितेःपदज्ञानजमताज्यसंबंधिस्मृतिरेवतत्रघातितेनवाशाब्द
 प्रतिहेतुतावपदजन्यपरार्थोपास्थितितेनवेतिनैकरूपेणफलयापारप्रतिकरणात्प्रानवाकरणात्प्रजन्यतावच्छेदकरूपे
 णफलप्रतिव्यापारस्यहेतुतेत्यर्थः।ननेवविशिष्टधोत्वेनविशेषणधीव्यापारस्यउत्तरविशिष्टज्ञानस्यविशेषणधीतेनस्तो
 त्रविशिष्टधीजनकस्यसाएवविशेषणधीव्यापारतायन्निगीसाशंकोनिषेचतिनवैवमिति।एवंउक्तानेयमानंगीकारेवा
 रावदनेति।प्राथमिकपदज्ञानस्यद्वितीयतृतीयज्ञानप्रतिविशेषणधीतेनहेतुताएवंद्वितीयस्यापिद्वितीयप्रतीतिरती
 पंप्रतिप्रथमंकरणात्।उक्तनियमांगीकारेद्वितीयनिष्ठतृतीयकरणातावच्छेदकाविशेषणधीतेननप्रथमजन्यत्वमि
 तिबकरणानेतिभावः।यंपदमीवच्छेदंयस्यापदमीवच्छेदस्याप्यजनकत्वापदमीवच्छेदजनकत्वात्तत्राफले।विशेषणा

भावः

ज्ञानत्वाच्छिन्नस्य विशेषः ज्ञाने जननीयेन विशेषः ज्ञानं व्यापारः। साधुवदितो नृत्तविशिष्टज्ञानेन व्यापार इति भावः। तद्व्यापि
यमेपीति। येन रूपेणाह्वारिणोः फलजनककलेनेन रूपेणातपोरमोमं कार्यकारणमावदति नियमेपीत्यर्थः। विशेषणधी
तेन हेतुतायां संस्कारस्य न्यापारत्वे विशेषः प्रसक्षेयमिवावदत आह। संस्कारोति। नन्वेवं व्याप्तिज्ञानत्वेन करणातामया
इत्येव व्यापत्तिमाह व्याप्तिविषयत्वेनैवेति जस्य तेति व्याप्तिविशिष्टज्ञानस्य तेनिस्य त्वत्तितेन कार्यता नवच्छेदकत्वादिति भा
वः। संशयसाधारणोनेति। अत्रामिति जनकतावच्छेदकनिश्चयत्वेनैलक्षणापह्नना यथापि विशिष्टेति त्वस्य माणा विशि
ष्टवैशिष्ट्यावगाहितवैलक्षणापकथनाय। तज्जस्य ताते। व्याप्तिविषयकजस्य ताते। निससाधारणोनेति। ईश्वरोपपत्तम
शीलस्य रूपयोग्यत्वेपिनस्तातिः निसस्येसादेव्याप्रेरणीकारादिति भावः। प्रथमं परामर्शपूर्वं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि
परामर्शस्य जनकतायामूलस्य सासिद्धतात्पदेवेत्तत्तन्वियतेति। व्याप्तिघटकयाते विसदार्थस्य हेतुतावच्छेदकादे
भावस्य तातेन कारणमित्यर्थः। मिश्रमतमाह यत्ति। अतदिशेषणज्ञानावा। व्याप्तिघटकतत्तस्य दार्थज्ञानानां अत्र संशय
अमि तेसं परामर्श। तेषां तद्वहेणा। अत्रामिति प्रतीतिपूर्वकत्वेन तद्वहेणा। अत्रामिति प्रत्यक्षमप्यासिद्धतात्

रामः

तत्र अत्राम्यासिद्धौ। फलेति। परामर्शस्य फलानुगुणतया न तज्जनकतेनाम्यासादिरिति भावः। एवं फलानुगुणमित्यस्या
उक्तौ न स्यादिति। तथा च गौरवं प्रामाणिकमिति भावः। दंडत्वेन प्रकृत्यमहताश्रयोद्धतस्य शिवतवेगवद्वयतेन उद्धतस्य शिवतस्य निवे
णात्र चक्षुरावतिप्रसंगः तथा तात्त। घटजनकतात्। ननु ता दृशदंडसत्तेकपंचयोरुत्तादस्मत् आह कवित्विति। अमि रूपेति। त
पवतत्र चक्रमिति प्रतीति तत्र दंडसंयोगादीनां विशिष्टहेतुताया अयमर्तव्यवश्यं वाच्यतादिति भावः। ननु अमि जनकत्वेन हेतुत्वे
भ्रमेः स्वातंत्र्येणाहेतुत्वं न वाच्यमिति लाघवमत आह हेतुदेति। अनेन तत्कारणतावच्छेदकसत्त्वं प्रदर्शितं महावक्रेणादिना मय
प्रायकत्वं वदितं। तत्र योजकतायाः भ्रमिरूपद्वारविरत्प्रयोजकतायाः भ्रमिविशिष्टत्वेन उपप्रायकता संबंधेन भ्रमिविशि
ष्टत्वेनावकाशनामपि भ्रमिविशिष्टत्वेन हेतुत्वसंभवात्। यमीति च कृतादिना रस्यर्थः। ननु च कृतादिनापि तेषां हेतुत्वमभ्य
सासिद्धमत आहान स्यावेति निष्कर्षेति। संक्षेपप्रवृत्तेः कारणातासंदेहेपि संभवादिति भावः। प्रथमं भ्रमिपूर्वं भ्रमोति कारणा
तावच्छेदकस्या निर्गोचरेण साधनत्वस्या निर्गोपादिस्यर्थः। ननु तिरुक्तदंडत्वेन जलादौ सौरकिराणादावप्यतिप्रसक्तं भ्रमिविहे
णातिप्रसंगवारणोक्तव्यत्वेन जस्य दयत्वेन वातथात्वेसा दत आह। अस्तवेति। अवयवसंयोगविशेषेति। कटिगासंयोगविशेष

भावः

वत्समवेतत्वे सति प्रकृतमहत्तविशेषवत्तमेकं कारणात्तवच्छेदकं तेन पार्थिवं च सरोजो नातिप्रसंगः। यत्र च केचु द्वैकदंड संयोगे न न भ्र
मेरुत्पत्तिस्तथापि चात्रे चतुर्गादिदंड संयोगे नैव वत्तदस्य तिस्रचतुर्गादितत्संयोगानां विशेष्यहेतुत्वं पत्रवेतादृशानेकदंड संवादे
नैकदंड संयोगाद्भूतस्य तिस्रचतुर्गादृशानेकदंडसमुद्देशे एकदंडकारणात्त एव पत्रे वेगवत्त रविजातीयवायुसंयोगात्तथा विधुजल
संयोगाद्भवके भ्रमेरुत्पत्तिस्तत्रापि तादृशविजातीयवायुसंयोगविशेषत्वादिहेतुतावच्छेदकं एवं भ्रमिनिष्ठघटनिष्ठवज्रस्य ताव
च्छेदकं तत्र दनं तरजम्पत्तादिना नैव परामर्शात्तामिवात्रामिता विवेति स्वयमस्य तेषां घटजनकतावच्छेदकः प्रथमेति भ्रमिजनक
त्वप्रहेतुजनकतावच्छेदकसंयोगविशेषादिग्रहस्य आवश्यकत्वानियमादिति भावः। अत्रापि भ्रमिजनकत्वेन हेतुताया अत्रापि
मिद्धाभावे घटजनकत्वेनैवेति तथा चाविनिगमनाविहातया हेतुत्वे सोम्याप्रपसंग इति भावः। अतएव भ्रमिजनकत्वस्य प्रयोजक
तादेव। सोवर्गोति ते जलपथीवीत्वादिनां कर्पेणादंडस्य जातिताभावादिति भावः। यत्र एकत्वे वकाश्चित् जातिविषोक्तत
त्रैकत्ववत्तेनैव घटजनकत्वमिति तत्र। अनेकदंडादीनां भ्रमिस्ते प्रत्येकदंडस्यापि तादृशैकत्ववत्तात्प्रत्येकदंडस्य तेषां प्रिभ्रमे
घटस्य सोम्यादप्रसंगः तत्र द्विमिति तत्र द्व्यति च तत्र दंड संयोगानां विशेष्यहेतुत्वं पत्रमेतु किं तादृशवेजाते नैति। एवं तत्र दंड

उत्संयोगोपैवेजासंदुर्वचं नैकदंड संयोगात्तथा भ्रम्यादिस्थले प्रत्येकं संयोगस्य तेषां भ्रम्यादेरुत्पत्तिप्रसंगादिति ननु घटजनकत्वेन भ्रमि
जनकत्वे च घटस्य भ्रमि रूपफलानुगता तथातया जनकत्वेऽस्यापि मिद्धीति न विनिगमनाविहातयतः प्रतिवादिमाहाके चैवमिति
। एवं परामर्शजनकत्वेन जनकत्वशब्दादीनां प्रचुतिप्रतिहेतुत्वप्रसंग इत्युच्यतेः एवमस्य चाप्यस्य आकांक्षादीत्यादिना तात्पर्यादिव
विग्रहः संस्कारेति। स्माराणां कमाकांक्षाज्ञानमपि कृतं तत्रादिशेषगोति। आकांक्षादिघटकतत्रादिशेषगोत्यर्थः। कार्यतरं प्र
तीति। पदादिकंप्रति तनुजनकत्वादिताना जनकत्वप्रसंग इत्यर्थः। तज्जनकंति। पदादिजनकोपस्तत्रादिसंज्ञात्वादिस्तत्कारणाना
मित्यर्थः। तत्र सार्धकारणात्तेन। तेतादि कारणात्तेन प्रातिबंधद्वारा यशंकुते। तज्जनकत्वेनेति। रससाधुनताया न जनकत्वेन हेतुत्वे
इष्टसाधनताज्ञानेनैव हेतुत्वमित्यर्थः। रसप्रथमोपासितत्वादि के प्रकृते परामर्शहेतुत्वे रानी व्याप्तिचीत्वेन कारणात्तदुपपत्ति
। रसप्रतीति। विशेष्यविषयकत्वेन कारणात्ते। व्याप्तिप्रकारकपक्षवर्तमानि श्रयत्वेन हेतुत्वेन हेतुत्वं तद्व्यापकपैराहकताव
च्छेदकोत्तरं तद्व्यापकपक्षेणैवैत्यर्थः। विजातीयं चत्वावच्छेदजनकतावच्छेदकत्वपक्षे व्यापकपक्षे वीत्वेन गंधतावच्छिन्नं प्र
तिहेतुत्वमित्यतस्तदवाच्छेदनेति स्वस्यापि स्वयापकत्वात्तरेति न वम्यापि ता न स्य करणात्तायां धूमनेष्टता दृशव्याप्तिता नाभ्यवह

भा.व.

तोत्रावस्तुमिति त्वं विनिवृत्तकस्तुभाणां परामर्शकारणात्तापां तु तत्सक्तत्वेन अकतत्परा मर्शाववाहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदक
मिति कथमेककार्यतावच्छेदकावच्छिन्नं प्रतिद्वयार्जनकत्वमिति वाच्यं। प्रमयाप्रेतानां न स्पृहानस्य गवतपक्षकात्तामिति प्रत्येकहृष
रानिपतयापराभावेनाकारणात्तात्त्रनच प्रमयाप्रेतानां अववाहितोत्तरत्वं सक्तत्वं अमिति तंतथास्ततथा वनेकमुपजपतावच्छे
दकमिति वाच्यं। वद्विषापो प्रमोवहियाप्यालोकवांश्चपर्वतरतिहमहालंबन परामर्शजसात्तामिति तौ प्रमयाप्रेतानां करणकेतत्वेना
तत्तस्मादप्रमया मर्शाववाहितोत्तरत्वं तत्पक्षकवद्वत्तामिति त्वं परामर्शसेव प्रमयाप्रेतानां स्यापि जस्यतावच्छेदकं वाच्यं तथा सती
दमिति भावः। नन्वनमया सिद्धतानि पतर्त्तव्यत्वेन योः सत्वेकपेन न जनकतैस्तत्तथाह। दशपिष्यते हीति तथा च कारणात्तावच्छेदक
व्यापकरूपत्वेनायत्र कृप्रेत्यादिमभ्यनिविष्टतया स्वातंत्र्येणावातयामया सिद्धत्वाव्यमिति भावः। अमया तादृशमया सिद्धत्वं गौका
रेनितस्मैसादियास्यसुपागमो गनादेस्तस्मादेवाणादेर्वाच्यजनकत्वादाह जस्यत्वविशेषितेनेति। तदन्युपगमेश्च दैनेति तादृश
मया सिद्धस्य यामेतुकपालत्वादियापकद्रव्यत्वादीनां तैः अमया सिद्धत्वं वैति भावः। अमुमिति तिपथा संख्यमन्वयः। परामर्शोति राम
। परामर्शस्याकांक्षाकृति साध्यत्वयोरार्जनस्य वनिषयो विशिष्टोः विशिष्टो वापदार्थस्माद्विषयत्वेनेत्यर्थः। प्रमयाप्रेतं च धीतेन प्रमयाप्रेतं

नेति वक्रमेण हेतुतेति भावः अत्र अनुमितौ आसेति तथा वत्संबंधावच्छिन्नकारणतावच्छेदकत्वापकारूपेण तेन संबन्धेनैव कारण
तायामभ्यासिद्धत्वं वाच्यं प्रकृते वपामर्शस्य कारणतायां समवायः व्याप्तिज्ञानसंकारणतायां यं एव प्रत्यासत्तिरिति नाभ्या
सासिद्धिपिते भावः तथा तं कारणत्वं प्रतिवंदितुं नोत्तरमाह। निरीचीयमिति। तत्राविकीर्षायां मनस्येवेति। तथा च तत्र नकार
णांतरसंभवातिभावः। अहापि अनुमितावापेते देवमनस्येव तथा स्तुकरणमस्तु मनोसाधारणमिति जन्मज्ञानमात्रस्यैव मनः
कारणकत्वात् असाधारण्येति। तस्मिन् मनोसाधारणकारणकत्वस्य अप्रयोजकत्वात्। मानसत्वाप्रयोजकत्वात् किं तर्हीति। तस्मै
नैः साक्षात्कारणकज्ञानत्वसमानसत्वाप्रयोजकत्वे। न किं विदेति। मानसत्वस्य जातितेन नित्यत्वात् तत्प्रत्यक्षं मानसत्वलोक
कप्रत्यक्षं तदसामग्रीज्यत्वं। मानससामग्रीज्यत्वं न दृष्टिरेति मानसत्वावच्छिन्नसमर्थः। तत्सामग्री। मानसत्वावच्छिन्नसामग्री।
शंकते करोति। कारणमेवेति प्रसस्तानुमितौः कारणमेवे। वाद्याभ्यंतरमेवेन दृष्टान्तमाह यथेसादिषा कजनां। रूपरसस्पर्श
सूना। कथं तर्हीति। प्रत्यक्षकारणस्यैवानुमिति कारणत्वे कथं प्रत्यक्षानुमानप्रमाणप्रेदसमर्थः॥ प्रमाणप्रेदस्येव हारे प्रामेतिवै
जात्यंतं च न सूरूपमेदस्तथासति ज्ञानकरणत्वमतेपि व्याप्तिपदसादृश्याविवेकसमहात्म्यं न ज्ञानस्यानुमितेशाद्येयमिति

भावः

करणास्यामेदादनुमानशब्दोपमानादो नोभेदव्यवहारो न स्यादित्याशयेनाह्यकारणावेनोभेदेति। कारणायावर्तितायात्रियातदे
जात्यादिसर्पः। तथा वप्रसप्तसोडशमिस्यादीनां मिथो वैजासमेव विलक्षणप्रमाणानुवहारे निपायकं ननु कारणायोः सहस्रमेदोपी
तिभावः। इदं तव चेयमा अनुमिति तावच्छेन्नप्रतिमनस्तेन करणात्तायां तत्र ज्ञानमात्रं आत्ममनः संयोगमात्रं वा व्यापारो ननु प
रामर्शः तस्या नियतता तातत्स रामर्शोत्तरव्यनुमिति तावच्छेन्नप्रतिमत्स रामर्शत्वेनैव हेतुता तत्र कारणाभावेपिन स्यातिः। अ
स्तु वामनत्वादि नैव तत्कारणात्तत्तत्स रामर्शे व्यापार इति। विशेष परामर्शत्वेनैव हेतुता तत्र कारणाभावेपिन स्यातिः। अस्तु
वामनत्वादि नैव तत्कारणात्तत्तत्स रामर्शे व्यापार इति। विशेष परामर्शत्वेनोपमिप्रकारेकपक्षमेतानि श्रयत्वेना अनुमितिमा
त्रं अनुमिति तावच्छेन्नमात्रावश्यकत इति। अथ पाकदात्रैवैतो वान्हेमानितिकदा विवर्णायाणामप्योवादिमान् कदाचिद्वमहा
नसंबद्धिमादिता घनपयतेति भावः। वद्वानुमितिमात्रम्। वान्हेप्रकारका अनुमितिमात्रं पर्वतमहावसाघविशेष्यका तादृशपरा
मर्शत्वेनोवादिनिरूपितव्यापिप्रकारकनिश्चयत्वेन। किंतु वद्वीति। वद्विद्यामिज्ञानत्वेन न करणात्ता नियतव्यापाराभावात् किंतु का राम-
रणा जैवतत्तामानोचिकरापप्रत्यासत्तेति अयेयं हेतुता वच्छेदकमेदेन हेतुता वच्छेदकसंबंधमेदेन क्यामेरेक्याभावासाहा वस्तु

तरति। तथा वसुमिति तावच्छेन्नप्रतिजनकता। एववद्विज्ञानत्वे न जनकता। एते। नेति। अनुमितं तरेपे तत्ताध्यतानत्वे
न हेतुतेति। इति परामर्श इत्यहं। ननु केवलानापि हेतौ वात्र केवलानापितेन विभागे केवलानापिसाध्यकव्यतिरेकिहेतौ सुश
यता यतिरेके केवलन्यतिरेकोदावपितादृशहेतोरत आह केवलानापि साध्यका इति। आदिपदेन केवलन्यतिरेकिसाध्यकानपयति
रेकिसाध्यकयोः संग्रहः। वहनो प्रजातत्तात्सक्येन न स्याधारसप्रम्याश्रयपयतिरत आह। तत्रेति। सिद्धसिद्धि व्याधाता इह। असंता
भावात्। इत्थं वप्रम्यतादेव्यातिरेकिलभमेपि केवलानापितमेवेति मंतमंम। मन्तामे गाय केवलन्यतिरेकोदावपिलक्षणाया
हा एवमिति। अहोतेति। अहोतानयं पद्यतिरेकेतत्ताध्यकमित्यर्थः। अन्ययमतिरेकि वारणाया न्यातां। केवलानापि वारणाया
व्यतिरेकीति। अहोतेति। अहोतानयं पद्यतिरेकेतत्ताध्यकमित्यर्थः। केवलन्यतिरेकि वारणाया न्यातां। केवलानापि वारणाया
तिरेकीति। अत्र वद्व्यादेः केवलानापितमेवेति ताध्यकोधूमादेन पयतिरेकेतमेवेति अयेयम। ननु व्यापि आह कसहचार
ज्ञानादिप्रयुक्तमेव केवलानापित्वादि के अत एव धूमोपि दशाविशेष केवलानयति। अत्र वद्वीति। केवलानापितेन स्यामव्यापकं
आतिव्यापनयव्यतिरेकेतत्ताध्यकमित्यर्थः। अत एव धूमोपि दशाविशेष केवलानयति। अत्र वद्वीति। केवलानापितेन स्यामव्यापकं व्यापिग्रहस्यैवान्य

भावः

चेयत्तद्वद्विमानं च मादिसत्रमतीरे किं प्रकृतमाप्तिग्राहकी भूतव्यतिरेकसहचारस्यापि सर्वत्वेन प्रकृतमाप्तिघटकता दत्तव्या
स्यापत्तेः न च सहचारमेतायामपि सरोषः यदपावच्छेदसहचारानस्य व्याप्तिग्राहकत्वं तदपावच्छेदस्य प्रकृतमाप्तिघटकात्वात्
सर्वस्य तत्सदसहकारेणानामात् ॥ प्रकृतेन सर्वत्वेन व्याप्तिघटकता तादृशमाध्यातावच्छेदकावच्छेदभावत्वादिना व्याप्तिग्राहक
तेति न दोष इति भावः । अत्र न पञ्चान्वयसहचारमात्रेणोभयव्याप्तिग्रहः सोऽप्यन्यापीत्येति श्रुत्यमात्रेण दं विमं ॥ यदि सहचार
दर्शनस्य व्याप्तिप्रसङ्गप्रतिपत्त्यकारणत्वं तदुदायं तत्त्वज्ञानांतरातींद्रियकेवलान्वयादिविलोपः तत्र व्याप्तिप्रसङ्गासंभवेनाप्यादे
जुतामावाहः अथ यथा कथं विद्याप्रेग्रहकारणत्वं विवक्षितं तदा अत्र मिसात्प्रकृतमाप्तिग्रहकारणात् तज्ज्ञानविषयस्य व्याप्तिनिह
पितसहचारस्य तद्व्याप्यघटकत्वादप्याप्तिरिति । न पञ्चाकथं विद्याप्रेग्रहमेव देवकेवलान्वयिता देविभागाः । तथा च यत्रोभयसहच
रिणौ बान्वयव्याप्तिग्रहस्तत्रान्वयिव्याप्तिग्राहकी भूतव्यतिरेकसहचारः न च सहचारतामावाह्यामिरतस्तन्मते लक्षणा माह ।
गृहीतेति । प्रकृतेति । प्रकृतहेतुका प्रकृतसाध्याकाव्याजमिति स्तुतेरुक्तानविषयो व्याप्तिस्तत्त्वमापकं प्रकृतसाध्यापितं यत्सहच
हेतुस्तत्त्वमित्यर्थः । वक्ष्ये साध्यातेद्वयमेव व्यतिरेकिणी धूमते नान्वयित्वमहेतुका उमिसौ पयिकतद्व्याप्तिरेकव्याप्तिवदि

व्याप्तितामावाह्यामिरेति प्रथमप्रकृतपदं । वहेर्वहिते न साध्यामेव व्यतिरेकिणी द्रव्यत्वेन नान्वये निधमे धूमतावच्छेदहेतुकद्रव्यो
भूतवाहे साध्याकाव्याप्तौ पयिकवद्व्यतिरेकव्याप्तिद्रव्योपव्याप्तितामावाह्यामिरेति द्वितीयप्रकृतपदं । हेतुतावच्छेदकसाध्या
तावच्छेदके विशिष्टार्थकं । तादृशज्ञानविषयो भूतामावाहो प्रकृतसाध्याप्यव्याप्तितामावाहसंभव इत्यतो व्याप्तिरिति । अत्र न पञ्च
तिरेकिणी तादृशज्ञानविषयो भूतान्वयव्याप्तिप्रकृतसाध्याप्यव्याप्तिस्तत्त्वमापकं सत्तेपि तादृशव्यतिरेकव्याप्तिप्रसङ्गात् तत्र व्यापकत्वमि
ति नातिव्याप्तिः । व्यतिरेकव्याप्तेरपि साध्याहेतुमावाह्यतत्त्वव्यावच्छिन्नसाध्याप्यता दत्तव्याप्तिरिति तृतीयप्रकृतपदं ॥ व्यतिरेकव्याप्ते
रपि यथा कथं विमं चेन प्रकृतसाध्याप्यता द्याप्तिरिति । तथा च व्याप्तिप्रकृतसाध्याप्यता द्याप्तिरिति तृतीयप्रकृतपदं ॥ व्यतिरेकव्याप्ते
यत्त्वान्वयव्याप्तिरिति भावः । अत्र गृहीतान्वयव्यतिरेकसहचारस्यापि अत्र न पञ्चापिमात्रग्रहदशा यामन्यते सर्वेति श्रुत्यमात्रेण न उव
क्षमावशान्नान्वयपकीरतामावप्रतिपत्तिरिति सतादिसत्रहेतुतावच्छेदकप्रकारेणान्वयव्याप्तिमात्रग्रहदशा यामन्यते सर्वेति श्रुत्यमात्रेण
प्राप्तवता दृशहेतुतावच्छेदकी भूतव्यतिरेकव्याप्तेः प्रकृतसाध्याप्यतामावाहदत्तव्याप्तिविषयनमुत्वेन हेतौ प्रकृतपदव्याव
तिमाह त्वद्व्याप्तिरिति । न उव । प्रकृतहेतुव्यतिरेकव्याप्तिरेव । तथा च तदानीं तदंशे तस्याप्यपि प्रकृतहेतुका उमिसौ पयिकता

भावे:

[illegible]

तपवप्रकृते च प्रकृतहेतुताभावेऽपि प्रकृताभावादायैनायाप्रिरेतेवंपरतयाग्रं योपोऽसपि केचित्ताग्रहवराणास्तु पृथि
वीज्यायकामावप्रतियोगिमतामावत्वरूपेण यत्र व्यतिरेकव्याप्तिरवातातत्र तस्याव्याप्तेः प्रकृतहेतुकारमित्यौपपिकतेऽपि प्रकृतसा
ध्यानुमितौपपिकताभावादव्याप्तिरिति रासः। वद्विद्यायकामावप्रतियोगिमतादिसादौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाभावतेन व्याप्तेरनवगमनाया
प्तेः। तदवगमे तु व्यतिरेकिनमि साहुः। तदपि न सम्यक् उक्तत्र मेण पृथिवीज्यायकामावप्रतियोगिमतादिसादौ हेतुतावच्छेदकावच्छिन्ना
भावतेन व्यापकत्वस्य व्यतिरेकतात्वात्ते हेतुतावच्छेदकतं कुतः। यथा यथा च तादृशव्याप्ते हेतुतावच्छेदकत्वात्तत्तावच्छेदकत्वप्रमाणस्य सत्तात्तथैव
हेतुतावच्छेदकस्यातिव्याप्तद्वयवशाः। हेतुतावच्छेदकीभूतव्याप्तिमादायैव तत्प्रदर्शने हेतुतावच्छेदकीति ग्रंथाविरोधः। पृथिवीज्याय
कामावप्रतियोगिमता उपायवैषम्यप्रमाणस्य हेतुतावच्छेदकत्वमपि तत्तात्तनयायात् नवव्यापकतावच्छेदकामिप्रितमेव व्यापकत्वमुपायपो
क्तव्याहृतिदानेन तत्तावच्छेदकत्वमपि व्यायकामावप्रतियोगिमतादिसादौ व्यतिरेकित्येक। अतएव गृहीतव्याप्तिमेदा तमेदादेव सहचारमेदा
द्वे हेतुव्यतिरेकिणापि व्यतिरेकसहचारेणान्यव्याप्ते गृहणादृष्टमाणा लक्षणास्य व्यतिरेकस्यापजे रिति भावः। नन्वितरव्यापकत्वे रतस्मा
नाधिकरणा संतामावप्रतियोगित्वं पृथिवीज्याभावादावसंभवोति न चालिङ्गानस्या हेतुतावच्छेदकीत्यतिरेकिण्यतिव्याप्तिरिति प्रतियोगिकव्या

भावः

मतेप्रतियोगिप्रागभावेनसम मसंताभावस्याविरोधादाहयनहीति। न रुमतनादौनाशस्ययंयसंबंधेनवत्तेन दैर्घीकविशेषात्ताविशेषावहे
त्रतदसंताभावविरोधित्वमत आहसमयेवेति। ननुसमयेपि कालिकसंबंधेनैवससात्रविरोधित्वमत आह। आकाशाभावेति। तथाचन
स्याशस्यावृत्तित्वेपिनाशासंताभावभावतंवर्ततेएवेति। तदसंताभावेअसंताभावप्रतियोगित्वमाहमितिभावः। नन्वभावाभावस्य
सादिनाअभावाभावत्वेप्रतिप्रतियोगित्वस्यव्यायकतालभ्यतेवैतावताकाशस्यसामावाभावतासिद्धिरतेःप्रतियोगित्वस्याभावाभाव
त्वव्याप्यत्वनाधार्यमाह। अभावेति। तावद्वाराणामिति। अभावाभावस्यैवभावतादिसर्थः। भावतादेकमेवयोजकप्रतत्तदर्थमाहभावता
दिति। नवाभावाभावतमेवप्रतियोगित्वमिति साध्याविशेषः। सत्यसंबंधरूपप्रतियोगित्वस्यतद्वहाराविषयत्वस्य साहेतकराणादिति
। ननुप्रतियोगित्वेवांसंताभावभावदत्तत्रविशेष्यसंगतैवकारेणप्रतियोगिभिन्नोनासंताभावभावदत्तिलभ्यंतद्विहृदप्रतियोगिमेवतस्या
गभावदेरपितथात्वादत आहप्रागभावादेरिति। तस्यापिप्रागभावादेरपिप्रतियोगित्वमिति। तथाचप्रतियोगित्वरूपेरातस्यापिप्र
हणात्तददर्शबाधुरतिभावः। प्रतियोगितावच्छेदकसमनियतगृह्यमाणामस्योभ्यामावात्वंताभावतामावदत आहप्रतियोगितावच्छेदकस्य
छेदकरति। सवप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधः। कविदस्योभाभावच्छेदकविदसंताभावच्छेदकापहृतेहीति। प्रतियोगिमज्ञातान

तरमभाववत्ताज्ञानप्रतिबंधोअभावाभाववत्तद्वहाराशुभवसिद्धत्वावच्छप्रतियोगिविषयताकेनैवतदुपपत्तौनातिरिक्ताविषयताकल्प
तत्तत्तमावः। ननुप्रतियोगिभाष्यवतावद्विषयमाववजाडुप्रतिप्रतिबंधिकेतिप्रतियोगिभाष्यमप्यभावाभावः स्यादस्यत आहतदभावप
त्तेवेति। मिथस्तथात्वेयस्यस्ययस्यवत्ताधीप्रतिबंधकत्वेसतिपरस्परभावव्यवहारजनकत्वंतत्संसर्गित्वंप्रतियोगिसंसर्गित्वं
विषयप्रकारतयाप्रतियोगिमताधीविषयः। तत्रसंबंधस्यसंबंधविचयैभानादितिभावः। कथंनहिंसंबंधवत्ताज्ञानेभावधीप्रतिबंधो
तेआहासंबंधसंबंधसोति। तेनापिसंबंधसंबंधस्याभावत्वानेनीकारादितिभावः। विशेषेति। तथाचसंसर्गस्यप्रतियोगिभाष्यत्ववत्ता
ज्ञानएवाभावधीप्रतिबंधोनामथेतिभावः। नस्वतःतसंबंधज्ञानत्वेन। संबंधातरेति। समवायावच्छेदाभावेतिसंयोगेनप्रतियोगी
नैव्यतितादितिभावः। तस्याप्रतियोगिनः। तथानातथाप्रतियोगिसंबंधस्यविरोधिताठरोधेनानायासाभावत्वंकल्पतरुतिभावः। वि
रोधित्वं तदभावव्याप्यत्वं तद्वद्वृत्तिवर्तमानं। प्रतियोगिनः समवायावच्छेदाभाववत्तिसंयोगादिनावृत्तित्वेपिप्रतियोगितावच्छेदकी
मृत्तसमवायेनावृत्तित्वं तदभावव्याप्यत्वाच्चप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिनोविरोधित्वं वर्ततेएवसाशयेनाहप्रतियो
गीति। नतथात्वंनविरोधित्वं संबंधविशेषोतिप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकेनेत्यर्थः। नुत्यामिति॥ प्रतियोगिनःप्रतियोगिता

শ্রাবঃ

[illegible]

वाच्यं तादृशप्रसयस्य भ्रमत्वेन कल्पनानंगत्वात् अथवा घटत्वेन प्रसये पटवति पटाभावात् प्रतीत्यापटस्यापि पटाभावात्
तत्प्रसंगादिति ननु अभावविहातत्वेन प्रतियोगीत्वमिति तदनुपपत्त्या तस्याभावाभावत्वं कल्प्यते इति अत्राह अभावप्रतीति-
स्वरूपेति अभावविहातत्वेन स्यात् सोऽभावप्रतियोगीता वच्छेदका इवति प्रसक्तत्वेन स्यात् भावसंबन्धितस्यैव वेक्यत्वे स्वस्याभा-
व इति न च व्यर्थं सत्त्वरूपसंबन्धस्यैव शरणीकरणीयत्वादिति भावः ननु स्वरूपसंबन्ध एव प्रतियोगीतास्तु सवाभाव विरहात्
व्याप्य इत्याकाशस्य प्रतियोगित्वेनाभावाभावत्वमस्त्विति आह अभावेति नन्वेवं तन्निमित्तं संकेतार्थमेव न साहाय्यं चेति ते
न संबन्धेनेति अस्यातन्निमित्तं यत्तत्तं योगेन केवका न्वयीति संबन्धः स्यादिति भावः अतएव केवलान्यापि तादेः संबन्धविश-
ेषनिमित्तत्वदेव नाना भौतिकयुक्ता एकभौतिकमाह तानत्वस्येति अभावप्रतियोगित्वेपीत्यनेनान्वितं साहाय्यसंबन्ध-
मपि प्रेसाह तानविषयतादेरित्यधिकारोति विषयतातिरिक्तमपि प्रायेण आकाशानावबुद्धमधिकारशासंबन्धावच्छेदमावा-
प्येति प्रतियोगी अधिकारण इति प्रायेण नैतदुक्तं तानादेर्यथाक्रमेण केवलान्वयिता वच्छेदकसंबन्धानाहाविषयतया तयादीपरप-
रसंबन्धेन स्वाश्रयविषयत्वसंबन्धेन सत्त्वरूपसंबन्धेनेति विषयतायाः अत्रांशोपाधेः स्वरूपसंबन्धेनैव व्यतिरिक्ति भावः प्रतियोग्ये

भाव-

ति। तथा च प्रतियोगिता वच्छेदक संबंधेन प्रतियोगि यार्थे करणा यत्संबंधावच्छेदनाया प्रतियोगित्वं यस्य तस्य ते न संबंधेन केवलान्व
यित्वमिति भावः। ननु प्रतियोगि यार्थे करणात् प्रतियोगि यार्थे करणात् नित्यं आकाशस्य प्रतियोग्यधिकरणा प्रतियोग्या आकाशभा
वस्य तत्र संबन्धोतिता शान्ता वांतरा प्रतियोगि या काशेन स्यामतिमात्रमत्र आह आकाशाभावेति तथोक्तमिति प्रतियोगिता व
च्छेदक संबंधाभावात् येनैव प्रतियोगि प्रतियोगि कत्वाभावाधिकरणात् ननु याति विद्यमान उद्योगि कत्वा सामान्येन याभावे वप्रकृ
ते प्रतियोगि यधिकरणात् मिति भावः। उभयभावावस्य गोस्वात्त्रापवममि प्रसादात् नित्यमत्राति। प्रतियोगि यधिकरणा यत्संबंधा व
च्छेदनाया प्रतियोगित्वं तेन संबन्धेन नित्यमत्राति। तेन संयोगावच्छेद प्रतियोगि नोद्वयत्वस्य समवायेन नित्यमत्राति। तेन संयोगे
न केवलान्वयित्वमिति चेत्। व्याप्यवृत्तिवेति। आकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तिता दाकाशभारणामिति भावः। उक्तक्रमेणाह नित्यमत्रा
तादृशस्यादिविवक्षणा नैवोपपत्तौ स्वसमानाधिकरणाभावा प्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवे शे गौरवमेवात्वरसः काश्चि
दित्यनेनैव वितः। ननु तादात्म्येन केवलान्वयिन्यामिः। तादात्म्येनेति। आवित्वमिति। प्रतियोगिता वच्छेदक संबंधेन प्र
तियोगि संबन्धित्वं तेन संबन्धेन संबन्धित्वं स्वस्य कस्यनियामकत्वेन तेन संबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणात् स्यात्प्रतिधातु द्वैयधिकारणा

प्रतिधित्तत्राह तादा ५१
राम.

वच्छेदक संबंधेन प्रतियोगि यार्थे करणा यत्संबंधावच्छेदनाया प्रतियोगित्वं यस्य तस्य ते न संबंधेन केवलान्वयित्वमिति भावः। ननु प्रतियोगि यार्थे करणात् प्रतियोगि यार्थे करणात् नित्यं आकाशस्य प्रतियोग्यधिकरणा प्रतियोग्या आकाशभा
वस्य तत्र संबन्धोतिता शान्ता वांतरा प्रतियोगि या काशेन स्यामतिमात्रमत्र आह आकाशाभावेति तथोक्तमिति प्रतियोगिता व
च्छेदक संबंधाभावात् येनैव प्रतियोगि प्रतियोगि कत्वाभावाधिकरणात् ननु याति विद्यमान उद्योगि कत्वा सामान्येन याभावे वप्रकृ
ते प्रतियोगि यधिकरणात् मिति भावः। उभयभावावस्य गोस्वात्त्रापवममि प्रसादादा नित्यमत्राति। प्रतियोगि यधिकरणा यत्संबंधा व
च्छेदनाया प्रतियोगित्वं तेन संबन्धेन नित्यमत्राति। तेन संयोगावच्छेद प्रतियोगि नोद्वयत्वस्य समवायेन नित्यमत्राति। तेन संयोगे
न केवलान्वयित्वमिति चेत्। व्याप्यवृत्तिवेति। आकाशाभावस्य व्याप्यवृत्तिता दाकाशभारणामिति भावः। उक्तक्रमेणाह नित्यमत्रा
तादृशस्यादिविवक्षणा नैवोपपत्तौ स्वसमानाधिकरणाभावा प्रतियोगित्वरूपव्याप्यवृत्तित्वस्य प्रवे शे गौरवमेवात्वरसः काश्चि
दित्यनेनैव वितः। ननु तादात्म्येन केवलान्वयिन्यामिः। तादात्म्येनेति। आवित्वमिति। प्रतियोगिता वच्छेदक संबंधेन प्र
तियोगि संबन्धित्वं तेन संबन्धेन संबन्धित्वं स्वस्य कस्यनियामकत्वेन तेन संबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणात् स्यात्प्रतिधातु द्वैयधिकारणा

भावः

रामत आह। कविदपीति तथात्वे पुंभयताधिकराताया अभावादिति वाचः। ननु संदेहाभावेपि विविशेष्टासिद्ध्याभावस्य संयस्यतम
स्त्ववेत्यत आह संदिग्धेति नन्वाहितस्य केवलाचयित्वात्कथमनययतिरेकितमत आह। अहितेति। अहं संदेहस्याविरोधि
त्वादाह सा अहिदीति तथा असाध्योऽसिद्धो विरोधो अस्मात्तोतिसतयेतर्पः। ननु घटः प्रमेय इति सिद्धे घटः प्रमेयो न वेति संदेह
स्वानिवर्तनं ननु घटे प्रमेयत्वं न वेत्यस्य मित्रप्रकारकत्वात् तथा च कथं सा अहिद्विनिवर्त्यते ना तु मानांगतेत्यत आह। विशेषरा
ति। नवप्रमेयतमत्र वर्तते न वेति संशयस्य तद्वन्नित तदभावकोटिकत्वे न ममेयो न वेति संशयस्य न प्रमेयत्वं प्रकारेणाभावको
टिकत्वे न प्रमेयत्वकोटिकत्वे नार्थभेद एवास्तीति कथं विरोधरा विशेषभेदमात्रमिष्टानामिति वाच्यं प्रमेयत्वमत्र वर्तते न वत्सत्र प्र
मेयत्वे तत्प्रकारेणाभाववैतद्वन्नितस्यैव विषयीकरणात् विरुद्धोभयप्रकारत्वाभावेप्येव विरुद्धविषयत्वसत्त्वे न संशयत्वा न यायात् न
चैव प्रमेययत्प्रकारेणाभावसिद्धौ प्रमेयत्वप्रकारेणाभावकोटिकत्वमेव किं न्नादत्ता अभावस्य प्रमेयत्वस्य वत्वं इहः प्राप्ते
चैवैतादृशसंशयसंभवात् प्रमेयो न वेत्यस्य न प्रमेयताभावाप्रसिद्ध्याद्योनत्वेन तदभावदशायां संभवात् अनुभववत्त्वमेव दृश्यं राग
ति न हीति अत्र रासा अमितस्याः सिद्धेः इदं साध्यमत्र वैति संशयविरोधित्वं दृष्टांता पं प्रकृते नु इदं साध्यवदिति सिद्धे न साध्य

[illegible]

भावः

अतिवधकत्वाभावाविपक्षव्यतिरेकानि रासद्वारेतिपंथासंगतिः स्यादत आह व्यतिरेकश्चेति। ननु धर्मस्य बाह्ये यमिवारितं शकाच्च न
पद्यामिहस्यैवप्रतिबंधिकाननुव्यातिरेक्यामिहस्यपितत्रवद्भावावेच्छामात्राभावात्तदुपेक्षातद्व्यतिरेकशकायाएवतथात्वात्अतो
व्यतिरेक्यामात्रव्यपुञ्जतेरसंगतिः। ननुविपक्षपदेनव्यतिरेकविपक्षरेवव्याप्येयस्याभावोपरान्तविरोधात्तथासतिव्यतिरेक
व्याप्त्यागोपनासस्यैवोचितत्वात्तदपरतमाह। साध्याभावेति। व्यतिरेकश्चेत्तनेनसाध्याभावहेतुभावयोःप्रकातत्वात्तद्व्यतिरेकव्यापि
त्यत्रततोव्यतिरेकशब्दस्यान्यद्व्यतिरेकस्यैवत्वाभावेतिभावः॥ व्याप्तिः १। अनुमितिहेतुज्ञानविषयाव्याप्तिः। लाघवादेति। हेतुसमा
नाधिकारोस्येतादेव्याप्तौसमानाधिकारात्तद्व्यतिरेक्योगीतात्वादीनांप्रवेशेनोत्तरादेतिभावः। शरीरलाघवमुक्ताकल्पनालाघवम
हाप्रायशरतिहेतुसमानाधिकारोस्यादेव्याप्तेःप्रतिहेतुमित्रत्वेनतत्त्वानात्तदनुमितिप्रसन्नंतकार्यकारणभावःइतिभावः॥
विमित्रसंबंधेनहेतुतायाव्याप्तेर्मेदादह। प्रायशरति। तथावैकसंबंधावच्छिन्नप्रावहेतुतत्त्वसंबंधेनव्याप्तेर्भेदरति। ननुवसामा
नाधिकाराज्ञानाहेतुतायाव्याप्तावच्छेदकसंबंधादेविभागाभावादनियतसंबंधेनसाध्यानुमिति। नियतसंबंधेनहेतुमता राम-
घोहेतुः स्यादत आह। यत्संबंधेनैति ननु व्यतिरेकेनज्ञाने आकाशोपेतादशव्याप्तितानादनुमितिः स्यादत आह। आकाशदेरिति

तथातेपितादशव्याप्तिमतेपिपक्षधर्मताज्ञानेननुमितिहमयसिद्धेवेतिभावः॥ ननुवमाकाशमवतीतिज्ञानकालेपिअनुमिसापत्तिःअ
व्यतिरेकज्ञानस्यव्यतिरेकसंबंधपक्षधर्मताज्ञानाविरोधितादनुमितिःतदानीन्विवादयस्तेसत आह। निविशतांवेति। अतिलाघवादाह
व्यतिरेकमिति। तद्व्यतिरेकतादीसादियदेनतद्व्यतिरेकतासंताभावपरिग्रहः। तत्राव्याप्तिवारितज्ञानविरोधिविषयतंव-तथाव्यापक
सामानाधिकारापत्तेनाप्रवेशात्रगौरवमितिभावः। नवैवमित्यत्रछेदः। अविरोधितेहेतुमाह। वस्तुभावेति। तदवच्छेदकत्वंप्रति
योगितावच्छेदकत्वंविरोधिविरहादिति। समानप्रकारकत्वेनैवविरोधितादितिभावः। ननुप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनहेतुमद्व
त्तभावाभावश्चव्यापकत्वमिति। समानप्रकारकत्वमस्यैवेतिवाच्यं। तादृशसंबंधस्यव्यतिरेक्यामकत्वेनअभावप्रतियोगिताव
च्छेदकत्वमावात्तहेतुमद्वत्तभावतदुपेक्षाभावस्यव्याप्तिवारितज्ञानाविषयत्वेनतादृशव्यापकताज्ञानस्यव्याप्तिवारितज्ञानाविरोधि
ताद्व्याप्तिरित्यस्यमहानस्यव्यतिरेकविशिष्टस्यप्रकारता-अवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकारात्तादिकं। सतएवमिति। विषयविरोधनि
रहादिसनेनावितं। पर्याप्तिरूपवच्छेदकत्वसंबंधस्यापिप्रकारतायामादितिभावः। यद्यपिसाध्यावच्छेदकेहेतुसमानाधि
कारासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वावगाहिसमहानवनाप्यव्याप्तिवारितविरोधित्वव्यापकसामानाधिकारपस्यापि

भावः

ध्याभाववद्विज्ञानरूपध्यामिवारज्ञानविरोधित्वं ना किंचित्कारं तद्विज्ञानेन तादृश ध्यामिवारज्ञानमुपादायतादिरूपित्वेन न नक्तोक्तौ
चनगौरवादिकं तथापि वदन्मावपद्विनिर्धमरतिध्यामिवारज्ञानं प्रति अविनिर्धमरतिज्ञानस्याविरोधतेना द्योतिवप्रकारं कज्ञानादनु
मिसापत्तिरतो य ध्यामिवारज्ञानतावच्छिन्नविरोधिता वश्यं निवेश्या तेना द्योति तज्ञानेस्य द्योतिवज्ञानतावच्छिन्नप्रमेवविरोधित्वेन ना
विप्रसंगः। एवं च हेतुसमानाधिकारोत्पादिस्य ध्यामिवारस्य च कृतेन न तज्ञानतावच्छिन्नविरोधिता प्रवेशनीयेति भावः। ननु विषयविरो
धामावोपेक्षातं यै गौवविरोधित्वं स्यादत आह। मणीति। ननु साध्याभाववद्विज्ञानतानमनुमितिहेतु रेव न भवतीति अनयम
तिरेकादिहेतुता कस्यापकतज्ञानं शुर्वपि हेतुतेना त्वेपं अस्मिद्धहेतुमा वंलभत रमुपादायकप्रहेतोत्तागोचरज्ञानतादिने
वाउमेति हेतुतं स्यादप्र आह व्यापकताज्ञानादेवेति। एवं कारणासाध्याभाववद्विज्ञानतादेव वच्छेदः। तथा च साध्यामावच्छेद
तत्तज्ञानस्यापि अनुमितिहेतुतं वावोत्तिहेतुं एवं च लाधवेन सर्वत्रैव तस्य हेतुतं कल्प्यत इति भावः। साध्याभावमुक्तावापक
मप्याह नवायौक्तिकामिति। तदेव विवर्णाति। ज्ञानादिमानिति। यद्व्यावच्छिन्नस्य व्यापकतावच्छेदकत्वात् सतेद्व्यावच्छिन्नप्रकारम्
प्रेगौ वसाध्याउमेति विषयतेन ज्ञानत्ववदामिते वाउमितिः स्यादेति भावः। अस्यामिन्नरूपेणाप्यपकतावच्छेदकत्वग्रहेपि

कारंतेरणाउमितौ ननु तन्मात्रव्यतिधर्मप्रकारेणाप्यपकतावच्छेदकत्वज्ञानं स्वरूपतस्तदवच्छिन्नप्रकारकाउमितिहेतुतो जा
तितेन ग्रहेयं ज्ञानवानिसुमितिरेप्रसंगः नातित्वस्य ज्ञानत्वमात्रव्यतिताभावादत आह। अनुभवति। युगात्तया पजातिते
रूपत्वादावपीततो व्यापकांतताव आत्रेव सताशरात्वादावतो व्याप्यांतः अनुभवस्यान्यतरत्वा रणापजा तितेति। आदि
पदेन रूपव्यस्य चमवस्मति समवेतत परे ग्रहः। तथा त्वग्रहे। व्याप्यतप्रसातात्। तस्या ज्ञानादिमानित्यनुमितेः प्रसंगात्। एतेन
। ज्ञानत्वतादिना द्योतिप्रदत्तं तावप्रतियोगी ज्ञानवच्छेदकत्वे ग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेः योगेन ज्ञानमेवेतेव कारेणासाध्यव क
द्व्याव्यतिव्यवच्छेदः। ननु भवतामर्थोपत्तिज्ञानस्येनास्मात्ते तापि गृह्यमाणा व्यतिरेकवद्व्यादितामेऽनुमितित्वमप्यलपनीयमत आह।
सर्वज्ञनेति। अर्थोपत्तिज्ञानेनुमितं न सर्वज्ञमवशिष्टमिति भावः। ननु भवता केवलानाप्येति साध्यवद्व्याव्यतिसज्ञानादिवास्याकसाप्ये
व्यतिरेकी केवलानाप्येत्तज्ञानादेवाउमिति रत आह। गृह्यमाणा व्यतिरेकेति। तथा च तदर्थं केवलानाप्येत्तज्ञानं तस्य न संभवतीति
भावः। ननु केवलानाप्येत्तज्ञानकाले प्रमेयत्वादेः कथं पश्याद्विज्ञानाउमिति रत आह प्रमेयत्वादेरीति। ननु केवलानाप्येत्तरेष्वदि
व्यतिताग्रहदशा पांड्यतादौ वतद्ग्रहदशायां केवलानाप्येत्तेन चटादिव्यतिताउमिति न संभवति सह वारस्यान्तामावातत आह। कथं

भावः

विदितेति तद्विधर्म्यापकत्वग्रहेतव्यं तत्र ग्रहसापेक्षापे कतेनापि साधनादाहकपविदिते। तथा च तद्विदित्वा तान दशाया मेनानुमिति रिति
तितावः ननु तथापि घटविशेषि काप्रमेयत्वप्रकारिका उमि ति नोपपारि ते वेसत आह नतिरिति। तदनुमितिः प्रमेयता उमि तिः अत्र
वप्रमेयत्वादेः अतिरेकेत प्रमेसाधवदमा बजित्वज्ञाना देवा उमितिः। केवला नयित्वा तान काने तु सर्वे वा उमिति र्नेभवतीति ध्ये
पं-इदमेव केवलान्नपितुं उक्तार्थ इति॥ केवलानयित्वज्ञानका चे अनुमिति रिति एकेवलव्यतिरेकेत तान काने तो निरस्यति-एवमि
ति-गौरवादिति-साधवदमा बजित्वापेक्षयेति शेषः। ननु तद्विदिते मित्र तादीनाम उगमार्थमपेक्षणी येन यामि चार तान विरोधित्वेन
व्यतिरेक्यापेक्षे संग्रहस्तत आहा यमिवाज्ञानेति तदेव प्रतिपादयति-बन्धमावेति-धूमामावाभावत्वेनेति-वस्तुभाववति धूमा
भावो नास्तीति तानं बन्धमाववति धूमामावप्रतियोगी काभावप्रवगाहमा नंतु लविजि वेद्यते या धूमामावेव द्रव्यमावद्वत्तभावप्रति
योगित्वमवगाह ते दसतज्ञादृशा प्रतिपो गित्व सत तानं प्रति बध्यं भवतीति भावः। तत्र च प्रमे-यापकताज्ञाने धूमामावत्वरूपेणा
धूमामावत्वरूपप्रतियोगि तस्य तदवच्छेदकत्वप्रकारतया भावं धूमामावो नास्तीत्यवधूमामावत्वरूपेणा प्रतिपो गिता देः संसर्ग एव-
मयो रयामानमिति विषयविरोधाभावस्ततः कदा विदिति-मित्रप्रकारकतादिति-वस्तुगता धूमामाव रूपधूमविषयत्वेपि धूमामावा

भावत्वेन रूपेणाविषयत्वादिति भावः॥ नन्वेवं व्यतिरेक्यापि ग्रहाधीन विषयः प्रमेयं तत्त्वे तत्करणास्य प्रमाणांतरसमापेसाद तत्त्वे ययति मा
हयामि केतितत्त्वेन-अनुमिति त्वेन-ननु अनुमता मावेपि व्यतिरेक्यापि विषयो-उमिति सामग्री त्वकल्पना तथा ह्येत आह। सामग्री
मे देपि-अनुमतेति तज्जय फलस्यानुमिति ता उभवत्स र्थः॥ नन्वेवं सगद्यदुभय व्याप्तिपण मर्श जाते तज्जय फलस्य अनुमिति र्ण य
तुमं यत्त्वेनातिसंकर प्रसंगस्तत आह। क्लृप्तप्रमाणादयेति-शब्दादुमान समाहारेण य परस्परप्रतिबंधेनाज्ञानं तथा प्रकृतेपी स
र्षः। अनुसादादिति पक्षान्तरमतादित्यत्रैव हेतुः। सापि। अर्थापत्तिरपि। लाघवेनेति। यत्तत्ता सह हेतुन य परामर्शेन मता ये क्षया
लाघवेनेत्यर्थः। एवं पक्षान्तरमप्यप्रयोजकत्वे-तथा त्व-अनुमितं-कालांतरेपीति-तथा च मित्रकाली नेच्छा विरहसमानाधिकार
सापेक्षे सत्कालीन मित्र देशावच्छिन्नेच्छा विरहविशी द्यमिदं शब्दा कालेपि सत्त्वेन पक्षकालावच्छेदेन एककालवृत्ति तं रच्छा विरहापि
द्योः संबंधः प्रतियोगितावच्छेदकता निया मकतया-भ्युपेय इति भावः। एककालीनतादी तादि पदेनैकदेशावच्छिन्नतया ग्रहः।
तस्य पक्षतस्य-अतीदियत्तादिने-कालदेर्मनसो-योग्यतादिति भावः। निरस्ततादिति-विनाया उमि साम विरल लक्षण उमिति म
वाहस्यानुमाविकतादिति भावः। अथ यत्सहसा आदिनेदेनेति-इदं चाप्रयोजकतादित्यत्रैव हेतुः। समव्याप्ति स्पैव प्रयोजकतादि

भा. तिमावः। ननु तज्ज्ञायाका उ मिति ते तत्साध्यकतस्य दत्तान्नयत्नं प्रयोजकं वा यमत आह प्रयोजकत्वं चेति असंभवादिमिति अनुमिति वस्य
निसत्तादिमिति भावः। एतेन साध्यादिभेदेन व्याप्तेरनुगतत्वं न प्रयोजकत्वं निरासेन व्याप्तिरानादीत्यादि यदेन पक्षधर्मता तानपरि
हः प्रतियोगी धर्मत्वेनेत्यत्र धर्मपरमवत्तौ व्याप्तिवारणाय व्याप्यते तद्वत्साध्यकत्वं च तदा दशाहमा नानवतारोपि धर्मिरेकयो
पित्तानानंतरं जायमानस्य तादृशज्ञानस्य विना र्थापत्तिरसंभवस्तस्मात्सः केवदित्यनेन सूचितः। समवायेनेति वर्तमानतादित्यने
नासितं संयोगसंबंधेन साध्याभाववद्व्यतिरसासिद्धिर्दर्शनाद्यस्य हराणांतरमाह तं तु तेति। गुणवचेति। यथापि जातिमदिति साध्यस्य
संबन्धयोगेन हेतुतायां आसिद्धिः संभवतेव तथाप्युदाहरण बाहुल्यप्रदर्शनाय गुणवदित्युपात्तं केवलानपिनः सरणीमिति यथा के
वलानपि निसाध्याभाववद्व्यतिरसमकाले एवावतिरस्येति सूच्यते। स्वाधिकारोति तथावहेत्यत्र गुणाधिकारो दे
शिकविशेषणताविशेषणजात्यभावस्याव्यतितावापसंगतिमावः। ननु वस्वतः प्रवेशादननुगमस्तत्र आह स्वतः ननुगमस्येति। आगे
नः स्वसमानाधिकारतां ताभावेत्यादिस्यस्युपायमकाल एव अत्रेदं विसं हेतुधिकारो साध्याभावस्य कालिकसंबन्धादिना वत्ते राम
विरोधितानियामकसंबन्धेनाव्यतिरस्य वाच्यं तथावजात्यभाववासाभावादित्यत्र व्याप्तिः। तेन हेतुमत्तस्य ताभावाधिकारो विरो

पितानियामकसमवायेन वत्तोरप्राप्तिर्देरीति केवदित्यत्राभावावस्यापि स्वमतेति रिक्तता जस्य विरोधितानियामकदै। शिकविशेषणत
याव्यतितास्वमतानुसारेण तदिसाहुः। अत्रेदं च द्वा न्ध्याभावाववानिति प्रतीतोः संसर्गोपेवैलक्षणात्तु मववर्णयंतोमान
साध्यभावीयस्वरूपसंबन्धेन नृतिमणी कुर्वेति तत्र आकाशाभावाभावान् आत्मतादित्यत्राव्याप्तिः आत्मनिसाध्याभावस्याव्यति
त्वसत्तादिति केवद्विबलुतोविषयितासंबन्धावच्छिन्नघटाभावस्याव्यतायां संयोगेन धदस्य हेतुतायां प्रकारद्वयसैवासंभवः। सा
ध्याभाववतिता नादौ संयोगेन वत्ते। प्राप्तिर्देः हेतुधिकारो विषयितया वत्ते। प्राप्तिर्देः। अत्र केवद्वि हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतु
निष्ठव्यतिरस्य तां साध्याभाववतिरूपे तत्ताभावरतिसर्वस्त्व। एतेन साध्याधिकारतावत्तादिसाध्याभावस्युपायमेव। नीलासमवेततेस
तीतिरदं नीलाविद्यामिवावाराणां यत्तावत्तावत्तं गगनादौ व्याप्तिवारित्यतो विशेष्यं विशेष्यस्य गोत्वस्य प्रकृतलक्षणां सं
वामयति। साध्याभावेति। विरोधितो गोत्वस्य नीलाव्यतिरस्येति नीलासमवेतत्वविशेषः गोताधिकारता न तत्रेति भावः।
केवलानपि निसाध्याभाववद्व्यतिरसमकालमिति र्वजातिमत्तगुणावत्तादिस्य चापि तथेति कल्यानुसारेणाह परंपरासं
बंधेनेति। साध्यापीयतविशेषणविशेषाश्रयतसंबन्धेनेत्यर्थः। साधारणोक्तिरिति अन्यप्यतिरेक्यापिसाधारणोक्तिरिति

श्रावः

यः तथा वचतिरेकसहस्रादन्वयमाप्तेतिरेकव्याप्तेर्विग्रहस्तत्र यमतेपीदमुक्तमिति भावः। ननु सर्वपाक्षिणामीमांसेन केवला
न्यप्यनुमानानस्य गमात्तत्राव्याप्त्यपदर्शनं विहृदमतो न्यायमनाजुसारेणारासंवालेतपावमाह। तवेति नैतुसमानाधिकारणा
व्याप्तेर्हेतुसाधसहस्राद्यहंविनादुर्तेयतातसाध्याप्रसिद्धिमावेतौवप्रकृतार्थतामाह। साध्याप्यत्वमिति निरुपाधितज्ञान
समाप्तिग्राहकतामावादहाउपाधितानेति। अत्रामेति समानाकारातिदेरेवात्रामेति विरोधित्वात्प्रकृतमिदेरत्रामेति समानाका
रतामावमाहाद्यधिवीतेति। तदवच्छेदेन एधिवीतावच्छेदेनादतरमेददति। भासतइति पूर्वगान्वयः। ननुक्तक्रमेण एधिवीत
भात्रेणायज्ञतायामपि नासौदृशाधवमतः सर्वतस्य पक्षतावच्छेदकोटिप्रवेशो निरर्थक इत्यत आह सर्वेतिवेति। ननु एधिवी
तत्तं एधिवीच्यते तच्च जितं तद्यो बोधहारो नैव ध्यामि पक्षधर्मतयोः प्रदर्शने यस्य धर्मताकांक्षा विरहादपनयवैधर्म्यप्रसंग
इत्यत आह। अत्रवेति। अतोपीत्यापि कारणाहेतुतावच्छेदकावशिष्यपक्षधर्मताप्रत्ययाभावात्तदर्थस्य नपौ निष्प्रत्ययवेति
सर्वेतां पक्षार्थोपास्थित्यादि कामेत्यादिपदेनासंसर्गाग्रहादिपरिग्रहः। तद्वहेति। अन्यव्याप्तिग्रहेत्यर्थः। तत्सत्त्वे तावत्स राभ-
सर्पोपास्थित्यादिस्त्वेव व्याप्तेवारंशं का निवर्तकत्वेनेति। यामेवार्त्तानां हेसाधनेवातिसाध्याभाववत्तत्तानंसाध्याभाववतिसाधन

वत्तत्तानं वासाधनवति साध्यवत्त्वग्रहे च साध्याभाववति साध्याभाववत्त्वग्रहे च साधनवत्तांशग्रहस्य प्रति
बन्धरतिउभयसहचारग्रहसतत्त्वकाविरोधितमिति भावः तद्ग्रहेपितादृशसहचारग्रहेपि शंकावाद्भवत्त्वादिति चमवा
नवन्हीत्यत्र महानसादौ सहचारग्रहेपि तत्संशयादिति भावः ननु यदधिकराणो सहचारग्रहस्तदधिकराणो यमिवा
रग्रहविरोधितं त्र्यम्बेवेत्यत्र ह। अधिकाराविशेषेवेति तत्रैव त्रौः यमिवा रशकानि त्रौः साध्यवत्तेति तथावा न्य
त्त्वलेसाधनवत्तांशस्य वातिरेकत्वं केवसाध्याभाववत्तांशस्य ननु यत्तत्त्वान्नसहचारग्रहस्तथेति भावः ननु साधनवत्त्व
प्रकारेण साध्याभाववत्तानं साध्याभाववत्त्वप्रकारेण साधनवत्तानं वा यमिवा रतानं तत्रैव धर्मिणी प्रकारं तरेण साध्याभा
वग्रहे प्रकारं तरेण साधनवत्त्वग्रहे यमिवा रमहात्तथा च समानप्रकारता उरोचात्साधनवत्त्वप्रकारा धर्मिणी साध्यवत्तता
नं साध्याभाववत्त्वप्रकारेण साधनभाववत्तानमेव विरोधीति एतदेव सहचारता न्यस्तत्वादिरोधितमते रोषांतरमाह। यति
रेकेति अर्थी तदादीनादिपदेन अत्राप्रकृतत्वं परियहः। अत्राभिप्रेत्य उक्तं याप्रेरेवाकांक्षितत्वेन यातिरेकयाप्रेरुक्तत्वा
भावादिति भावः। सहचारमात्रेति। मात्रपदेन याप्रेर्यवच्छेदः। अर्थोतरेति। सहचारस्यानकांक्षिततादिति भावः। ननु या

भावः

प्रियाहकसहाराकोसयेबोहाहाराणोयन्मासोवक्तव्यमतआहयत्तद्व्यादीति-आदिपदेनवोप्रातच्छब्दपरिग्रहः। ननुभयः
सुखमैवारशकाविधूननमेवतत्प्रयोजनमिति नवैष्यत्तमत्तआहयुसादपिष्यतेवेति-तस्यउदाहरणस्यनिसवोपप्राप्यो
सूत्रेयाप्रोवीक्षायाविधानादितिभावः। नतयोयोधूमवानितनान्ययास्यउभववलात्तत्रयस्यदोत्तरयस्यदस्यशक्तिः कस्य
तेएवंपत्रवक्षमावस्यादित्यतिरेकसहारादपिअन्ययास्यउभववलात्तत्रयस्यदोत्तरयस्यदस्यशक्तिः कस्य
हनवेति-सहससिद्धेति तथावकरावितरनुभवैपित्वासिकतथाउभवाभावात्तननिरुद्धलक्षणंअमादशीवलक्षणवादिवाक्ये
नास्तीतिभावः। तदर्थमपि। तादृश्याप्रोवीक्षार्थमपि। प्रकारंतरंलक्षणादिकं। इच्छादावितिइच्छाभावस्यात्मनोपि सतेनाभ्युत्पन्नभाव
सतत्तासत्तादव्यापकतादितिभावः॥ संयोगादेरेति। संयोगाभावस्यकेवलानवितेनअभ्युत्पन्नभावव्यापकतादितिभावः। आत्मत
दतिहास्यइतिपूर्वोक्तान्वितं-तथातं-व्यतिरेकितं-साभ्युत्पन्नवच्छेदकेति-शृणामत्तविशिष्टसत्तावान्जातिमत्तादिसत्तत्ताहस्य
साध्यासमानाधिकरणासाध्याभावव्यापकताभावप्रतिपत्तिर्जातिमत्तेः। तिस्याप्रिवाराणांय-उदंइत्यंशगाघमत्तेसतिसत्तादि-राम-
तत्रसत्ताहस्यहेतुसमानाधिकरणासहेतुभावस्यसामान्यादिमात्रवृत्तेर्देयतामावाप्यकत्वात्आहसाधनतावच्छेदकेति। अत्र

केचित्-संयोगाभावस्यात्मताभावसमानाधिकरणासंयोगरूपाभावप्रतिपत्तिर्जातिमत्तेनव्यापकताभावात्साधनाभावेप्रतिपत्तिर्वैष्यधि
कराण्येवैष्यव्यापकताप्राप्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्य
धिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्य
मावस्यसंयोगस्यव्यापकत्वमित्यतः। वक्ष्येप्रतिपत्तिर्वैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्य
व्याप्तिरतोहेतुभावेपितदिशेषणमिति। ननुप्रतिपत्तिर्वैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्य
विभागाभावाभावस्यासंभवात्संयोगाभावेसाध्याविभागाभावोव्यतिरेकीनस्यादतस्तत्रेष्टापत्तिमाहसंयोगेति-तत्र-संयोगा
भावे-सःविभागाभावः। तादृशः। प्रतिपत्तिर्वैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्यधिकाराण्येवप्रतिपत्तिर्जातिवैष्य
पसाध्यासमानाधिकरणास्यसाध्याध्यावस्यदव्यादौप्रसिद्धतादितिभावः। अत्रेदमवश्यंयत्रवदंयरोसतिशक्तानएव
तंतौद्वयारंभकसंयोगनाशकार्केयात्तदनंतरंद्वयसतिविभागोसतीत्यद्वयारंभकसंयोगनाशस्तदनंतरंद्वयनाशस्तत्रावि
मक्तद्वयस्यापिसंभवात्तत्रसंयोगसत्तात्तयमेतत्तस्मादेवंविधद्वयानंगीकृतंमत्तएवेदमितिभावः। ननुभयान्नदं

भावः

रिसत्रद्रष्टृत्वविशेषश्चाभावं प्रतिवक्ष्यमावस्यवस्यभावनेन च सामावतावाच्छिन्नं प्रतिचामावतादिना व्यापकत्वादिति व्याप्तिरत
आह व्याप्तेति वैज्ञानिकमिति। तथा चामावसाध्यो यत्तावगाहिश्चिकराणां तादृशमावगाहीत्यादि क्रमेणातस्तान् स्युका
रणात्वं वा व्याप्तिमावः। ननु साध्यामावतरूपेणैव व्याप्यत्वबोधस्य मतिरेकेण उपलभ्यते हेतुत्वे यदप्येवमावस्य तादृश्येन
संबंधे न जलं प्रति व्यापकत्वग्रहे न जलमेव दत्तमिति न सादेवं साधनामावतरूपेण व्यापकत्वग्रहस्य तात्वे वादितरूपेण व्याप
कत्वग्रहात्वं वक्ष्यमावेन च सामावतावतिरपि न स्यादत आह। व्यापको यत्वेनेति ननु व्यापकाभावानिश्चयस्य व्याप्याभावनिर्ण
यप्रतिहेतुत्वयाह कौतदनेयमिति रेकौ वक्तुं शक्नुवौ ननु तदिष्यौ प्रत्यक्षेणैव भावः इत्यस्तस्य तया व्यावृत्तेः। अत्राभाविनि
सप्तपि व्यापकाभावानिर्णये वाचादेकालेऽनुमित्यभावेनावश्यं मावतावादाह। अत्रापि मिति। तद्व्यावृत्तिं नोपलभ्यते न सप्तपि सप्तपि
न संबंधे न व्याप्यत्वं न संबंधे न तस्याभावसिद्धिरित्यपि बोध्यं प्रोक्तत्वात् तदनेनोक्तमिति बोध्यं। नन्वेवं कालांतरे तदेव प्रसक्तं तदेव ता
दिरूपेण व्यापकत्वग्रहे पितृत्वं तदानीं अनुमितं स उदयात् तत्पक्षी यत्तत्काले न व्यापकता वच्छेदकत्वग्रहो नित्यमक्रोवक्तव्यं दत्तं राम
ननु कार्यकारणभावप्रसंग इत्यत आह व्यापकत्वाविशेषेति। ननु व्यापकत्वावच्छिन्नं चामावसाध्यं व्यापकत्वाविशिष्टं तद्व्याव

छिन्नेत्यादिपुरुषां किमर्थं सक्तमत आह व्यापकप्रतियोगिकेति। अतिप्रसक्तत्वादिति व्यापकवत्सापेक्षित्वावाच्छिन्नाभावसुतादिति
भावः। संबंधाविशेषावाच्छिन्नस्येतादि। तत्संबंधे न व्यापकता वच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धावपि संयोगेन तदभावस्य शृणादौ समवा
येन जात्यादौ सत्तादिति भावः। अत्रावच्छिन्नकत्वादिति। शृणादिनिर्धमो निर्वाहेत्यादिसा दौ संयोगेन वमद्वि व्यापकता वच्छिन्नाभावस्य सं
भवेपि द्वौ निर्धमश्चादावसंभवादिति भावः। नन्वेवं च व्यापकवक्ष्यमावतावता दृष्टं च समसाम्यभाववानित्यादिसाना दापि धमा
मावातुमिह दयादनुगमेन कारणात्तादृशस्य त आह कारणात्तादृशमिति परंपरिचिंतनीयं तति। तादृशपरामर्शानेन जन्मत्वादि
क्रमेव कार्यता वच्छेदकमिति भावः। येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्व्यावृत्तिं नोपलभ्यते नेति मता उसा रेणाह। वादित्त्वं मया यक इति
। चरमकत्वा उसा रेणाह द्रष्टव्यापकेति। निर्धमो यमितीति। दं द्यमाभावस्याउपास्तितावपि पक्षविशेष्य कालुमितीत्यस्य कार्य
ता वच्छेदकत्वेन अत्रावच्छिन्नस्य अपि प्रकारत्वमिति मता उसा रेणाह। तद्व्यावृत्तिं नोपलभ्यते नेति मता उसा रेणाह। वादित्त्वं मया यक इति
सापेक्षित्वादेव वच्छेदकत्वेन मानमगोक्तं तदभाववत्तात्तानं हेतुरिति वार्णयतं मत्तमाह। धमेति। अत्र न च मया यकता वच्छेदक
प्रमेयत्वादि विशिष्टवति दृष्टादौ तदवाच्छिन्नाभावता न प्रमाह्यमेवं विपाके विद्वच्छेदकावाच्छिन्नाभावतु यात्वे विवस्वदुर्वच

भावः नादुर्वचं गानादिकतयावक्तितां देहपादाने तु अस्मत्प्रपेशरत्यादिकमस्वरसेः केविदिसनेन हनितः। साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भिन्नता
 सह। अत्रेति। ज्ञेयताविषयता कर्तृता। अत्रावश्यता दृशरतिभावः। पत्रगंधवत्त्वेन यस्तत्तात्त्रगंधवत्त्वानापेक्षया पक्षतावच्छेदक
 गंधतानस्य लघुतादाह। पक्षतावच्छेदकस्मेति। अत्रपक्षस्यैकाभावादनुमितिः। सामान्येन हेतुत्वमित्यस्य सखीवदतीतनेन बोध्यः।
 नाद्वैप्ये सस्य विवक्षां नहि तादेवेति। इतरप्रतियोगित्वेनैतस्य विवरणं वक्ष्यमाकादीति। अत्रभवसिद्धयति। वाकिमानुवत्प्रभावा
 तावधानिति प्रतीत्योः स्फुटतरविलक्षणात्तादेति भावः। कारणाविशेषेति। अनयमाप्तिर्यतिरेकव्याप्तिरानुरूपेणार्थः। अतएवा
 नपाघनुमित्यपेक्षया मतिरेकानुमिति वैलक्षण्यस्यानुभवासिद्धतादेवातस्मात्तयेति। अनुमितिसमानाकारस्यैव निगमनस्य सांप्र
 साधिकतादेति भावः। अनुत्तथापि च सामावप्रकारका अनुमितिं प्रति अत्रयमाप्तिज्ञानस्यापि हेतुत्वात् अतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य यानि वारं रस
 तश्चाह। अत्रापिनेति। सामावतामिति। तत्रविशेषणतावच्छेदकप्रकारकानि श्रूयसत्त्वेन प्रतियोगितासंबन्धेन धर्मोपाभावं प्रका
 रित्यर्थः। प्रससरवेति। अत्रावत्तं च प्रश्नाभावे एकत्रेदयामिति। मायेन मासतश्चिन्तावः। अत्रयतिरेकव्याप्तिज्ञाने काले धर्माभावं
 रतिस्फुटो धर्माभावस्य प्रकारत्वं सामर्थ्यं शसंपन्नमिति तथैव यामेवार्हस्य सखीवदतीतनेन हनितः॥ अत्रैव कल्पे दोषांतरमाह।

तंवेति। धर्माभावान्न वेत्तुं धर्माभावत्वरूपेण धर्माभावस्यैव जिज्ञासितत्वादिति भावः। भावसाध्यकव्यतिरेकीत्यामाह। पर्वतरति। अनु
 पपोगी नरति। प्रतिज्ञोद्धावितसाधोयगमकतोपपिकरुणाकांक्षेयैव उदाहरणावतारे प्रकृतोदाहरणप्रदर्शनीयव्यतिरेकव्या
 प्तेः प्रससरवत्प्रतियोगितायां प्रप्रकारिकां वक्ष्यमावाभावत्प्रकारिकां वा नुमितिं प्रमेवो यस्तत्त्वेन धर्माभावत्प्रकारकव
 त्हे प्रकाशानुमितिं प्रति अनुपपोगीतादिति भावः। अत्रापि नियतिरेकव्याप्तिवद्विधानि सेवानुमिते एकारः कार्यकारणभा
 वलुविशेषेवेति न्यपि वारं रतिमतांतरमाह केविदिति। अत्रानंतरजत्वादि कार्यसमाज्यसत्त्वात् कार्यतावच्छेदकं अ
 न्यव्याप्तेः साध्यादिभेदेन भिन्नतात्तद्व्याप्तेनैव कार्यकारणभाव रतिकथं न तावकाशरस्यस्यः। अन्यव्यति
 रेकयोर्वैलक्षण्यमावेष्टमाह अत्रत्यत्वेनेति। तादृशरामर्शयोः। अन्यव्यतिरेकयामर्शयोः। अत्राप्यनुतरत्वं च कीभूत
 मेदयोः प्रससरविशेषणाविशेष्यावेर्नियामका मापोप्यस्य रतिः॥ ७॥ ८॥ अत्रेति। यत्र सुकृमेणाप्रतिज्ञादिकं कृतं तत्र
 ससदा येनैव्याप्तिवाराणां यो विनेति। तत्तं वक्ष्यकसंप्रदाया विरुद्धात्मकतां तदिह तं वहेत्तनंतरं प्रतिज्ञा उपनयो न। सदाह
 गामित्यादिरीत्या बोध्यं तयावता दृशा विरुद्धात्पूर्वी कल्पे षट्मानयेति ससदापंगतमेवो विशेषदलसार्थकमिति ध्येयप्रति

भावः

ज्ञाप्रतिज्ञानंतरं हेतुः हेतुनंतरं मुदाहरणमित्यादिरी। एतावन्नात्रकारणो न प्रतिज्ञा हेतुमात्रसमुदाये गतिमाप्तिरतः प्रवर्तते। उचिता उप
र्षीकानि प्रतिज्ञादिपंचपञ्चतादृशोपः समुदायस्तत्तमिति वेग्रहः। न्यायत्वस्य समुदायित्वं न कश्चिदप्यपि दर्शयितुं समुदायग्रह
णामिति शेषमानत्वं प्रतिज्ञात्वादिकं न्यायत्वघटितं न्यायत्वं प्रतिज्ञात्वादिकं न्यायत्वमप्यत्र तत्राह प्रतिज्ञात्वादिकं त्वि
ति। इत्थं न्यायत्रोदासीनं तादृशं वाक्यं उचिता उपर्वीकं संभवति तत्र न्यायत्वमपि एवमेव तिथेयम्। नवयुर्वतो द्रव्यवाच्यता तत्र केन
शक्तं नद्वयं द्रव्यवाच्यं कुं मवांश्चायं तस्मान्नदा नृत्तादिया यस्तु नीयप्रतिज्ञादि समुदायेति व्याप्तिरेका उपर्वीकप्रतिज्ञादिस्तु सा
ध्यादिबोधकशब्दावच्छिन्नत्वेनोदाहरणादिनिरुक्तौ वतथावापमिषाद्युपनयादिघटिते व्याप्तिरिति वाच्यम्। तादृशसमुदायस्य
न्यायत्वेन नृत्तात्वात्। यदि वा नृत्तादिकानि श्रुयार्थप्रतिज्ञास्तु साध्या बोधकशब्देनैव तिगमने साध्यानि दर्शयति मतं तदाविशिष्ये प
तज्जहद्विशेषघटितप्रतिज्ञाधुपादेयं। साध्यादेशे शब्दस्यापि भेदेन न्यायमेवोपीष्ट एवेति ध्येयं। नवीनमेतेनैतच्च क्षणमि
थानात्तथावापमिति क्रमेणोपनयाचकरात्। तथा न प्रतिज्ञादिस्तु साध्यादिबोधकपदसमानानुपूर्वीकपदामिधेयसाध्यादि राम
कतेनोदाहरणादिकं निरुच्यत संवकांशमिति यत्र न्यायिरेकुदाहरणो साध्यादिपदं नास्ति तत्र तत्रोपादेयं। अत्रकोविद

प्रतिपादनमुचितं स्यात्तदुष्टहेतुतामेव कल्प्यते ते यामेव परस्परसंकर्येण वक्तव्यतया तत्तत्संकर्यमेव दोषः स्यात्तदिति भावः के
चित्तुदुष्टहेतुमिषा येनोपायं ग्रहः कारणपरत्वे तदिशेषपरत्वे वल्लभादयमप्येव न्यायवादाह। तत्रेति तत्र लक्षणे कार्यता
निरूपकत्वे कारणतादावपीति संबोधपदं संबधिविध्या निरूपकत्वाय कौपिकयदाहने कारणताघटकपदस्य नामपि सं
बधितात् अनुमिति यदा तस्यापि स्थितेः तत्कारणमिषा वप्रतियोगि यथार्थता न विषयस्यापि दोषत्वात् एतदनुमि
ति तावयं दोष इति यदहं यत्ति अनुमिति समानाधिकारणस्य ता मा वाप्रतियोग्यमया सिद्धपदमर्शं बहिर्गतं तत्र वार्त्ति
तेः अनुमिति निष्ठकार्यत्वेऽनुमितिः यामर्शं श्रुतं वैधिसुर्या निरूपकाविति भावः। नन्वनुमिति पदं तत्संलुक्तं तत्साधकत
देतकानुमिति यामवश्यं वाच्यं। अनुमिति सामान्यपरत्वे संनवायातात् तत्रावा अनुमिति विशेषपात्तेनैव सामंजस्ये उक्तं
पप्रया सोऽनुमिति रसाशयेनाह साध्याप्यहेतुमानिति साध्याप्यहेतुमाप्यवान् साध्याप्यवांश्च पदरूपे वमाका
रकयामर्शसाध्याप्यहेतुमिति तादृशा अनुमितिः संभवतीति ध्येयं। यथाश्रुतसागे वीजमाह। तेनेसादिना
। अमसाहेतोऽभिवादिदिति यमिवाग्रहाभावस्य मयिमेता संवधः। ननु तदेतत्तत्साध्याका अनुमिति मिति हेतौ तत्सा

भाब-

अपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवद्विज्ञावच्छिन्नसाध्यकसूत्रे तस्य हेतोः। विशिष्टधर्मत्वावच्छिन्नहेतोः। तदर्थो वच्छिन्नेति तदर्थो वच्छिन्नतत्त्वं
सकतद्वर्मवच्छिन्नतत्त्वावच्छिन्नतद्वर्मवच्छिन्नतद्वेतुकरो यत्नव्यवहारं निर्यामकत्वेनेति शेषः। तथा चेति। निर्वदिः पर्वतरति। पर्व
तत्त्वावच्छेदेन निर्वहितस्य पक्षतावच्छेदकत्वे आश्रयासिद्धिः। तत्सामानाधिकारणेन तस्य तथात्वे वाच्यस्य एवं यत्नवद्वि
वद्विमानित्यत्र वद्विज्ञावच्छेदेन पर्वतावच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकत्वे साध्यासिद्धिः। सामानाधिकारणेन तथात्वे वाच्यस्य वाच्य
त्र निर्वदिर्वद्विमानित्यस्य हेतुत्वेन तु हेतुभासतमत्त एव पर्वतयद्वयवत्तावच्छिन्नत्वं हीन्यत्र वद्विज्ञावच्छिन्नवद्विमानित्यस्य वाच्यता
तत्र धर्मोदिसकृन्मिति केचित्। निर्वदिर्वद्विमानित्यत्रापि हेतुभासतमत्त एव पर्वतयद्वयवत्तावच्छिन्नत्वं हीन्यत्र वद्विज्ञावच्छिन्नवद्विमानित्यस्य वाच्यता
नित्यादित्यस्य तेनोदाहारो ध्याति। न वतत्र सिद्धांतवत्पक्षमात्रप्रकारेणापि नक्षत्राणामनात्कथमेवमिति वाच्यं। तेनैतत्संग्रहप्रकार
स्य दर्शनाय तादिसपदे। तद्वशात्तुमितेति। निर्वदिः पर्वतत्वेन पक्षतावच्छेदकेन वद्विज्ञावच्छिन्नतत्त्वेन पर्वतयद्वयवत्तावच्छिन्नवद्विज्ञावच्छिन्नतत्त्वेन सा
ध्यतावच्छेदकेन वद्विज्ञावच्छिन्नतत्त्वेन वद्विज्ञावच्छिन्नतत्त्वेन हेतुतावच्छेदकेन वद्विज्ञावच्छिन्नतत्त्वेन पर्वतावच्छिन्नतत्त्वेन पक्षतावच्छेदकेन विशिष्टं रूपं
हेतुमत्तावच्छिन्नतत्त्वेन तादृशसाध्यव्यवतादृशहेतुमानतादृशसाध्यवाच्यतादृशः पक्षरसाकारावच्छिन्नतत्त्वेन प्रसिद्धतात्कथं

निश्चितान्तरात्
पार्थक्यं न तु निश्चि
ह स्यात्तद्विशेष इति

[illegible]

આવ

पिनिर्वह्निवद्विभक्तंशयोर्विरोधित्वस्य तादृशप्रयामिध्वौतादृशवायेवसतादिति। तस्य। वस्तुमात्रनिश्चयस्या। विरोधविषयकता
 दिति। आद्यामावयाद्यामावयाप्यतदस्य तादृशवाहिन्नरूपविरोधित्वविषयकत्वस्यैवप्रकृते निवेशादितिभावः। साध्यवत्तत्वा
 चारम्भेपितेसफलमाह। एवमिति। साध्यनिश्चयः यस्तत्तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यानिश्चयः। तस्या साध्यासाध्यमात्र
 तथाप्यावगाहितमुद्रयायस्यतिवंचकत्वं तद्विषयतावच्छेदकत्वलक्षणाविरोधित्वस्य साध्येऽप्यावादितीभावः। द्वितीयविव
 क्षायां तु तद्विषयसंग्रहवनसंग्रहवती साह। मानसेति। रज्ज्वात्रेकत्वे निर्वह्निर्वह्निमानित्यत्र वस्तुमात्रस्य हेतुमासत्तन्निमित्त
 रणामेव विरोधिविषयकत्वविस्मयाः फलमिति श्रेयं। ननु द्वयोर्निर्वह्निर्घटशुनील इति समहलंबनात्मकविरोधिविष
 यकनीलघटनिश्चयोत्तरतादृशता नेयसतावच्छेदकत्वं तद्विषयतावच्छेदकत्वविशिष्टसाध्यातावच्छेदकत्वविशिष्टवैशिष्ट्यावागाहित्व
 तिरेकनियमात्। नीलघटासुवतिव्याप्तिः। एतेन प्रयुक्तत्वं स्वरूपसंबंधविशेषो भवति हि मर्यादादिप्रयुक्तदाहात्सादृश्य
 बहाः। तदुत्तरं। अनारोप्येति। मानसेति। स्वरूपकथनमात्रं यदिष्यकनिश्चयस्य विरोधिविषयताप्रयुक्तोयत्किंवितस्ता रम्भ
 नेतादृशवागाहित्वाभावश्चैकोरोषामावादिति व्याख्यानमप्याप्तं। तादृशसमहलंबनात्मकघटनिश्चयस्य विरोधिविषयक

तत्प्रयुक्तत्वं वस्तुनेतादृशवागाहित्वाभावरतिघटादावतिव्याप्तिः। ननु विरोधीतयद्विषयकनिश्चयावहितोत्तरेत्यादिवाच्यं। त
 यासति तादृशवागाहितानस्योविषयोविरोधी सत्यं हेतुदोषरसेनावर्तैव सामंजस्ये निरुक्तत्वं प्रयुक्तत्वस्य स्वरूपसंबंधा
 कस्यचिन्तात्। किंच निर्वह्निः पर्वतोवद्विमानित्यवागाहितस्याहार्यताममात्रवद्विषयतात्रेच्छाया एव प्रयोजकत्वेऽना
 नारोप्येजाने तदवागाहित्वाभावनविरोधिविषयताप्रयुक्तः किंचिच्छोरूपकारणभावप्रयुक्तत्वं स्यात्। ततः प्रयुक्तता
 प्रवेक्षेन तथैव लक्षणा माह। तादृशेति। सर्वत्र तादृशपर्यस्तता साध्याता हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपरंतप्यचवद्रमाव
 वतद्वदादिविषयकत्वा नेद्वेवद्वित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहितोत्तानस्य विरोधिविषयकमिति तादृशवागाहितो
 लक्षणासमन्वयः। अत्रत्यद्विषयकं यस्तानं विरोधिविषयकमित्यत्र विषयताद्वयप्रवेशे गौरवात्तादृशता नस्योवि
 षयोविरोधीतत्वमित्यत्र लाघवात्तथैवलक्षणा माह। तादृशज्ञानेति। ननु विरोधित्वप्रतिबंधकत्वं तत्र नमिवापरादे
 तत्तज्ञानस्य वतया तादृश आह। तानविरोधित्वं वेति। तद्विषयेति। तथा च यस्तत्तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्याता
 वच्छेदकविशिष्टसाध्यावैशिष्ट्यस्य तादृशसाध्यव्याप्यतादृशहेतुमत्वस्य वागाहित्यज्ञानेन तद्विषयविषयकं यस्त

भाव

नंतत्वतिबंधकोमतज्ञानविषयत्वार्थः। निर्वदिः पर्वतोवदिमानिपादौ आहार्यज्ञानस्यैव संभवादादिज्ञानस्य तदप्रतिबंधक
ज्ञानविषयविषयकेति। इत्थं चतुर्दशः। निर्वदिः पर्वतोवदिमानिनिग्रहः। तद्विषयविषयकः पर्वतोवदिमानिति ग्रहः। तदि
रोच्यो निर्वदिः पर्वतरतिग्रहः। तद्विषयो निर्वदिः पर्वतरतिलक्षणा समनयः। अत्र चतुर्दशविषयिता समानाकारविषयिता
वद्विप्रतिबध्नातिरूपितप्रतिबंधकतायां विषयितासंबन्धेनावच्छेदकत्वपर्याप्तधिकारयात्समुदितार्थः। तेन द्वौव
दिमाघटवांश्चेति समूहात्वं न विषयकं घटवाद्भेदरतिग्रहप्रतिप्रतिबंधकतावच्छेदके घटमावतु द्वेददपक्षकवद्विमा
धकश्चमहेतुकहेतामासलक्षणासनातिव्याप्तिः। तत्र द्वौ घटवानिति विषयतायाः प्रतिबध्नावच्छेदिकायाः द्वौवदिमा
नित्यादिविषयितासमानाकारत्वाभावात्तद्वद्विज्ञेतावन्मात्रविषयितायाः प्रतिबध्नावनवच्छेदकत्वात्। अवच्छेदकतेसा
दिनिवृत्त्याप्रतिबंधकीमतसमूहात्वं न ज्ञानविषयेण समादौ नातिव्याप्तिरिति। प्रतिबंधकत्वं च ग्राह्याभावतद्वाप्य
सुदृष्टावोभ्यां तेन सिद्धसाधनबुद्धासः। एवं विधेवेति मया भ्रममभिवागिव द्वेदित्यादौ तादृशव्याप्तिज्ञानस्यानाहापसाप्र
सिद्धतेऽपि आहार्यतादृशज्ञानविषयविषयकसममयोधवदिमानितिग्रहस्य विरोधित्वेन लक्षणासमनयरति। अत्र च

वगाहित्वावधि
अत्र

तद्विषयविषयकस्य निर्वदिमिति
ग्रहस्य वदिमानितिग्रहस्य वाधमितावच्छेदको नियंत्रितस्य विरोधित्वानाप्रसिद्धेः। निचतत्समानविषयकस्याभावान्वदि
मानितिग्रहस्य विरोधोऽत्रमावतु निर्वदिमितिग्रहः। प्रसिद्धरतितत्विषयो हेतामासरतिवायं। वदिमंतपर्वतं पक्षीक
त्यनिर्वदिमत्वाचनेव वदिमतिनिर्वदितामावोवाधसत्रववदिमान् निर्वदिमित्येतत्ज्ञानविषयविषयकं वदिमानमाव
वानितिग्रहप्रतिविरोधित्वाभावेनाप्यप्रेः नैवेतादृशमपार्थक्यमेव नत्वामासरतिवायं। पर्वतामपर्वतोदहनामदहनवान्
धमा मधमादित्यादेरसिद्धेयं येष्वयमेव लक्ष्यत्वेन वायतातत्र चतद्विषयविषयकग्रहस्याश्रयासिद्धादिषीप्रतिबंधा
स्याप्रसिद्धेऽपि। पक्षपक्षसाध्यसाधनानादंत्वाप्यपिलक्षणा निवेशनीयानित्यादिपक्षतावच्छेदकविशिष्टे रदंत्वविशि
ष्टे पक्षसाध्यतावच्छेदकविशिष्टस्येदंत्वविशिष्टसाध्यस्य हेतुतावच्छेदकविशिष्टे रदंत्वविशिष्टहेतोः तादृशवैशिष्ट्याव
गाहियतेतानि रक्ततद्विषयविषयकग्रहविरोधित्वं वायं। निर्वदिवेदिमानित्यादौ निर्वदित्वविशिष्टे रदंत्वविशिष्टे यो
वदिमत्वग्रहो निर्वदिमयं वदिमानितिग्रहस्तत्समानविषयकोऽप्यं वदिमानितिग्रहस्तद्विरोधो वायं वद्विमानितिग्रह

भा व- इति लक्षणसमन्वयः। एवं यवतामः पर्वत इत्यादौ पक्षता वच्छेदकविशिष्टे रदंतविशिष्टे तद्वत्ताग्रहः पर्वताभ्योपयवतः साध्यवा
 नितियहस्तसमानविषयकश्चाप्यवतामः रतियहस्तदिरोधी वाप्यवत इत्यादि क्रमेणासाध्यप्रसिद्धा रात्रिपिनेयमितित
 नापत्रपर्वतत्वसामानाधिकरानेन वद्विमाधेयमादिति हेतुस्तत्र वद्विमाधेयसर्वतत्ती रंतस्यापिलक्षणो निवेशात्। पक्षता वच्छेदकवि
 शिष्टे रदंतविशिष्टे वद्विग्रहसर्वतोपवद्विमानितियहस्तदिरोधी वाप्यवत्समानानितियहस्तदिष्येवद्विमाधेयवदेतसर्वतोति
 प्रसंगात्। किंतु निर्वद्विः पर्वतो वद्विमानित्यादावपिकर्षं लक्षणसमन्वयः। तत्र हि पर्वतत्वसामानाधिकरणेन वद्विमाधेयवाक्य
 सवनयवतत्वसामानाधिकरानेन वद्विमाधेयज्ञानविरोधी यवतत्वावच्छेदेन वद्विमाधेयग्रहमुननिर्वद्विः पर्वतो वद्विमानितियह
 समानविषयकः तत्र निर्वद्विपर्वतसैवावच्छेदकत्वावगाहनात्। प्रतिषेधता नेमुद्वपर्वतत्ववच्छेदकत्वावगाहनात्। न वता दशा
 वच्छेदकत्वमिन्नं यत्तद्विषयस्तदविषयकत्वमेव तत्समानविषयकत्वं वाच्यं। तथा सति निर्गंधं द्रव्यं पृथिवी तामावाक्य पृथिवीमिन्नं
 तादितिसंदेहो द्रव्यता वच्छेदेन पृथिवी तामावाक्यमिति प्रतिबंधकस्य पृथिवी तव द्रव्यता न स्प विषये पृथिवी तव द्रव्येति यात्रे राम-
 द्रव्यता वच्छेदेन पृथिवी तामावाक्यहस्यापितदुक्तीत्या निर्गंधं द्रव्यं पृथिवी तामावाक्यवदिति ग्रहसमानविषयतादिति। एवं सिरसाय

न

नारिवाचन्यासाभावात्गाहितेन विरोधितमपि दुर्वचनवता दृष्टावगाहितानेयसदार्थे पक्षदार्थे संवधावगाहितं तस्यार्थे तस्यार्थी
 भावतस्याप्याप्तस्वगाहितश्च दया विरोधितं तत्। यत्तत्तयो ननु अमेन लक्षणस्याननुगातात्मादेतदस्य संहति निधा
 यमतात्माह केचित्। तत्र एवास्त्वस्य निर्दोषता प्राङ्गतिप्रवाये न प्रकर्षः स्रवितः रतितत्वायादृशेति। यत्तत्तस्या
 ताहेतता वच्छेदकप्रायादृशपदतस्य योजनं तु प्राप्यक्रमेवावसेपं नने वंसर्वत्रमेदस्य लक्षणत्वे स्फुटता दोषस्त्वैव्याप्तिः तत्र दो
 षांतरा मेवेन तादृशायमात्मास्मि वाता त द्वि नमिन्नतस्मतानतिरिक्ततया तत्त्वस्यैव तत्र लक्षणत्वं संभवेन मेदस्या लक्षणत्वात्
 अत आह एकमात्रेति। कांचनमयः पर्वतो वद्विमाधेयमादिसादौ आश्रया सिद्धिमात्रस्यैव दोषता दित्यर्थः। अत्र दोषतेना मि
 मतं पृथग्विशिष्टं तावद्विशिष्टविषयिता मत्तमविषयिता निरूपकत्वस्यास्य विकार्या तं लक्षणं वाच्यं। तेन विशिष्टस्यानतिरिक्त
 त्वेपिकेव सपक्षहेतुदोना तियाप्रतिषेधेपं पं विद्येति। कांचने वत्सर्वकांचनमपाकाशवत्प्रमेयतादित्यत्र वाच्यप्रतिरोधो आ
 काशमात्रवद्विज्ञे तत्त्वमभिवाः। प्रमेयतापिकसा क्वचित्तामावसाकाशं विरुद्धतायाप्रसिद्धादिरूपा सिद्धिश्चेति निवे
 वमननुगमदमत आह। यद्यिवादेति। तथांच लक्ष्यस्याप्यनुगमदतिमावः। सर्वेषां दोषाणामेव समतेनित्यत्वस्य

स्वाप्रतिबंधकत्वं दुर्घटमित्याह परिचेति। वस्तुतो वाचावतारेणाविरोधियामर्शे प्रामाण्या संजने एव ना उमिति प्रतिबंधकत्वं। तद
ना संजने तु प्रतिबंधकत्वमिष्टमेवेति भावः। तस्याप्येति। विरोधियामर्शसाधनीयसाध्योत्तर्यः। तदभावस्यापि तादृशव्यावाच
स्यापि। तत्र विरोधियामर्शे निवेशतामिति। प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेनेति शेषः। न च अत्र हीता प्रामाण्यकत्वाद्याभावविशिष्टविरो
धियामर्शसमानकालीनत्वमेव प्रतिबंधकतावच्छेदकमस्तु को दोष इत्यत आह। यथावेति। तथा विद्येति ध्रिप्रमासाधारण्योत्तर्य
ः। तथा वगधमकालीनत्वविशिष्टे वद्विषयाधमवानितियामर्शेना उमिति रिति पर्वतो वद्विमान्ममादित्यत्रातिव्योप्तिरि
ति भावः। न वाती तादृशविति। तथा वाती तादिलिङ्गकसत्त्वमिष्टसाधव्याप्तिरिति भावः। न च सत्यतिपक्षे स्तुल्ये वद्विमान्ममादित्यत्रातिव्योप्तिरि
देरेव धमनिङ्गकानुमिति प्रतिबंधकतावच्छेदकत्वेन तस्य वधूमेव अभावततत्रे सत्यतिपक्षितव्यवहारो न स्यादित्यत आह
। सत्यतिपक्षे इत्यादि। तस्य। तादृशज्ञानस्यासाध्याभाववत्सहज्ञानप्रमात्वविषयत्वेनेति मतमे देन तस्य वा तादृशसाध्या
भाववत्सहज्ञानस्यातथावद्विमान्ममादित्यत्र तादृशवद्विमान्ममादित्यत्र तादृशसाध्याभाववत्सहज्ञानस्यातथावद्विमान्ममादित्यत्र तादृशसाध्या
तरूपसंबन्धेन धमेद्वित्वादिभिर्भावः। अथयद्विषयत्वे प्रतिबंधकतायाश्च तदिति रिक्तवृत्तिरित्येव वक्तव्यं न च वद्विमान्ममादित्यत्र तादृशसाध्याभाववत्सहज्ञानस्यातथावद्विमान्ममादित्यत्र तादृशसाध्या

प्रश्न.

तादृशमेव विशेषदर्शिनो तद्यावहातमावेन प्रसरता योनवाचितः पुरुषस्तु श्रोत इति यवहातमा तपात्वा कल्पनात् नवयथा कथं चित्
लेऽतिप्रसंगः। प्रतिबंधकतावच्छेदकसंबन्धेन तद्वत्त्वस्य त्विति यत्तुः व्याप्तिर्नानुपसंबन्धेन तद्वत्त्वमनवच्छेदितं दोषमवमिवारस्य व
त्त्वमवायेन सत्त्वाद्यातिरिति वाच्यं। ज्ञानप्रतिबंधकतावच्छेदकं न्यतरसंबन्धेन तद्वत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति मिथ्या उपनिषद्भाष्ये
स्य तत्त्वमिति उपनीतमानरूपस्यैः। एवं शास्त्रेणैतद्भावव्याप्यवतादिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वेन त्रैलोक्येति नारस्य दृष्ट्या स्वीयता। (दिरूपे स
र्थः। वलवत्तरेति। उपजीव्यजातीयत्वेन शब्दस्य बलवत्त्वं। उपजीव्यत्वं शब्दस्य शौचवोचकस्य मस्य। (मिथो ह कतयेति भावः
। अतस्त्वं लौकिकप्रत्यक्षा उपनीतमानविशेषमिति। दोषविशेषाजन्ममित्यर्थः। तत्त्वेन तद्भावनिश्चयभावतादिना तत्त्वावप्रमा
णांतरस्य ज्ञानप्रतिबंधकतानवच्छेदकमेव संहेतो मासतो वच्छेदकमिति न निपमरतिभावः। लक्षणातः लक्षणावाक्यतः
। तत्त्वविदितोपात्तत्वं तत्त्वानलक्षणात्मकं सामान्यमिति यथेव सितार्थः विशेषेति। विमानकरूपविशेषे सार्थः लक्षणात्मकसा
मान्यमभेदप्रकारकज्ञानस्य विमानकरूपविशेषश्चैव प्रकारकजिज्ञासाजनकत्वादिति भावः। लक्ष्येतरमपीति। तेषां वेदं लक्ष्यं राम
। अंतरप्रदर्शकं तत्र विमानकमिति न दोषः। सोमा मेति। लक्षणात्मकसामान्यज्ञानस्य प्रकारांतरेण तत्त्वविदितं भाष्यं। अत्र

म वा.

तावच्छेदकप्रकारकज्ञानतेनैवकारणात्तादितिवाच्यं। तथापिपञ्चात्मवृत्तितादृशज्ञानत्वमेवसंबन्धितावच्छेदकंनत्रातिव्याप्तेर्व
ज्जलेपायितात्-वस्तुतस्तु॥साधारणधर्मवद्वर्मिज्ञानत्वादिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितित्वावच्छिन्नप्रमेवजनकता
दुपस्थितौसंदेहजनकत्वसागेतेनरूपेणजनकत्वविवक्षारोऽसंभवएवसादृशोपद्वयोवच्छिन्नवताज्ञानंकोट्युपस्थायक
मितेवलक्षणाशरीरंवाच्यं। तथाप्रतीयमतिमाभिरितितथोपस्थितेः॥आश्रयतादिसंबन्धेनानित्यताद्युपस्थितेः।वचैव
मपिविषयतयाघटादौनित्यत्वानित्यत्वसहचरितज्ञानस्यसमवायेनात्मवृत्तित्वज्ञानस्यसंशयजनकत्वादित्याभिरितिवा
च्यं।येनसंनसंबन्धेनसहचरत्वेनतेनसंबन्धेनधर्मिद्वृत्तिताज्ञानस्यैवतथात्वात्प्रकृतेवविषयतापासद्वारःसमःवायेनवध
र्मिद्वृत्तिताज्ञानमितिनातिप्रसंगः॥अहोवर्तित्वादीति॥स्वराण्यत्वादिसहचरितोद्धेतुत्ववानयमितिज्ञानएवसंशया
दितिभावः।संशयजनकतयेति।विवक्षणीयमादायापिमावृत्तिर्दत्ता।यथाश्रुतस्ययत्नेचमताज्ञानेसंशयजनकता
प्रवेशोनासंगस्यपत्रैरितिध्येयात्तथा असाधारणदशायां संशयसंवेपि-तदुतीर्णीतादेशायांतदश्रयसाध्यतस्यावा राम-
नतरीनरीयदशायांतस्याप्यतनिश्चयदशायांवा अनिरुद्धैरितिइत्येवच्छिन्नधर्मिकसंशयप्रतिदंदत्तप्रकास्कज्ञानत्वेन

हेतुतायास्त्रिविधसंशयसाधारणपेनकतत्वादितिभावःअथवाफलोपधानस्यविवक्षारोपत्वादावित्यादिनातद्व्यावच्छि
न्नज्ञानानविषयसधर्मैतस्पर्शपरिग्रहः।जनकत्वयत्नद्वि।समतेयाप्यदर्शनस्यप्रतिबंधकतयातदसंभवद्विपक्ष
रसक्तं कश्चिदित्यत्राप्ययमेवास्वरसःअथवाऽसाधारणस्यसंशयकतयाक्षकत्वपक्षएवैतल्लक्षणाकरणात्सम
तिपक्षोत्त्वापकतयासत्प्रतिपक्षातर्मीवएवएतदादिनामभिमतस्तथाववक्षिप्रवगगनादिसादोवद्विद्वेदभावया
पकीकृताभावप्रतियोगिगानवताज्ञानस्यकोटिद्वयोपस्थितिद्वयसंशयजनकतयातत्सदृशनेपतिप्रसंगायातादि
तिरदंशराकमिति।तदानीसाधारणस्यनिश्चयसंपन्नयेद्वेदमिति-इत्थंवच्यःएकोतरेसाध्यानावसहचरितत्वेस्य
हेद्विअथवाघाणकतावच्छेदेनसाध्यसंदेहेतत्वासंभवद्विधेयंप्रकृतपक्षसतत्रपक्षत्वस्यविवक्षारोपयोजनाभावा
दाहधर्मिमात्रेति।एवंप्रकृतपक्षादेशप्रवेशोनिमोघद्विपक्षेयदेवाधुस्ययादधिरुनित्यत्वसाध्याउसररांवाघादी
त्यादिनाऽसिद्धिपरिग्रहःअसाधारण्येति।तदानीमपिधर्मैतरेषांनिश्चितसाध्यतदभाववद्यावृत्तेश्चत्ववताज्ञा
नस्यसंशयहेतुत्वसंभवादिति-इत्येवच्छिन्नधर्मिकसंशयजनकतावच्छेदेकरूपस्य

तदानीमपि सत्तावर्तिभावः॥ अथवा प्रकृतपक्षस्य तत्र यत्तत्सर्वविनश्रुत्वा वाधेति वाच्यं काले पक्षतामंगादसिद्धवतारे
 वप्रकृतपक्षधर्मताज्ञानाभावादव्याप्तिः स्यादिति मन्त्रोत्तरं असिद्धवतारे धर्म्यतरं नित्ये नैव लक्षणासम्भवेति भावः ननु
 नित्यो घटशब्दात्तादिसंस्थानस्यैवातिदि संकीर्णत्वादतस्तत्रातिव्याप्तिवारणाय प्रकृतपक्षविवक्षणीयवित्तमित्यत आ
 हा असिद्धाति। असिद्धे रपीति। विनिगमनाविरहादिति भावः। धर्मिणीत्यादिसंदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिद्वारेति शेष
 :। तथा च संदेहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकमिति प्रायक्त एवार्थः यत्तुः। प्रायक्तपरित्यागेन संशयजनकत्वमे
 व निरूप्योक्तं इत्यभिप्रायिकमिदमिति दंतनुं उच्यते इत्यादिना संशयप्रत्येवतादशधर्मवताज्ञानं कोशांतजनकं
 कोशपस्थितिप्रतिज्ञादशधर्मज्ञानत्वेनेसादिवक्ष्यमाणतत्त्वज्ञानं स्वस्मिन्विरोधात् तद्व्यावर्तिवत्त्वमेति। अत्र वाच्येद
 कता यथा स्थधिकरणं पदं तद्व्यवत्तत्वात्तेन च मवतिवक्ष्यभावमभेद्यमीयद्वित्वं एव वक्ष्यभावाधिकरणीयतम
 मातादशद्वित्ववतिधर्मेनातिव्याप्तिरिति भावः। मिश्रव्याख्याता यत्र धर्मता ये दस्य व्यावर्तिवत्त्वमपि तस्य स्याति। इति राम.
 तिविषयतायास्तद्व्यक्तिरूपत्वेनानुमानादाह। आत्मवृत्तिर्वेति। प्रामाण्येति। अत्राप्रामाण्यमिह तदभाववतितत्त्वकारकत्वं

ननु प्रामाण्यभावः साध्याभावको घटपस्थितिप्रसंगादिति ध्येयं। सविषयकमिति ज्ञानं देयासविषयकत्ववतितत्त्वका
 रकं सविषयकत्वाभाववतिसविषयकत्वप्रकारकं च ज्ञानत्वं तु उभयत्रैवेति साध्याणां तत्त्वतस्तत्त्वज्ञानात्सविषयकत्वा
 उचिते प्रामाण्यसंदेहस्तदनंतरं विषयीकृतज्ञाने सविषयकत्वं संदेहवृत्तिवत्सविषयकत्वात्तु मिति वृत्तिताज्ञानस्य
 प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहपक्षादशकोट्यपस्थितिजनकत्वेपि तद्वृत्तिवित्तविषयीकृतपक्षज्ञानरूपप्रकृतजयत्तु
 दत्तितया तादृशज्ञानत्वेन तस्या तया तत्रातिप्रसंगरिति भावः। रकार्थः। उपस्थिते वेति मतमेदेन उभयप्रतेपिसवि
 षयत्वाभावं सहचरिते ज्ञानत्वेनातिप्रसंगरिति। तत्त्वज्ञानस्येति प्रामाण्यदिसहचरितज्ञानत्ववत्ताज्ञानस्य प्रामाण्य
 संदेहस्य चैवार्थः। कथं तर्हि प्रामाण्यसंदेहेन विषयसंदेहस्य तत्रादृशप्रामाण्यसंशयेति। ननु यदि प्रामाण्यसंशया
 चापि संशयः। किंतु साध्याणां यथायमवदमि ज्ञानात्तदा उभयत्रैव संशये तत्प्रामाण्यसंदेहं विनापिकदा विदुषं
 देहस्यादत आह। प्रामाण्येति। तद्व्यसारातिप्रतिबंधकतायसारणे सार्थः। एष मिति। समते साधारणधर्मवत्त
 दंतमीवात्साधारण्यमावादेव व्यापनातिव्याप्तिरिति भावः। यद्यपि यथासाक्षात्पि संदेहजनकज्ञानविषयता

वच्छेदक्याप्यभावतामावासेनातिव्याप्तिरिति वचना। अवच्छेदककोटिप्रविष्ट्याप्रिमादायातिव्याप्तिरिति वने स्वप्रतेपि साध्य
 सहचारेतत्तमादायनयेति व्याप्तिरिति पृथगिति अर्थे तथापि धर्मितावच्छेदकविशिष्टपद्विशिष्टतद्वत्तात्तानं सा
 ध्यसंदेहजनकं तद्वत्तावच्छिन्नत्वं वा न्येति यावत्साधारणीतमो वेद्यमिति तावच्छेदक्याप्यभावत्ववित्याद्याभावसहचारे
 तत्तत्तथेति तदभावादेव व्याप्येनातिव्याप्तिः। यार्थं सेतुव्याप्तिरेव तथेति ता मादाय व्याप्येति व्याप्तिरिति शोक्तं परेना
 पृथगिति व्याप्यत्तानत्वेन व्याप्याभावत्तानत्वेन वच्छेदकविशिष्टकारणात्वरत्यर्थः वस्तुतस्तु धर्मितावच्छेदकवि
 शिष्टे धर्मिणि पदयो वच्छिन्नवत्तावगाहितं ताननिष्ठं संशयजनकता वच्छेदकमित्येकौ व्याप्तिमादाय व्याप्येति व्या
 प्तिः संभवति साधारणांतर्मावेतु धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि साध्यसमानाधिकरणत्वासाध्याभावसमानाधि
 करणत्वोभया वच्छिन्नवत्तावगाहितं तथानतुप्रत्येकं सामानाधिकरण्यावच्छिन्नवत्तावगाहितं ताननिष्ठं संशयजन
 कतावच्छेदकं तानां रेखासाध्याभावसमानाधिकरणत्वावच्छिन्नवत्तावगाहने साध्यसमानाधिकरणधर्मवना ता राप
 नमात्रादयि संशयप्रसंगात्। न चैव तानांतरेण व्याप्याभावत्तावच्छिन्नवत्तावगाहने व्याप्यवत्तात्तानमात्रादयि

संशयप्रसंगात् अतएव व्याप्यसंशयते नैव हेतुतायास्तैरंगीकारात् अतएव व्याप्याभाववत्तवेताकारक्याप्यसंश
 यात्र व्यापकसंशयः। तत्र धर्मिणि व्याप्यप्रकारेण व्याप्यवत्ताया अनवगाहनात् न उक्तविवक्षये वसद्धेतुवारं
 हेत्वमिमं विशेषणं अर्थमत आहारेति वि। तेनेति। हेतुतावच्छेदकेनेत्यर्थः। ईश्वरात्मसाधारणात्त्वजापभावेन ता
 नस्य विवारात्संबंधांतरेण संशयजनकत्वदर्शनाय वाहकपातत्वादीति प्रत्येकमिति। नित्यरमस्यानित्यत्वोप
 स्थापकत्वाभावादित्यर्थः। नित्यतस्मिन् नित्यो वेति भागस्यानवगमिलित्वेति। एकस्मिन्नेति तद्वत्तमोपस्थापकत्वाभावादिति
 भावः। नतस्मिन् नित्यो वेति। शब्दवत्तादृशकोस्य स्थापकसंबंधप्रतिपाद्यतेत्यभिप्रेत्याह। तथापि वेति तद्यत्तेपि
 मिलित्वा तद्वत्तात्तानस्य जनकत्वेपि तथावप्रतिपाद्यतासंबंधेन सम्यग्मिवारितमिष्टमेवेति भावः। वास्तवेति। एतन्मते वस्तु
 गत्यासाधारणस्यैव शब्दाविशेषः उपसंहारित्वादिनिभावः। तद्वत्तात्ताने साधारणत्वात्ताने वस्तुतोस्तु गत्यासाधारणत्वात्ताने सा
 धारणप्रकाकत्ताने तद्वत्तमपेसाध्यतदभावौ॥ तेषां मिति। यदिसु हेतुहयोपि अतुपसंहारीत्वं संश्रुतेत दास्यमि
 वारित्वममादायसंदेहो अतिप्रसंगः॥ अथासद्धेतुहोपवत्तदालेचनेन विशिष्टवैशिष्ट्यवोधात्मकसाध्यतदभावसहच

भावा

भावाद्वातलक्षणं तावता रायायमेवास्त्वसोर्दर्शयिष्यते वास्तवमिति। तथा च साध्याभाववन्निश्चयविषयश्चित्तसत्तेष्विवास्तवसा
ध्याभाववद्विज्ञानाभावादेव सदेतौ नातिप्रसंगरतिमात्रः। मानाभावादिति। साध्यातदभावसहचरित्वमिति। साध्याकारकत्वात् सत्तेतद्वि
षये साध्यातदभावसत्तासंशयतदभावदर्शनाभावादिति भावः। बभूवुर्मया ह। कितेति। एतदेव विवक्ष्यते। अथ निवि
शेषाति। महानसादिवृत्तिरिति। नवद्वयविशिष्टसत्तादिसादिवाराणां यविवक्षणायासाध्याभाववदस्य पतावच्छेदकहेतुतावच्छे
दकवत्तेनायं दोष इति वाच्यः। साध्यातदभाववद्विज्ञानाधिकरणात् कत्वस्य साधारणात् स्यात्तावत्तदोषा संभवात्। अथ यथा
पत्रसंयोगेन दंडादिकमेव हेतुतावच्छेदकं तत्र दंडाद्यस्य साधारणादशायां साधारणायाः प्रिः स्यादिति न चेत्यतः साधारणस्य नित्य
दोषतादसाधारणप्रकारासंयोगेन नित्यदोषत्वमिति मूलविरोध इति मतम्। असाध्यासाति। शब्दादेर्वास्तवसाधारणात्ता
भावाद्यावच्छेदकत्वेनेति। अनित्यदोषत्वमिति यावच्छेदकत्वेनेति। अथ ये सत्तत्रं प्रथोपयोगार्थं स्यति। न चिति। न च प्रमेयत्वे
काश्चान्यतरानभिज्ञानमाने प्रमेयतं साधारणं एव। अतः शब्दोऽपि विरुद्धत्वादिति मूलविरोध इति मतः। अनामतमाश्रित्य परागो न तत्संगम एव
यति। अन्वगतेभिर्द्वयमूलैसाध्यवद्वृत्तिरिति। ये ससाध्यवद्वृत्तिरिति। न च गतेनेत्यर्थः। अथ यथा मति। यदा यत्र संश

यजनकतादृशज्ञानविषयतः तदा तत्र लक्ष्यतमिदमभ्युपगमेनेत्यर्थः । नतत्रेति तदानीं संशयानुपधानेपितज्जनकतावच्छेदक
साधारणतया तत्रानुपायादिति भावः । ननु दूषकतानवच्छेदकत्वेन विभाजकधर्ममात्रकथनस्य ह्येतां मूलैः दूषितमत
स्तदाशयं श्रयति पदं पेति अमयेति । अमयेति दूषकतानवच्छेदकत्वेनाविभजनेरत्यर्थः । साक्षात्साध्यवता तानप्र
तिबंधकत्वेन वाच्यप्रतिरोधयोरेकत्वापातेरित्यभिमानः । मूलैः प्रतिबंधकत्वाभावे एतदज्ञानेपि अनुमितिप्रतिबंधादिति
हेतुरुक्तः स वसाधारणत्वादेः । तानेपि दोषांतरज्ञानादनुमितिप्रतिबंधात्तस्याप्यप्रतिबंधकत्वापातेन विरुद्धरतिसुयं हेतुं
तामाह । नस्तु तस्मिन्निमित्ते भवारादेः उमिति विरोधिताभावादाह । विरोधितमिति तादृशसंबंधवत्त्वमित्यनेनैव सामंजस्यैः
कारणतया प्रयोजनमाह । असंतेति । ननु वसाधारणत्वेऽपि तादृशायां अतिमात्रिरत आह । साध्यवदिति । तेषां वसाध्यव
द्व्यतिरेकसाध्यव्यापको मूलान्नमतिपोषिते वा साधारणमित्यभिप्रेयः । यथाश्रुते ह दोषभानुवद्वे रित्यादौ च यथासा
साध्यप्रतिघादावति याम्नापता वयावच्छेदः । विवक्षणीयसाध्यवत्ताज्ञाने विरोधितस्फोहेन लाभोपयावच्छे
। संदिग्धसाध्यवदिति । निमित्ते हेतौ हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतौ । तेषां वयवतोऽयमकारको न नमयवद्वे रित्यादौ साध्यवत्त

हाविरोचितेपिमाधुनावच्छेदकविशिष्टसाधनग्रहविरोधितासाधनाप्रतिष्ठादौनातिमाप्रतिमावः। संदेहीदोनांप्रवेशो
 वेयस्योविच्छेदमाह। तथावति। इत्थंनवद्वयमिवापिप्रमेयत्वान्नवहमाप्रमेयत्वादित्यादौबभिवामाह। सिद्धिप्रमेय
 नप्रवेशइतिभेदो। असिद्धिसंकीर्णोति। इदोद्यमवानहरेत्स्यादोद्यमाभाववद्वत्तित्यादेःयज्ञतावच्छेदके। सादिनाविव
 दितस्मत्तादितिमावः। ननुसाध्यासामानाधिकरण्यारूपेविरोधेतिव्याप्तिः। यज्ञतावच्छेदकेसादिनाविवदितस्मत्तादित्य
 तत्राह। विरोधइति। ननुविरोधस्यप्रतिरोधेत्वेयंवेवहेत्वासाधारित्यविभागोऽनुपपन्नइत्यतःफलतरति। प्रतिविरोधलक्षणा
 विरोधवारकविशेषादाहनेनविभागेयार्थस्येपिविरोधिव्याप्यवताज्ञानविषयाऽनुमितिप्रतिबंधस्यतत्फलस्येकादितिमा
 वः। प्रतिरोधस्वेति। यज्ञरत्नितेसतिमाध्यायकीभूताभावप्रतियोगित्वंविरोधितान्तथावाविरोधितदलेनैवतद्वदसहतिमा
 वः। साध्यासामानाधिकरण्यात्विहृदत्वमिवाशयेनाहातयत्वेनवेति। विहृदत्वमप्यर्थमिविशेषात्तेविहृदसंकीर्णसाध्या
 रणोऽव्याप्तिरतोविशिष्टसाध्यासाधुनसामानाधिकरण्यग्रहविरोधितेतरद्वयः। ननैवमसाधारणस्यसत्यतियत्नोत्थयकतराम-
 याद्वयकतेपूर्वलेनैववारणात्सामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधकतयाहृषकतेविहृदत्वमप्यदलेनैववारणात्तल्लक्षणादसाध्या

रणोत्तन्नासासंभवइतिवाच्यंसाध्यायकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वंतत्रमणिमंत्रादित्यायेनसाध्यानिष्ठसाधन
 निरूपितव्यापकतयहविरोधिताशयात्इत्थंचनिश्चितसाध्यातदभाववद्याहृतत्वमसाधारणमित्यभिप्रायः। अत्राहति
 यदंचविशेषात्त्वलाभोयरासमादौमहानसहृत्तादशायांद्रयविशिष्टसत्तादित्यादिवासायविवक्षणीयसमाध्यामा
 वद्वत्तित्यावच्छिन्नधिकरण्यात्कलस्यसतोनाम्याप्तिः। तादृशसावच्छिन्नधिकरण्यात्कत्वंव्याप्यवृत्तीत्योशयइतिकेचित्रा
 येत्वा। यज्ञरत्नितेसतिमाध्यायकीभूताभावप्रतियोगित्वंसाध्यायकीभूताभावप्रतियोगित्वमेववासाधारणमित्य
 अभिप्रेक्षेदं। अत्रेप्रतिरोधविषयाऽनुमितिप्रतिबंधः। अंतरेवमणिमंत्रादित्यायेनसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबंधोहृषकताबीजानव
 प्रथमस्याविरोधितान्तदलेनद्वितीयस्यतुसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहविरोधार्थकेनविहृदत्वमेत्यनेनैववारणात्तः। उभयत्राध्यापि
 रितिवाच्यं। अत्रविरोधितान्तदलेहिविरोधितंविरोधितानविषयत्वंतथाचप्रकृतहेतौप्रकृतसाध्यायकीभूताभावप्रतियोगि
 त्वाधववागहितेनानवच्छिन्नायाप्रकृतयज्ञेप्रकृतसाध्यावैशिष्ट्यग्रहविरोधिताविषयतयातदवच्छेदकत्वस्याविरोधि
 तान्तदलेनलाभादोद्यस्यविरोधिविषयतयाध्यातसकृतसाध्यासामानाधिकरण्यग्रहविरोधितद्वयत्वस्यविहृदत्वमप्यदलेनैव

शिव

अथवात्रहस्यतंशद्वेपीसतिव्याप्तिरित्यत्राह। पक्षतमिति केचित् सिषाधपिषाघटितयज्ञतायाः केवलावपिनेनतदमत्ताप्र
सिद्धेराह। सिद्धिरेव्याप्तिरित्यावसेदेहाभावदशाया मेवपक्षान्यत्रपसिद्धिरिति वदंति। तत्रास्वसतिसंदेहघटितयज्ञतायाः अपि के
वलावपितयातदमत्ताप्रसिद्धेः संदेहाभावकालेप्रसिद्धिश्रुतिषाधपिषाभावकालेप्रसिद्धिस्त्येतिमंतमोपपत्तयुतर्ति। पक्षान्तिरि
क्तंयत्साधवन्नमात्रद्विभिन्नतयथाश्रुतयं पार्थः नतिति। धर्मस्यपक्षान्तिरिक्तेवर्तमानस्यसाधवन्नमात्रद्विभिन्नतदमत्ता
मावात्रातिव्याप्तिरितिभावः रसर्थे विवक्षितेनतुह्यवगमिस्यनेनोपयः स्वरूपासिद्धिसंकीर्णसाधारणदौविहदेवासाधारणपथा
श्रुतेः व्याप्येराहयत्तद्विनेसादि। समस्तमत्तादेरनुमितिजनकत्वरूपतदौयधिकत्वाभावादसंभवोऽवचितत्वादेस्तथाविधौयधिकत्वे
नतदमत्तेवाचितत्वादौअतिव्याप्तिश्चेत्यतश्चौपयिकपदार्थमाह। जनकत्वाविषयस्येति अत्रवपंरुपोययनेतिगोच्यकमितिमते
नेदंलक्षणंतत्रवपक्षसत्तंसपक्षसत्तंविपक्षसत्तंवत्तातंअवचितत्वमसत्यतिपक्षितत्वंवसरूपसदुपयुज्यतेरतिनोक्तदोषः अ
साधारणस्यनिश्चितसाधवद्वत्तादिरूपस्यनिश्चयोनसाधसामानाधिकरणग्रहविरोधीतिनतत्राव्याप्तिरित्याहस्यसंतिगम
मिश्रमतमाहापक्षद्विवादि। अपक्षधर्मत्वंवनपक्षद्वौविहदत्वंवनविहदमित्ररतितडयवारांसपक्षविपक्षमाह

साधारण

त्वंवपक्षद्वौविहदमित्रेववर्ततद्विनेस्वरूपासिद्धिविरोधसंकीर्णोसाधारणोपपत्तिः। अत्रवहेतुतावच्छेदकसंबंधेनय
त्तद्वत्ताविति वक्तव्यं अमथाः पक्षधर्मस्यापिसंबंधांतरेणयत्तद्वत्तितयाः पक्षधर्मताघटित्याप्रेः। तथावन्निपाधमवतावच्छेद
साधारण्यापिः। हेतुतावच्छेदकसंयोगसंबंधेनक्रियावृत्तमसिद्धेः॥ एवमसाधारणस्यापिहेतुसाधघटिततयामेदेननिमोघ
दःशब्दादिसत्रयावन्निश्चितनिसानिसवाहृत्तशब्दादिरूपस्यासाधारणस्यवृत्तितादृशद्विनिताभावद्व्याप्तिरित्याघ
सासः कश्चिदसनेनसूचितः। नवरवोक्तलक्षणांमिवेतस्यापिलक्षणास्पृता ननाउमिति विरोधि। अथविवाजकमेवैतत्तलक्ष
णंनवद्वेषकंतिरेवोक्तलक्षणाप्यपितयेतिसागोऽवचितः किंनतत्रदोषेराहवितलक्षणांनतदोषोदात्मकताउच्यतेरस्या
दिनासिद्धांतत्वेनामिवावमसंगतमित्यत्राहापर्वोक्तोपपत्तिमिति। असाधारणकस्यविन्यतेसंशयककस्यविन्यतेव्याप्ति
ग्रहविरोधिकस्यविन्यतेसत्यतियज्ञोत्पापकमितिमतमेदः हेताभासतावच्छेदकत्वंहेताभासपदप्रतिपाद्यतावच्छेदकत्वंपर्वो
क्तलक्षणांनपक्षधर्मताज्ञानपरिमाणोदीजमाह। सदेहप्रतीतितादृशोतिसाधप्रणयादिविशिष्टसर्थः। मात्रपदेनयत्तधर्मता
विषयत्वपरिमाणः। नचैवमसाधारणधर्मज्ञानजन्मा कोचयत्किंतिप्रथमतःउत्तरंतादेशधर्मवधर्मिज्ञानंतत्राधितादेशसंश

श्रि.म.

बन्दिमानश्च प्रादिप्रसंगादिति निश्चयेनायदि तस्य घटितस्य वा सा चरणापसंशा यकत्वाभावेन लक्षणां तामवतारयितुं चे
जिमलमलवदति। तवेतीति वृत्तिमत्तरति। तथा नशब्दोऽतिसः शब्दत्वादिसादिप्रतिदो दास्मणा व्याप्तिरिति भावः अद्वैतेरेवासा
धारणमासां धर्मादौ मन्त्रिणादेरिव शब्दत्वादावसाधादापस्य मरुत आहा एककोटीति नवसंशयजनकते पितृजनकको
द्युपस्थितिजनकतया प्रथमलक्षणं संभवतीति वाच्ये एक कोषसाधारणवत्ता ज्ञानजन्यकोष्यस्थितोजनिता या साधारणविता तरधर्मः
ज्ञानात्तेशयापतिवारणापतादृशतद्वर्तमानजन्मसंशयप्रतितादृशतद्वर्तमानजन्मकोष्यस्थितितेनैव हेतुता
या वाच्यतात्प्रकृतेव साध्यतदभाववद्वावृत्तधर्मवत्ता ज्ञानस्य प्रतिबंधकतया तादृशधर्मज्ञातजन्य कोष्यस्थितेः कथमपि
संशयजनकत्वाभावादिति तथा वतकोटिमद्वैतधर्मवत्ता ज्ञानमेव तत्कोषमावभाषदर्शनतुल्यकत्वात् संशयप्रतिबंध
कत्वात् कोषमावाभावेन तत्कोटिमद्वैतधर्मवत्ता ज्ञानमेव तत्कोषमावभाषदर्शनतुल्यकत्वात् संशयप्रतिबंध
ल्यकत्वात् संशयवेति भावः। ननु कोषांतरविशेषादर्शनसदृशत्वे वैककोटिविशेषदर्शनस्य संशयविरोधित्वे अमथासं राप.
त्यतिपक्षे लक्षणे संशयो न स्यात् प्रकृतेरोमपकोटिमद्वैतधर्मदर्शनसत्वे न संशयप्रतिरोधस्तत आह सत्यपि देवेति। अ

प्रामाण्यज्ञानानास्करितस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति भावः सर्वोत्तीति निस्पृष्टसर्वपदस्य पावर्त्यकत्वात् सर्वोत्ती
साध्यवतीति निश्चयस्य मतापसा प्रमात्मकसाध्यनिश्चयप्रपदापितुं साध्यमावृत्तीति। उद्देश्यपदस्य मन्त्रिणादृतयावत्सर्व
पदस्य उद्देश्यतावच्छेदकसमनि यतया वतार्थकत्वात् प्रमातो ययति। धर्मितावच्छेदकामिप्रितयावत्साध्यवतिसाध्यनि
श्चयलक्षप्रकारेण दर्शयितुमाहा सर्वोत्तीति। अत्रापि सर्वोत्तीसाध्यवतीत्युक्ते पूर्वममतापत्रितः साध्यवतोद्देश्यतावच्छेद
कत्वमाविकर्तुं विशेषां दर्शयति। प्रमेयप्राप्तीति। तथा वसाध्यवत्समनियतयावत्स्य प्रकृते सर्वपदार्थतया यावत्साध्यव
तेव साध्यनिश्चयो दर्शितो भवतीति भावः। इत्यादीत्यादिना सर्वोत्तीसाध्यशून्यानि प्रमेयप्राप्तीत्यादिनिर्णीय परिग्रहः। साध्यादा
त्यादिना नित्यः शब्दः शब्दत्वादिसाधौ साध्याभावपरिग्रहः। अतथा त्वप्रसंगः असाधारण्यभावप्रसंगः। येन येन रूपेणोत्तमवि
शेषरूपं विवक्षितं न वा अवेविशिष्येति। अंसेव सति साध्याविभाष्यवत्वेनेति व्याप्तिभाते सामान्यतोपि पक्षे साध्यमाना दुस
क्तेविशिष्येति विशिष्यनिश्चयेतद्वावृत्ततामावादेव नाति व्याप्तिरिति भावः। तथात्वापत्तेः। असाधारण्यपत्तेः। यादृशेति हेतुता
वच्छेदकरूपेणाहेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेणासाध्यस्यावयवतोमतिरेकतो वा व्याप्तिग्रहसमर्थः। तथा वतादृशग्रहदशायां नातिव्या

श. म.

प्रतिविशेषलक्षणस्य साधारणलक्षणस्य न वेवं तदानीं निश्चितसाध्यतद्भावावधारणत्रतसत्तादुभयकोष्यपस्थापकतावच्छे-
दकत्वं तत्तत्साधारणलक्षणानि प्रसंगे सत आह साधारणेति । तद्वत्स्य तादृश व्याप्तिग्रहस्य सामान्यलक्षणस्य स्यादपि नार-
नलक्षणस्य विशिष्टभावादिति । साधारणे व्याप्तिग्रहे सतपि साधारणभावाभावात् साधारणभावा विशिष्टव्याप्तिग्रहाभावा-
वर्तते इति नाना व्याप्तिप्रसंगे सतर्थाः । न के विदधीति । पस्या साधारणभावता संप्रतीत्यर्थः । ननु तत्सत्त्वीयव्याप्तिग्रहाभाववि-
शिष्टतादृशरूपवत्वं तत्सत्त्वीयमतिवार्तमवधारण्योजकमत आह स्याद्वेति । तदपि सामान्यलक्षणमपि तथा न स्या-
मान्यलक्षणस्य तत्सत्त्वीयत्वपरितत्वे वै तस्या साधारणमिति वतमे तस्य सव्यमिवारुति व्यवहारपत्रिरित्यत्रेष्टापत्तौ
दोषांतरमाह साध्यादीति । साध्यादीत्यादिना साध्याभावपरिग्रहः । ननु तदानीं साधारणभावे पितृदूमादेव अनुमितिप्र-
तिबंधस्तत्तत्त्रिष्वप्यभावमप्युपादयति । नहीत्यादिना घटो नि सो घटा व्यावृत्तेश्च त्वमिति यतिरेके दृष्टान्तः । तदानीं
शब्देऽनिसत्संदेहदशायां तद्याप्यवत्संदेहस्यापि तदानीं मौ विसावर्जिते तेन तद्वत्तितया गत्वमागो शब्दे तद्याप्यवत्त्वात् राम-
किं न्यावृत्ततन्निश्चयासंभवादिति भावः । ननु व्याप्यवत्त्वादि व्यावृत्तेन विशेषरूपेणैव साध्यादिनिश्चयोऽसाधारण्यघटकोना

अतस्तस्यावगतहयेतानमिच्छानंतुनास्माकं क्षतिकरमित्यत आह अभिहितं वेति । तथा सति साध्यतद्भावनिश्चयविषयवृत्तितसा-
पितृत्वस्याप्यनया संशयप्रयोजकत्वे सदेता वेति प्रसंगादिति भावः । न संशयप्रयोजकमिति । तथा वतमास्ययत्त सामान्यल-
क्षणमनंतं तत्र संभवतीति भावः । तत्सहवर्तितेति । साध्यतद्भावसहवर्तितेत्यर्थः । न वेदमेव व्याप्तिग्रहाभावविशिष्टमसाधा-
रण्यो या चिति वाच्यं । वद्विमानधूमादिसत्र घमादेव द्विप्रवृत्तिते ग्रहदशायामपि साध्यतद्भावे सहवर्तितयतिरेकप्रति-
योगितयत्तसंभवेन व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वा संभवात् दूषकता बीजाभावोदिति भावः । न वेवं व्याप्यविरुद्धपौरपि साध्यत-
द्भावसहवर्तितयतिरेकप्रतियोगित्वज्ञानात् संशयकत्वापत्तिरत आह । याप्येति । तत्तेन व्याप्यत्वेन विरुद्धत्वेनैव सत्यं । अ-
न्यदा तसंशयकत्वमिष्टमे वेति भावः । अर्थतरतिमुद्धतः सति सप्रम्या विरुद्धमप्यवर्तत वृत्तितसामानाधिकरण्यात् स्यादुमिति वि-
रोधिसंबंधाव्याकृतौ ताभेन धर्मिणो वविरुद्धमप्युद्धतित्वत्वाभावात् विरुद्धसंकोपी साधारण्ययाप्येति विरोधिविशेषणं ।
ननु विरुद्धमप्यतस्य विरोधिविशेषणत्वेनैवोद्देश्यमिदं किमित्यपदार्थमात्मानमत आह तेनैसादिना तथा वविरोधयदेन सा-
धने साध्यासाध्यानाधिकरणस्यातीसाध्यासाधनासाध्यानाधिकरणस्य साध्यासाधनयोरेव तिलादेश्वरान्नस्यादितितथोक्त-
मिति भावः । यस्याप्येव त्रापि साध्यसाधनयोरेव सत्तु अतो आदिना साधनवतिसाध्याधिकरणात्ताभावादीनापरिग्रहः । यथाश्च

शिवः

शिव- तेष्वह्यामिदिसंकीर्णसाधारणासम्पत्तिः। पदद्वयतनमिदं विरोधितार्थकत्वेन बाधायति आतिरिक्तसदर्थमाह। पदपदं
वेतितत्रतत्रवेति। हेतोर्बन्धनार्थादिप्रहेतुहेतुकाउमित्युदयादिति भावः। ननु तादृशविरोधित्वमसाधारणं नास्तीत्युच्यते। त
आह। साध्येति। तथा सर्वधर्मिकाउमिति विरोधितथा न सत्यतियदुपद्रवसाधारणं दोष इति भावः। ननु सर्वमकाशवत्प्रमे
यत्वादित्यस्य बाधे प्रतिरोधेन आकाशाभाववत्सर्वदावतित्यामिसमापि धर्ममात्रपदकाउमिति विरोधित्वा दत्त आह। सर्वमि
ति। सामानाधिकरण्याग्रविरोधेति तथा वा विरोधेनैव तद्वहाराणामिति भावः। सामानाधिकरण्याग्रहे उक्त बाधादेश्या
ह्यामवानवगाहितया विरोधित्वा दहासाध्यमिति। उक्त बाधादेश्यामाध्यात राउमित्युदयादिति भावः। साध्येति प्रकृत
साध्यस्यार्थः। अमिवादेश्याप्रकृतहेतुसाध्यकाउमिति विरोधित्वा सामान्येति। तथा वप्रकृतहेतुतिरिक्तहेतुकाउमिति वि
रोधित्वेन अमिवादेश्याप्रकृतहेतुसाध्यकाउमिति विरोधित्वमिति न तत्र प्रसंग इति भावः।
यद्यपि घट आकाशवात्तदसमुचितं प्रतिसर्व आकाशाभावेन विरोधित्वा न प्रतियोगकत्वं। धर्मितावच्छेदकमेदात्त- अ
स्यंतराति संज्ञानुपपत्तौ तथामावात्। तथापि मरिचमंत्रादिसाये नोक्त बाधस्यापि तत्र प्रतियोगकत्वं तदसमिप्रापेणोद- सम-
परेण। सर्वतन्मूलासर्वपदकप्रकृतसाध्यकाउमितिसामान्याविरोधित्वमर्थमाहः। अत्र वदति। यद्यदमिदं तत्त्वं

त्वेहेतोर्होयतेतत्रैतेवावमिति विरोधीतत्रविरोधित्वंविरोधिज्ञानविषयतावच्छेदकतापर्याप्तिकरणात्तत्तत्कोटिनिवि
 ष्टत्वंवा। आघेसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितादेस्तथातात्पर्यमवस्थाप्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुमसहसैवत
 थात्वात्। द्वितीयेवमभाववत्तत्तद्वद्वद्वत्केवाघे। नित्यातिस्मृत्वापियद्वर्मवृत्तित्वंहेतोर्धर्मादेर्होयतेतद्वर्मविशेष्यकप्र
 मप्रकारतयावस्थाभावप्रतिबंधकज्ञानविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टतात्तानव्यघद्वर्मवृत्तित्वंहेतोर्होयतेतत्त
 द्दर्मिकावृत्तिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टत्वंवक्तव्यंप्रमात्वंवहेतोस्तत्तद्वर्मवृत्तित्वांशातिरिक्तांशेप्र
 मत्वप्रत्ययत्वं। अस्तिनित्यत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिशब्दत्वान्स्वरूपप्रतिबंधकीभूतज्ञानस्यघटवृत्तित्वांशातिरि
 क्तांशेप्रमात्वंवस्थाववमहानसमितिज्ञानस्यव्युत्पन्नसमहानसवृत्तित्वांशातिरिक्तांशेवद्व्यभाववदंशेनप्रमात्वमितिवाच्यं। ए
 चमपिद्वयोवद्विमानवद्विबिरहादिसहत्रबाधे। नित्यातिस्मृत्वापियद्विबिरहस्यहेतोर्धर्मवृत्तित्वंजायतेतत्रतत्रैवावृत्तिमि
 तिप्रतिबंधकप्रमाविषयतावच्छेदकत्वस्यनिरुक्तसर्वप्रमावेसत्वात्। एतेनयत्रयत्रहेतोर्धर्मवृत्तित्वंजायतेतत्रतत्रैवावृत्तिमिति वि
 रोधिप्रमाविषयतावच्छेदककोटिनिविष्टंयत्तत्तद्वद्वित्वंविशिष्टंयत्तद्वद्वकपत्तावकपहेतुकावृत्तिप्रतिबंधकज्ञानविषय

शि.म.

ता वच्छेदकतापर्याप्तधिकाराणां तत्त्वकतत्ता अकतदेव केसमभिवाह. अनयवशहतस्य घटपक्षकस्य नासाधारणतत्र
निसत्त्व आपकात्ताभावप्रतियोगिशब्दवत्तघटस्य विशिष्टस्याप्रसिद्धता तत्र वयदमिदं वृत्तित्वं हेतोर्तापते तदमिदं पेव
दोषः। तथा वशहतस्य घटवृत्तित्वस्य मद्दशायां घटपक्षकेपि सदोषः। असाधारणस्य प्राचीनमतेऽनिसदोषत्वात् तत्र भतेन
वत्तल्लक्षणा मिति वाच्यं। एवं सति ह दोषमवान्वदेति सत्र ह दृष्टिताज्ञानदशायां साधारणः व्याप्तिः मन्मते च माभावव
द्वृत्तित्वविशिष्टवच्छेदपक्षकधर्मसाध्यकवद्विहेतुका उमिति प्रतिबंधकता वच्छेदकतया न तत्रा व्याप्तिप्रसंगो याति नि
रस्तो ह दोषवद्विमान्वद्वि विरहादि सत्र पत्र पत्रहेतोर्दृष्टित्वं सा यते तत्रा उमिति विरोधिविषयता वच्छेदककोटिनिविष्ट
वक्ष्यमावघटितैवक्ष्यमाववज्जलहरात्मके विशिष्टवाद्योति या प्रेरिति। अत्र ब्र. मः। प्रकृतदेतो साध्य आपका मत्ता मा
वप्रतियोगितज्ञानमेव प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यका उमिति प्रतिबंधकमिति प्रता उसा रोहं। न चैवं शब्दं नित्यत्वमाप
कोक्ततामा वप्रतियोगिदमेतावन्मात्रज्ञानसत्तेजुत्रापि निसत्ता उमिति न स्यादिति वाच्यं। शब्दतहेतुकनित्यता उमित्य राम.
उसादस्पष्टत्वात्। शब्दतहेतुका उमितौ शब्दतस्य पक्षदृष्टिताज्ञानस्य हेतुता न स्मिन्मिति तत्र साध्य आपका मत्ता माव

प्रतियोगितज्ञानस्यैव सति प्रकृतापर्यवसानात् तवैवमपिशब्दवत्तवान्वद्वृत्तित्वज्ञानकालीनस्य शब्दत्वं साध्य आपका मत्ता माव
प्रतियोगितज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतापत्तिरिष्टत्वात्. पक्षधर्मताज्ञानकालीनस्यैव व्याप्तिज्ञानस्य प्रतिबंधकत्वमिति प्रता
मपरा तत्र नैवं घटो निसद्वृत्तात् दसादावपसाधारणपत्तिः। द्र. दोषमवान्वदेति सा रौ साधारणस्यैव शब्दतहे
तुकघटपक्षकनित्यत्वसाध्यका उमिति प्रतिबंधकता वच्छेदकतापर्याप्तधिकाराणां तस्य निसत्त्व आपका मत्ता माव
तियोगितविशिष्टशब्दतएव सत्तेनासाधारणस्य घटत्वात् रतिते नैपने सनेन विभाजकस्य परामर्शः संगतिः। विपक्ष
वृत्तित्वादियमर्शे तस्याप्रकांतत्वात्. प्रकांतपरामर्शकत्वविरोधरूपतो अउमिति विरोधित्वेन तस्य कोनता माह। तेन
सादिना तस्या अलग्नकरूपस्य हेतामासता वच्छेदकत्वं हेतामा समवहारविषयता वच्छेदकत्वं हेतामा सस्येति
राणां न च सद्धेति विरुद्धसंकीर्णा साधारणानुरोधात् प्रकृतलक्षणास्योभयमाप्रो निश्चयविरोधिरूपवत्त्वमर्थो वाच्यस्त
यावसाभ्यतदमा बोधपक्षपकतया द्वषकत्वपक्षरतिमूलमसंगतं। तथा तेपितादश व्याप्तिनिश्चया विरोधितपा अ
व्याप्तेः। न वसाभ्यतदमा बोधपक्षपकतयेति संशयकतयेत्यर्थः। निश्चितसाभ्यतदमा ववधावत्तत्वासाधारणतया व

शि.म. संशयदागमाप्रिदयग्रहविरोधितात्रायाप्रिरितिवाच्यं निश्चितसाधनदमाववद्यावत्तलस्यसंशयाप्रयोक्तृतायाश्च
 ह्यवेदितत्वात् नवसाध्यतदमाववद्यावत्तलमेवासाधारण्यं तत्रायाप्रिदयग्रहविरोधितावाच्यं एवमपितादशस्यसं
 शयविरोधितेनसाध्यतदमावोपस्थापकतवेतिमूलविरोधादतस्तत्पत्तिरुक्तोपकयेतितदर्थस्यास्यापएवेनसहा
 त्रिप्रायेणमलेमावये।तेनेमादिश्चमथासनः एतादृशलक्षणाकरोसत्यतियहोत्थायकतायादुपरातेः व्याप्रिः
 प्रथमलक्षणादर्थः।साध्यामावतायकतंनवायेत्येतिमावये।साक्षादिति।इदंन्यामिवादिवासाय।ननुसर्वम
 नित्यंप्रमेयतादिसादेर्लक्ष्यतेनकथमतिव्याप्तिरत्राहसंप्रदायेति।अतएवतयोर्लक्ष्यतादेव।ननुनिश्चितसाध्यवत
 दस्यवृत्तिरिति।तेवहिमावसादिसत्रपर्वतेवहिसंदेहकालेः तियाप्रमतामावयेनिश्चितइति।इदंनवाव
 तीयेतावत्यात्रानुपिानुसाध्यवदस्यावपिअनुपसंहारिवासायतावतैवमावातअतएवत्रालक्षणादहमपहंतंन
 निश्चयगर्भमिति संप्रकृतसैवनिश्चयगर्भतांप्रतिविहेय।नचैवंतस्यानुपसंहारिण्यतियाप्रिरितिवाच्यं।तजतहीमादिराम
 ग्रंथेनानुसंहारितस्यसाध्यासांविशेषदमस्यपाम्येवतल्लक्षणावतारादितिकेचिन्नु।निश्चितइतिसाध्यवद्विनेष्यवेति

उताग्रंयस्तसाध्यवदमतसंशयवतिहेतुता नसादोषतयाविपक्षतेनिश्चयगर्भमेवसंप्रकृतित्वस्यविरोधवारणमात्रप्रयो
 जनकतयाननिश्चयगर्भतमितेवयोरुत्साहः।ननुउक्तद्वित्वस्यविहृद्धतेनानुपसंहार्येतिप्रलुप्तसंगतमतआह।इ
 तस्येति।अस्येतिपूर्ता।अनुवगतसाध्यसहचारः साध्यामावसहचारीविहृद्धरतिप्राचामतेनाह।विहृद्धस्येति।पहामसा
 ध्यवद्वृत्तितामावादेतादृशद्वित्वस्यसुदासइति।अनुपसंहार्येस्यसर्वमनित्यमित्यादेस्तत्रपसायताप्रसिद्धेति।विहृद्धां
 तरस्यसाध्यामावव्याप्यसाध्यवद्वृत्तितामपि।रितिमावः।मतांतरमाह।अवयेति।तयानघदार्कशोभपद्वृत्तिद्वितीयाप्र
 तादिस्यनुपसंहार्येतिपथास्तुतमेवसम्पन्नएतस्यानुपसंहारितमावातमावेवानुपसंहारिसामान्यवासासंमवेतदि
 शेषप्रदर्शनंविहृद्धमितस्तत्तः।कश्चिद्विधानेनसूचितः।परंतुएतदेवसम्पन्नतत्पत्तिज्ञातेतत्सलक्ष्यत्वस्वीकारादिति
 यत्तवअत्रेति।निश्चयपरसागोमलसुरसिद्धरतिमावः।पक्षीयमिवासांशयस्यनप्रतिबंधकतंतद्यावर्तकमेवतदितिमि
 श्रमतंदूषयति।तत्तानस्येति।तज्ज्ञानस्यतन्निश्चयतास्याननुतज्ज्ञानस्याप्रतिबंधकते।पक्षरूपसद्विषयतंनियामकंवाच्यंतत्रा
 हानवेति।रुपांतरेति।इदोभ्यामाववावद्वयवृत्तिश्चमरतिज्ञानेप्रतिबंधादितिमावः।तत्तादृशवृत्तितत्तनं।

शि.म. विरुपितप्रतिबंधकतावच्छेदकतं व्यापिश्रुहेतुतावच्छेदकान्वित्वा तेन हेतुतावच्छेदकसामानाधिकारण्येन न्यभिचारेनाप्या
 क्षिः अभावे हेतुविकरणापत्तामावश्यमाभावावच्छेदेना किंतु सामानाधिकारण्येन तज्ज्ञानं न प्रतिकंच कर्मिति न दो
 ष इति रोसोत्तरत्र बोध्यं स्वमतेः नृपमं हा रितस्य वारणा यो नृयेति सा आश्रयिद्यादीत्यादिना हेतुप्रसिद्धिविरोधयोः संग्र
 हः सामानाधिकारण्यप्रहाविरोधिसामानाधिकारण्यनगाहिका मिनी जिज्ञासाविषयेति व्याप्रे राहाज्ञानस्येति। अमतर
 ति। तथा चान्योपमाभाववदिव्याप्युपादाने अतः ताभावावच्छिन्नन्यभिचारेऽव्यापिरित्यादिकमर्थं। ननु साध्यसामानाधि
 कारण्यघटिततं व्यापितद्वित्रसाधारणं तथावद्यापि मित्रस्य साध्यसामानाधिकारण्ययद्वितस्य साध्यसामानाधिकारणा
 भावादेः विरोधिनितदीययाह्यमावादावति व्यापिरत आहारातिरिक्तेति न न्यभिचारितत्तस्य प्रकृतहेतुसमानाधि
 कारणाभावाप्रतियोगिसाध्यके तस्य अभिचारीणि हेतौ अप्रसिद्धेः कथं तदभाव इत्यत आह व्याप्ये प्रसिद्धस्येति। तथा
 चतद्वदसाहित्यरूपं तद्व्यमितिभावः एतद्विरोधः। साधारण्यविशेषः। विशिष्टाभावं संग्राह्यत्वेन मिचाराभावज्ञानं एव
 विरोधितत्रहरासंभवेयिलक्षणांतरमाहाविशिष्टेति। साध्यसाधनाप्रमिद्योः साधनसाहित्यतत्तस्य साध्यसाधनतत्तस्य

नासिद्धिमेदस्य वारणायाविरोधिनृपसंतं साधनाहित्यग्रहः साधनाधिकारण्यस्य ताभावेसादिरुपयापकतग्रहेसाधनाधि
 कसगांशग्रहविरोधितेन विरोधीति विशेष्यद्वेनेतद्वारणासंभव इति चेद्यं साध्यसाहित्यग्रहोपि व्यापकताग्रहविरोधी
 ततः साध्येपिवत्तावयः। न चात्र मानाभाव इति वा व्यागगनादेर्धर्ममात्रस्यैव व्यापकतापत्त्या रतिमतं तत्र विशेषणी
 यमिति मिति मिश्रमताश्रयणात् नवसाधनेमात्रावपीति वा व्याद्वेतातरेति असमन्निविरोधात् न नृमठयादंदः
 विशिष्टससाधनेऽनवयप्रसंगादिति सहा व्यापकताग्रहं प्रति साध्यवदन्यद्वित्वादेः प्रतिबंधकतमसिामेचादि
 व्यापेन वक्तव्यं तथा च गौरवमिसाकांक्षायां शेषमिव। तथा च तत्र व्यापकताज्ञानेता दृश्यामिचारादिज्ञानप्राप्तिस्विक
 रूपेणावर्तयंतत्र साध्यः रतिवत्तानस्य साध्यवत्ताज्ञानरूपसाध्यवदव्यावृत्तज्ञानविरोधित्वादति व्याप्तिरिति तत्तद्व्या
 पकतग्रहाविरोधितेन विरुद्धत्वादेवीणां अयमिचारेतसामानाधिकारण्यमावश्यनव्यापकताग्रहविरोधी तस्य वि
 शिष्टाभावत्वेन केवलविशेषणरूपयापकतग्रहाविरोधित्वादिति तद्वारणा मितिभावः विभाजकहेतुदोषस्य पूर्व
 वदिति। प्रातिस्विकरूपेणासताभावादिगर्भयापकताशुपादायतावदवगाहीग्रहो। चापि वाच्य इत्यर्थः। प्रातिस्विकरूपेणा

व्यापकत्वादेरुपादानमसहमानोलक्षणांतरमाह। साधेति व्याप्यादौ सादिना साध्याभाववच्छेदकसाध्याभावव्याप्यावभा
 चेदकसंग्रहः। तेन तत्र हेतुसामानाधिकारणभावो वग्रहविरोधिनि साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकारणाना
 तिव्याप्तिः तत्र साध्यावताग्रहविरोधिनि साध्यासंताभावे साध्यावच्छेदे वेत्यर्थः। तादृशभावेति हेतुसामानाधिकारण्ये भावेत्यर्थः
 : अत्र साध्याभावव्याप्यादौ वृत्तविरोधित्वेन वाच्यं। साध्याभावव्याप्यादौ हेतुसामानाधिकारण्ये हेतुमासतावच्छेदक
 देपनौ ववासादिति श्रुत्ये। ननु विरोधित्वं सत्वे कथं तेषां मलस्य तमस्त आह। साधेति। अविरोधितात् अउपमितितत्ता
 रणाविरोधितात्। अत्रेदं वितं॥ साध्याभावादेरुपमकंपसाध्यावताज्ञानविरोधित्वं तत्किं यथा कथं वितज्ज्ञानविरो
 धित्वं साध्यावताज्ञानतावच्छिन्नविरोधित्वं। आद्ये। कांचनमयवद्विमानवृक्षमादित्यादौ कांचनमयत्वाभावे धर्मसामा
 नाधिकारण्यस्यापि तथा तादतिथाप्रेः। अतस्कांचनमयधर्मवान्वद्वे रित्यादौ धर्माभावे वद्विमानाधिकारण्येऽप्या
 प्तिः। धर्मभावस्य गौरवेण कांचनमयधर्मवताज्ञानतावच्छिन्नप्रत्यविरोधितात्। केमवताज्ञानतावच्छिन्नप्रत्येव तथा राम
 तात् अथ पूर्वस्मिन्नपमेवास्वसः इति द्वितीयलक्षणा मेवास्तु साधीयः। तत्र यथा कथं विद्विरोधित्वेनैवेतामजस्या

ज्ञानचोक्तस्य लेकांचनमयत्वाभावे धर्मसामानाधिकारण्येऽपि व्याप्तिरिति वाच्यं हेतुमासतावच्छेदकपदेनैव तद्वाराणा
 तदतिवेत्तथापि धर्मसामानाधिकारण्यकांचनमयत्वाभावे वाप्येव तः कांचनमयवद्विमानवृक्षमादित्यादौ कांचनमयत्वाभा
 वे धर्मसामानाधिकारण्यस्य वग्रहसामानाधिकारण्यस्य भावव्याप्यावताग्रहवैतो धर्मवान्वद्वे रित्यादौ धर्माभावव्याप्ये वद्वि
 सामानाधिकारण्यस्यापि तथा तादतिथाप्रेः। अतस्कांचनमयधर्मवान्वद्वे रित्यादौ धर्माभावव्याप्ये वद्वि
 सादौ धर्माभावे प्रकृतहेतुसामानाधिकारण्यभावग्रहोऽप्रसिद्धस्तथाह। विरोधित्वमिति। पूर्वोक्तदिशा हेतुमासतावच्छेद
 शा. तद्विषयविषयकग्रहविरोधित्वमिति। एकविधे व्याप्तिज्ञानप्रत्येव नानाविधव्याप्तिवारतानस्य प्रतिबन्धकत्वमिति
 मता उक्तारणाह। व्याप्तिग्रहेति। व्याप्तिग्रहकारणस्य सहकार्यग्रहस्य सहकार्ययोः भावस्तत्प्रतियोगिपज्ञानतद्विषय
 तेनेत्यर्थः। सहकारित्वमेतदतिवेत्तदेतत्कतसाध्यकयत्किं वितेन विशेषणीयमिति न दोषः। अत्र विशिष्टसाध्यावता
 ववत्तग्रहाविरोधित्वे स्यं अथवा तादृशसामानाधिकारण्यभावग्रहविरोधितात् साध्याप्रसिद्धि साध्यावता न निष्ठावृ
 त्तितादौ तत्रातिव्याप्तिः तथावतसकतं साध्यावतग्रहविरोधित्वं तत्रोत्पेवेति। केविद्विशिष्टसाध्यावताज्ञानविषयता

शि. टी. तः याति साध्यवता विषयता वच्छिन्नप्रतिबध्यतानि रूपित प्रतिबंधकता वच्छेदकता अयत्नेनाभावोऽनुगमनीयः। साध्याप्रसि
 द्यादीनां साध्यवता न तत्र प्रतिबध्यता वच्छेदकमिति तत्रिरासः। तथा च सत्तंतं न देयमेवा न वेवं तथा यिसाधनाप्रसिद्धादव
 त्तियाप्रितिवेत्ता दृशविषयतांतः यतिता दृशविषयतानि रूपितमानाधिकारण्याभावविषयितातदवच्छिन्नप्रतिबध्य
 तानि रूपितप्रतिबंधकतं विवक्षणायं। वच्छेदकां वनमपत्ताभाववता न स प्रतिबध्यतान तादृशीति नातिप्रसंगः। न
 नु तथापि दृश्यते साध्ये विशिष्टसत्तादावतिआभिः। तथा यिसाध्याभावे शुद्धहेतुसामानाधिकार्यज्ञानं तादृशज्ञानवि
 रोधिकां वनमपकदिहेतौ लक्षणा मिति वेम नदिशा बोध्य न साध्यादिमे न देलक्षणा मित्रमिति तत्र मित्रे वराति गतिगुण
 भवस्तुतो द्रव्यत्वाभावे सत्तासमानाधिकार्यात्वस्य दोषत्वमस्येव तद्वत्तमिति दुष्टलक्षणाः। तियाभिर्वाच्या तथा वविशिष्टहे
 तौ तस्याभावादेव नातिआषयतांतः याति साध्यवता विषयता वच्छिन्नप्रषयत्वेनेत्यर्थः। ककार्पजनकते दंडं वक्रवदि
 ति ध्येयांता नयदोयायना तता दृशकामिनी जिहासा विषये कामिनादौ नातिआभिः। प्रतिबंधकतं वस्तु न तत्र न तत्र
 साध्याप्रसिद्धादि निरासः। तत्र ग्राह्यसंशयाविरोधिता त-चानिवारतान तत्रैव प्रकृते प्रतिबंधकता तत्संग्रहः। अत्रयापि

ग्रहकारणाभावप्रतियोगितान विषयत्वमित्येवास्मत्संस्वारादिप्रवेष्टेन। नानाविषयमिवारतानस्य प्रतिबंधकत्वे मान्यभा
 वस्येत्स्वरसः।। स मते सत्यतिपक्षोच्छापकतस्य उच्यते सादिना प्रतिपादनीयतादाहा प्रावामिति साध्याभावति साध्याभा
 ववर्धकं विवक्षितं सत्तावप्रतियोगिन रस्यर्थः। न वेवं मरनिता गंधवता दित्यादवत्याभिः गंधवत्तस्य परमाणुरूप विष
 द्वाव्यावृत्तादत आह विषयतस्येति। अत्र गंधवत्तमाणा सिद्धि साधारणा शब्दत्वं न तस्ये सदाहरणमेदः। अत्र सदेति
 जले नीरसत्वं मेपि निश्चितरूपवज्जलव्यावृत्तस्य रसे संभवादिति भावः। अन्यथा पक्षे त्वंग रतिमले साध्यतदभा वनि
 श्यये पक्षतामे ग रसत्वं त चेति ध्यावत्तपयसाता पक्षे न संभवति साध्याभावनिश्रये सत्यपि सिद्धिमा न सत्तादाहा पक्षतमि
 ति। मते प्रांता मते न त्वमले व्याप्ति आह कसहवारग्रहविघटकत्वे न स पक्ष्यावृत्तिमानस्य दोषत्वसंभवे हेतामा सत्त
 मस्तनमेवेति कथं तस्य तिस्रे पक्षम तो भावार्थमाहा तथा चेति सतदिति। अत्र मितोत हेतु कया प्रिहा नेवा दृष्टाताभावा
 दित्यर्थः। ननु व्याप्तिग्रहसामानाधिकार्यविषयता नैयत्तं न निश्चित साध्यव्यावृत्तत्वासाधारण्यस्य तत्र विरोधिता
 दाभा सत्वमस्ति सत आहा एकवर्धमीति। तत्र दर्शिकयावृत्ततय हेतु तद्वत्तितत्तत्सहवारग्रहप्रतिबंधेपि अंतर्गतादा

शि. ५०. यथाप्रियदसंभवादितिभावः॥ अतएवातत्रद्वयं तर्भावेन व्याप्तिवृत्तकीभूतसामानाधिकरण्यप्रतिवेधकतया तत्रद्वयं
 व्यावृत्ततत्त्वसदोषत्वेसतोपपत्तिरिति विद्विमान्प्रमादिसंज्ञमवर्ज्येति व्यावृत्ततत्त्वजलांतर्भावेन व्याप्तिप्रदविरोधितयादोष
 त्वंसादतो नसाध्यापादानवर्थात्ताकोवित्रावन्मावचूमावपोर्यतिरेकव्याप्तेवद्वयमावस्यमाप्यतेन प्रमावचूदयो गोलक
 व्यावृत्ततत्त्वदोषः स्यादित्येतदर्थं तदुपादानमिति वदन्ति। निश्चितसाध्यतदभावव्यावृत्ततत्त्वसाधारण्यपदे सध्यसंशयकतया
 दोषरूपिप्रामांभानि रा कर्तुं माशकते। अथेतितसामग्री संशयनिश्चयसामग्री विरोधो नातिशयोक्तः। आदिमस्यासंशयस्य
 द्वितीयस्य निश्चयस्य तयोः सम्यग्निवारयतिरोधयोः अतएव पदे तद्वत्संशयसामग्री तात्तेन रूपेण प्रतिवेधकत्वदि
 वानवेवंप्रकाशवत्तः साध्याभातद्वत्तः सम्यग्निवारित्वं न स्यादित्यत्रेष्टा यन्निग्राहसाध्याति। अस्ति हिरेवेति। व्याप्यता साध्या
 तिभावः। ननु बाधसंशयस्याप्रतिवेधकत्वेपितसामग्री प्रतिवेधिका स्यादेवेत्यत आह। साधारण्येति। रत्नकारणामव
 दितसाधारण्यमिव तात्तानस्य संशयसामग्री त्वं वत्त एवेत्यत आह। सामग्रीत्वेनेति। यदि सयकज्ञानत्वेनानुमितिप्रति
 वेधकत्वं तस्यैव हेत्वाभासतादितिभावः। अतएव सामग्रीत्वेन प्रतिवेधकत्वेपि हेत्वाभासत्वे पक्षस्येति विशेष दर्शनाय

भावविशिष्टसाधारण्यमप्रमेयतत्त्वानस्यापि संशयजनकत्वादितिभावः। इष्टसाधनतादिकमपीति। सर्वत्र हेत्वाभासीमेवे
 दितनुषजने कामिनी नितासायाज्ञानमात्रविरोधित्वेन विरोधीत्यासामग्रीत्वेनापि विरोधित्वसंभवादितिभावः। विशिष्ट
 सप्तपक्षविषयव्यावृत्तविशिष्टस्य केवलस्यः सपक्षव्यावृत्ततत्त्वमात्रस्य। नयात्तत्रनुद्वायत्तं। ननु यत्र वादिनापंचावय
 वप्रयोगः कृतः तत्र मूलत्वाभावात्तदुपमस्तदृष्टांतस्य साधनत्वं कल्पं निश्चितसाध्यव्यावृत्तत्वहयमसाधारण्यस्यादि
 साधन्यनिवृत्ते। वादीति। सपक्षोत्तरेति। तथाक्वाद्युपमस्तदृष्टांतव्यावृत्ततत्त्वत्वेपि यावत्सपक्षव्यावृत्तर्भावादितिभा
 वः। उदाहरणेति। यथा गोलकमिति दृष्टांते यथाशब्देन च मूलतवद्विमतयोरुपस्थापनात् अयोगोलकं च मूलतवद्विमत
 दिति शाब्दबोधः तत्र प्रमावनिर्णयः। लप्यत्र निश्चितानवयकत्वरूपमायार्थकं शब्दोपस्तत्रेतिभावः॥ ननु दृष्टांत
 स्योदाहरणाद्यदकत्वात्कथं तदाभासतायां उदाहरणस्याभासतमत्र आह। आवश्यकं चेति। तथावप्रामांभाने उदाह
 रणाशरीरमेव दृष्टांत इतिभावः। अर्थात् व्यतिरेकित्वेति वाकारश्च न्यायावा उदाहृतो व्यावृत्तः। अर्थवशेति। उभयसा
 धकत्वं। साध्यतदभावसाधनत्वरूपयोग्यत्वं। एवमुत्तरादिपक्षस्य दृष्टित्वपदः। वाक्यपरित्यागेन नरुत्तमुदाति

प्र.

[illegible][illegible]

वप्रतिपोगिनेर्योपकताग्राहकसामर्थ्येति सर्थः। विरोधातिपयासाध्यतदभावौ न तद्वाहयति तथेदमित्यर्थः। आगवादेः सपक्षवि
पक्षव्यावृत्ततेपितदभावस्य तदुभयपक्षकताग्रहे अविरोधादाह। वृत्तिमत्तविशेषितमिति। पावत्सपक्षारिष्यावृत्तस्य तयावत्सपक्ष
दिदृष्टिताभावस्य तदेतन्मावस्य साध्यतदभावसहचारं नामः। पावत्सपक्षारिष्यावृत्तसमावप्रतियोगितरुपत्तेविशेषविशेषणमावेवि
निगमकामावादाह। वृत्तिमदिति। शब्दोः निसः शब्दतर्गाने एतद्विशेष्यादिसन्नागनस्याप्यसाधारणमित्यत आह। वृत्तिमदिति
केचित्। ज्ञानयोग्यताज्ञानस्य विरोधादुपपादकत्वादाह। तद्वत्सादिति। साध्यतदभावव्यापकतामावप्रतियोगितवत्स्यात्
तदुभयसाधकतत्तानस्य विरोधासंजनेऽप्युपपत्तत्वादाह। तदुभयसहचारितमिति। तदुभयसाध्यतदभावोभयं। अतथाभावे वा
तदुभयसहवर्तिततामावेवासाधेयंतिरेके। तदुभयव्यापकतस्य तथाभावः। तदुभयसहचारितत्वं। अतः पक्षवर्तमानस्यावधानात् असा
धारणदोषो व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकस्य नेनयोजनात्। हीतं विरोधिव्याप्तिद्वयं यस्यादृशो यो हेतुस्तत्समुत्पत्तिरित्यर्थः। तस्य सत्यात्
पक्षस्य पावत्समिति यत्किं विन्साध्यादिमतिहेतुमावसहचारस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वादिति भावः। ननु यत्किं विदधिकरणोसहचार्यदे राम
पिसहचार्यहाविषयीकृताधिकरणांतरेयमिवार्यहेतुतिन्याप्तिग्रहश्चित्तदधिकरणीयममिवार्यहप्रतिबंधकत्वाथपाव

तंविशेषणमत आह। ममिवारेति। तथाचयद्विषयत्वेन ज्ञानस्यानुमिति विरोधितं तस्यैव हेतुमासत्तेन यत्किं विदधिकरणोसहचा
रस्यैव प्रकृतयेतयात्वेन ममिवारज्ञानाभावसंयादेकमपि यावत्तं यथमिति भावः। ननु यावत्विहाय ममिवारज्ञाना कालीनं हेतुमा
वस्य सपक्षविपक्षवृत्तिमेवासाधारणमस्ति सत आह। वृत्तिमत्तादीति। विरोधोति। व्यापकताभावतद्व्याप्यविषयत्वादिति भावः। उ
पदर्शितेति। वृत्तिमत्ताहेतुना क्वचिदपि वर्तितममिसाध्यपदर्शिते सर्थः। तच्छरीरे असाधारणशरीरे व्यापकतयोः हेतुमावनि
ष्टसाध्यसाध्याभावनिरूपितव्यापकतयोः। नस्तत्। तिसाध्यव्यापकतसाध्याभावव्यापकतयोः। यस्याभावात् कलाभावा
दिति भावः। तद्व्यापार इति। वृत्तिमत्प्रतियोगिकस्य शब्दाभावस्य नित्यव्यापकत्वे अवश्यमनित्यव्यापकत्वं अनित्यव्या
पकत्वेऽवश्यमनित्यव्यापकत्वं हेतुं चेत्तदभावव्याप्यतया विरोधावधारण इत्यर्थः। ममिवार इति। व्यापकतामि
यतश्च शब्दाभावाभाववन्नयानिगीतेशब्दव्याप्यत्वेनामिमतयोर्नित्यत्वानित्यत्वयोः संदेहादिति भावः। अतएवेति। यतएवासा
धारणेतानेन प्रतिबंधकं अपि तु ममिवारज्ञानमत एवेत्यर्थः। अत्र कृत्वेति। तेन ममिवारज्ञानाभावादिति भावः। एतेन
वक्ष्यमाणहेतुना तादृशेति हेतुमावस्य पावत्सपक्षविपक्षवृत्तिवज्ञानं भवेदेव परितर्कस्य व्याप्तिग्राहकतासादेवंतुन अ

भ. रत्नाभावावसंसादकत्वेनैव तर्कस्योपयोगः। यन्निवातानाभावश्चेदुभयत्र तदा तर्कावतारेपितुल्यबलत्वे वायैकत्र व्याप्ति-
वारज्ञानं तदा तत्रावनव्याप्तिग्रह इति किमसाधारण्येनेत्याशयेनाह। तर्कस्येति। ननु व्याप्तिवारसंशयसामग्रीत्वेन तादृशं
ल्यबलसहवारज्ञानं प्रतिबंधकं अत्र तादृशसहवारज्ञानानंतरमेव पक्षे साध्यसंदेहेन व्याप्तिवारसंशयाहेकत्र तर्कावतारे तु
ल्यबलैकैकान्ति। तर्कस्य व्याप्तिवारज्ञानप्रतिबंधकतादित्यत्र आह। सामग्रीत्वेनेति। ननु सामग्रीत्वेन प्रतिबंधकत्वं पिसत्यतिपक्ष-
स्य लेहेताभासत्वं दृष्टमत्र आह सत्यतिपक्षे वेति। ननु यदि विरोधिपरामर्शत्वेन प्रतिबंधकत्वं ननु विरोधि सामग्रीत्वेन तदा प्रति-
हेतुसाध्यसंबाधावनारदशायां मेपि प्रतिहेतुपरामर्शसत्तात्पर्यरुता नमिति प्रतिबंधायतिरस्मन्मते तुल्यबलसामग्रीत्वाभावा-
देव नाहमिति सूत्रेष्टापत्तिमाह। बाधावतारेति। वक्ष्यमावाभावनिति बाधावतार इत्यर्थः। वन्निमानिति बाधावतारे तु सिद्धसाध-
नोपतिष्येयं आपातरिति। प्रतिहेतुपरामर्शः प्रामाण्यासंजनं विना अव्याप्यत्वादिति। आदिपदेन प्रतिहेतुपरामर्शः प्रामाण्य-
परिग्रहः। अप्रामाण्यज्ञानात्कदित विरोधिपरामर्शस्यैव विरोधितादिति भावः। साध्यद्विविधेन प्रकारेण देवतहेतुद्वैविध्येनापि राम-
प्रसंगे वा तन्मताभंगायाद। सद्धेतुत्वमिति। केवलावधिसाध्यकत्वं वेतं सद्धेतुत्वं इत्यत्राहुः अस्मदिति। मागो सिद्धत्वमि केवला

नृपितायकामिप्रायेण अमयातुसाधारतादातिवेयं अतोभागासिद्धाघसंकीर्णविरुद्धोदाहरणं प्रपन्नसाध्यं बोध्यं ननु
पहृतं यदि सादेयसाध्यकतांतससंतप्यर्थं केवलावपिसाध्यकस्यापितयासंदर्शयं अनुपसंहारित्वा तत्र अतएवात्र तत्र
वाचाप्रिगशं किञ्चित् सत्त्वे स मया व्यावये साधकेति यत्तुप सत्त्वं साध्यसंदेहविषयित्वं तथाव केवलावपिसाध्यके संदेहा
प्रसिद्धौ वाति व्याप्तिवारणो स संतं यर्थ मिस मया व्यावये पक्षत्वमिति । तत्रावाधकमान प्रसिद्धि व संदेह प्रसिद्धे र पित्त लभ
त्वादिति एवैव सर्वै वैवति द्विवाद्यामावे केवलावपिसाध्यकस्य संदेहत्वात्तद्वारणा य स संत मिति भावः । ननु वाधकमानं तत्रा
प्रसिद्धमिति तं यैवै व्यर्थमिति तत्राह । वाचकेति । उक्तैवेति । प्रमेयत्वेपहृतिष्ठा संतामावप्रतियोगित्वग्राहकमानाभाव
इति क्रमेणोत्तर्यः । इतीति पूर्वोक्तसाधकेत्यादिपरामर्शकं । निश्चितेति । तथाव संशयदशायां न वत्वे वा सांकर्यमिति भावः
॥ प्रकाशं तस्मात्साधारणोदाति न चैवं केवलावपिसाध्यकस्य संदेहत्वाघसंगतमतस्तदपयादयति । संदेहं तं वै
ति । अनुपसंहारिण्यपि शंकात्मकसहचारत्वात् न सत्त्वादाह निश्चित इति व्याप्तिग्रहात्तु कूलपूदलम्यमर्थमाह । अत्र येति
सादि ननु तादृशसंदेहो रदपसंहारिलक्षणा क्रांततया संदेहोरेवैव संगतमत आह । तथा चेति । न चैवं तत्रैव सादिद्वारा

श्रुते

इयासंगतिरित्यत्राहविशेषकृताभिप्रायेतोति। ननु शब्दोऽनिसः शब्दादिसादौयतिरेकसहचारिण्येवनिश्चितत्वात्तत्रयंषट्
ःपदत्वादिसादौनघटताभाववतो जलादेः पदताभाववत्तन्म्यतिरेकसहचारग्रहसंभवात् नान्तिव्यापिर्घटतइतिविशेषप
रत्वमाह। असाधारण इति पदतादृशाया मिति यद्वातिरिक्तपदस्य उपलक्षणात् पदेपि दृष्ट्या संगत्यैव न स्यात्तिका लेभ्यप
विनिनिस्नेहतस्यवृत्तेः शीतस्पर्शस्यापितत्रसत्तादृशयसहचारएवास्तीत्यत्राह। रूपमिति। अत्रस्वरूपासिद्धापत्त
वाधेन सांकार्यमित्यनयो रूपमासः। तत्रापि प्रथमहेतोराद्यक्षणाद्यदावभावेन म्यतिरेकसहचारः संभवति तीयगादिसादौति
। तत्रापि सांशस्यापीति। तथा च प्रसयांशपरित्यागेनाहसवाररसेवा क्तिन्नतिभावः। अवेत्येतेरिति लक्षणा नुमेवादिसादौयं
चेनेतिशेषः। प्रातिस्विकं रूपं प्रकृतेः उपसंहारित्वं तत्रमर्थविशेषात्ताउक्तैवेतिभावः। असाधकंतेति। अयं हेतुसाधकौ
उपसंहारित्वादिसत्रासहचरितत्वादिसेवास्त्विति शेषं अर्थमितिभावः। उपस्थापकत्वादीति। आदिनालक्षणां तरोयविरुद्धा
न्यत्वादियदियदहमात्रार्थमावा दिति मूलस्य पूर्वोक्ता व्याप्तिहेतुपरत्वे पूर्वस्मिन्कैवलावपीतिमर्थस्यादिति दोषद्वयपरतया रम-
मलेवावष्टे। विप्रतिपत्तीति। सर्वस्वेतीति। इत्थं च मले पदतदस्य तादृश विप्रतिपत्तिविषयत्व इत्यर्थः। तत्त्वव्याप्येति। वि

प्रतिपत्तिविषयत्वव्याप्येत्यर्थः। ननु संदेहदृशायां तस्य संग्राह्यतैव तत्तु यमति व्याप्तिरत आह। इदं च कथं विदिति न न पसंहर-
सहचार निरूपयः तस्य म्यतिरेकित्वाहेतौ सीधमावादेः सत्तादेवाभावइति तत्रातिव्याप्तिरत आह। यत्रेति। तथा च मले पदो
यव्याप्तिग्रहस्यानुकूलसहचारि निरूप्याभावः सत्तदेव सोऽनुपसंहारित्यर्थः। व्याप्तिग्रहस्य तदोपलब्धत्वे तु कप्रकृतसाध्यासि
धौयधिकतं तदेवाहा तथा वेत्तादिना निखिलप्रसिद्धेति शब्दोऽनिसः शब्दादिसादेर्यो फक इत्यर्थः। रूपं द्रव्यमिच्छेत्तावत्ता
दिसादौ दृशाविशेषात्तात्प्रसिद्धेति। रूपमिति। असाधारणोत्तीर्णात्तादृशायां इति शेषः। कोराणां भावतया व्याप्तिग्रहका
राणां भावतय किं वलावपिसाधका उपसंहारिसंग्रहा यद्वत्तादि। यथाश्रुते सर्वसाध्यवत्वेति संशयमात्रस्य परिग्रहात्तद्वत्ता
दिना सर्वसंदेहे व्याप्तेरिति व्यावर्धेः अवच्छेदकत्वेति। संभवच्छेदकत्वेनामिमतां तत्तत्संदेहविषयता कत्वं हेतादीनादिपदे
न तस्यावपरिग्रहः। नहि भवं हेताभासांतरादिति शेषः। अनुपसंहारितस्य व्याप्यभावताने उपती यत्तामा वा दसिद्धिपरस्याभा
वपरत्वेऽसंगतिरित आह। अतिक्षिपेति। स्वीया उपसंहारितस्य पक्षो यस्यासत्ता न्तानेः उपजीव्यता सहातान इति अनुपसं
हारितत्वा नाशमव्याप्तिग्रहो न जातइते वरूपरस्यः। अंतर्भावः क्लम हेताभासांतरहेतुमतीत्यपलक्षणां हेतुभाववतीत्यपि

शि. च. दृष्ट्यां सत ये वेत्तेव कारणात्तानम वच्छेदः ननु संदेहविषय एव तत्तथा हितसत आह तद्विषय मिति केवलेति ॥ अतिरोक्ता अ
 केपि सदेतौ दृष्ट्यां साधारणं विषयकृत् त्रित्वं तेन विहृदस्यापि संग्रहः ॥ एवं संशयविषयस्य असतं यवच्छाद्यतस्य प्रतिबंध
 कत्वा वै यवच्छाद्यपति ॥ विश्वेति तथा च कारणाभावादेव व्याप्तिग्रहोपायो यत्रौ न संशयस्य विरोधित्वमिति भावः ॥ ननु सं
 शयसामग्रात्तेन व्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वाप्यसत्तान्तात्तमहितसत आह संशयेति ॥ ननु सिद्धयुज्यत्वेन संदेहस्य तथा
 तमहितसत आह उपजीव्योपिवेति ॥ मिश्रमतमाशंकते ॥ यत्तिति निश्चयतावच्छिन्नस्य व्यावर्त्यमाह विरोधित्वमिति ॥ अन्यथा
 वेति ॥ तथा चानुक्तं तात्तेनापि तद्वारणापि तिमभावः ॥ नवैवं निश्चयतावच्छिन्नमिति मर्थः ॥ तादृशयत्किं विनिश्चयविरोधित्वस्य वि
 रोधेपि सत्तादतिव्याप्यपत्तेः ॥ अन्यसहचारनिश्चयतावच्छिन्नविरोधिता वच्छेदकं संदेहविषयमात्रवृत्तित आह यासाधार
 रायतिरोक्ता इति व्याप्तिरिति तद्वारणाया उक्तं तात्तमिमाह ॥ असाधारणादिसादि केवलेति ॥ केवलाच्च यिधर्मणा
 वच्छिन्नोयः साध्यसंदेहः तद्विषयवृत्तित्वमित्यर्थः ॥ ननु केवलान्वयिसाध्यैः नुयसंहातिगो संदेहाग्रिमिद्व्याः व्याप्तिरतस्त एव
 साधारणापसाध्यवत्तनिश्चयविरोधित्वेन संशये चर्तव्यं तत्रैव सामान्यपदप्रक्षेपेण सामंजस्ये के प्रवीरमेणो सभिप्रायेणा

हासाध्यवृत्तेति अतिरेकादवति व्याप्तिरित्युमीति ॥ ननु इदमपि यत्र कतिपयेष्वेवाधिकारोऽहेतुस्तदभावश्च गृहीतः
 अथ च तत्रैव साध्यसंदेहः तत्रापि व्याप्तिरप्यग्रहमावातद्वषक ताबीजसत्त्वेन लक्ष्ये व्याप्तमतो लक्षणांतरमाह ॥ साध्यसं
 देहेति व्याप्तिग्रहोपपिकेति ॥ तदुपयोगिग्रहविषयेत्यर्थः ॥ ननु साध्यसंदेहः कथं साध्यसामानाधिकार्यसंशयाद्ययकरसत
 आह हेतुप्रतीति ॥ ननु हेतुमात्रसाध्यवान्नवेति संशये हेतौ साध्यवद्वृत्तित्वापि तात्तादृशसंशयोपयत्तिरत आह ॥ अति
 योगितेति ॥ ननु तादृशसंशयस्य धर्मितावच्छेदकमिच्छित निश्चयप्रसेवप्रतिबंधकत्वेन साध्यवद्वृत्तित्वमिति निश्चयस्य समवाय
 संशयसंभवइतत आह ॥ अनुवेति ॥ कल्यांतरमाह साध्येति ॥ तथा त्वं व्याप्तिग्रहे विरोधित्वं ॥ अथ साध्यासामग्रात्तेन प्रतिबंधक
 त्वेपि हेताभासत्वे पक्षस्य वेति ॥ साधुनवात्र साधनवृत्तिर्यत्तमिति भावः ॥ इतासा विद्येन विज्ञेयादर्शनसा विद्येन तत्तदिति ॥
 अथ मित्रादीत्यर्थः ॥ अतिव्यादीसादिपदेन साध्याप्रसिद्धिपरिग्रहः ॥ तत्र तादृशवृत्तित्वं नियतविषयेणापीति ॥ केवलान्वयिध
 र्माप्य केनापीत्यर्थः ॥ अन्यथापि ग्रहप्रतिबंधकृत्ताबीजमिति हृदयं ननु तर्हि असाधारणसंकरस्य त आह इवक
 तेति ॥ तथा च साधारणाघग्रहकालेऽवयव्याप्तिग्रहप्रतिबंधकत्वेनास्यासंकर्ष्यमिति भावः ॥ हेताभासत्वेति ॥ तायमानप्रति

श.म.

वैधकस्यैवतयात्वारितिभावः।मणिकारसंभवासाधारण्यदेःसत्यतिपदेवापकतयादृष्टकलेनदृष्टकताबीजमेवतस्यमिवा
रपरिभाषायास्तत्तायास्यनिर्णयिकतायसास्यंतत्रिवेत्ति।आमिग्रहेत्यादिनाएकहेतामासत्तएकोपाधिविभजनीयत
हेतोःसाध्यामानवद्वित्वतानस्यमिन्नप्रकारतयासाधेहेतुसमानाधिकराणांततामावाप्रतियोगित्वरूपमापकत्वग्रहप्रति
बंधकतासंभवाद्दहाअमिन्नविततेति।वस्तुतस्तिति।मयमिन्नारस्येतिशेषः।अत्रयत्रकामिनीसाधेहेतुश्चतत्रतादृश्यहा
विरोधीकृतिषयेयामिग्रहविरोधितावच्छेदकेकामिनीतानादौअतियामिन्नाराणायज्ञानस्येति।शेषंस्वगमाअथयमवान
ध्यामिन्नारिकांवनमपवद्वेत्तादौयमिन्नारः।आमिः।तत्रतादृशमिन्नारग्रहस्यसाधेनयहविरोधितातनचतत्रसाधनय
हविरोधितनवायंस्वसतितस्त्वनीयकांवनमपतामावरूपसाधनाप्रसिद्धादेअतियासाधनेति।केत्रातस्त्वनीयमिन्नारस्या
सिद्धावेवांतर्भावनीयत्वात्।वस्तुतहि।प्रकृतयस्याप्रविष्टेसाधेति।यतिरेकतइति।तेनामुपसंहारित्वसंग्रहः।नानारूपार
ति।तेनतत्रघाप्रिग्रहविरोधिततद्यमिन्नारिसंग्रहः।असिद्धिमेदस्येति।वारणापवेहेतुरुक्तः।मेदः।आप्यतासिद्धिरूपः।अराम
सत्रापिअसाधारणदिलक्षणेपि।ननुधमवानधममिन्नारिवहेरित्यत्रविशिष्टहेतुकआमिग्रहाप्रसिद्धालक्षणासंभवद

मतआहशेषमिति।आहर्षेज्ञानादौप्रसिद्धादिकमित्यर्थः।नयामीतिअतोनीलधूमतादावतियाप्रितितिभावः॥बहिर्भा
वेति।सममिन्नारदितिशेषः।अतमेवश्रुत्याप्यतासिद्धावितिअयेय।यतिरेकिणियापकताज्ञानमात्रस्यैवतंत्रत्वात्।अत्र
येतिविशकलितमिति।आपकत्वग्रहस्यानस्यवासागनाधिकराण्यग्रहस्यनयद्विरोधित्वमितिक्रमेणावायमितिभावः।वि
शिष्टाभावस्यकेवलविशेषणादियहविरोधितान्नतत्रातियाप्रितिति।एतत्त्वशब्दादेवप्रकृतलक्षणाभावात्।सपहेति।
साध्याप्रसिद्धिनाप्रसिद्धावीरणायाविरोधिनरसंत।अत्रापिकांवनमपद्वद्वत्तवद्वत्तिधूमवान्द्वेत्वातरत्यादौद्वेत्ता
देधूमवद्वत्तत्ताभावकत्वमपिसाध्याप्रसिद्धिरेवसवधेयाअत्रापिज्ञानयद्व्यावृत्तिःपूर्ववद्वोआसाध्यादीति।साधेनवद्वत्तं
साधेनवतःसाधेवद्वत्तंरत्यादिबोधा।असामानाधिकरण्यवसाधसतरसनेनावयः।ननुगगनवाचपरातपटवानागाना
दित्यत्रागानंकापिनवेतंरस्येवद्वत्तस्यप्रथमेवावसाधेतीयेत्तास्यसिद्धिरूपस्यमवडकलक्षणास्त्वादतियाप्रिततस्य
जज्ञेतपोत्रेपति।वाचेसादिनास्वमतेविरुद्धत्वांकयंरक्षायाहाद्वमेवेति।विहृदस्त्वस्यमित्यर्थः।मणिकृतामेवनतुमा
दृशामितिसांकर्षमितिभावः।तर्हिस्वमतोकेविहृदत्वमित्यतआहतादयमिति।साध्यापकोक्ततामावप्रतियोगित्वमि

साध्यावतः

श्री.म.

शिवः सर्वः तत्सत्यतिपदतया दुष्कलमिति भावः । ननु केन व्यभिचारः दिक्कृतां व्यभिचारादिभ्यां व्येति प्रसक्तमतस्तेषामपि त्व
ह्यतमाहायत्रोति । पादशोपद्वयवच्छिन्नः । तेन व्यभिचारव्याप्यस्यापि प्रमेयस्याप्येव न न हेतुमा सत्यमिति । तत्र व्यभिचार
व्याप्यस्य व्यभिचारोत्तर्भावः इत्यादिना तदोक्त्या व्याप्यस्य वाच्ये तर्भावे सत्यतिपदवैषम्यं । सत्येति पदव्याप्यस्य न सत्येति
यहेतुत्तर्भावः । अत्र नित्यविरोधित्वादिसाशये नाह अतरेति । प्रकरणात्तमे । वाच्यव्याप्यं । तद्व्याप्यप्रकरणसमव्याप्यं । विशि
ष्टेति । अत्रापि असंतामावप्रतियोगितमव्याप्यप्रमेयतादिसादिकेऽसिद्धिरेव दोषः । ज्ञानपदव्याप्येति तु पूर्ववत् । शेषं सुगमं
। तादृशविरोधितावच्छेदकं साध्यादेरिति साध्यामावेहेतुभावभाववृद्धित्वहेतुभावेसाध्याभाववृद्धत्वं सतामावप्रतियो
गित्वं वादिपदग्राह्यं । ननु प्रमाणवद्वेदिसादौ धर्माभाववृद्धतिवद्भादौ साधारण्येति प्रमेयः । तत्तज्ज्ञानस्यापि व्याप्यकीर्तन
द्व्यभावभावेति व्याप्ये । मृतधर्माभावस्य वैशिष्ट्यविषयत्वादत आह । वक्ष्यमावेति । धर्माभाववृद्धिर्मावो नास्तीति तानेन
माभाववृद्धिर्मावप्रतियोगिता न वच्छेदकत्वद्व्यभावत्वमिति ज्ञानानुदयादेतस्य विरोधित्वं इदमपि न संभवति प्रतियोगिता रस
त्वादीनामत्र प्रकारत्वात् । वक्ष्यमावो नास्तीत्यत्रुसंबंधविध्या तत्त्ववैशिष्ट्यसमानप्रकारत्वाभावात् अतएवोक्तं कदाचिदिति

भावः तत्संभवेऽपि उक्तानुपसंहारितसंभवेऽपि यत्तु अभावाप्रतियोगित्वात् नानुपसंहारितं सर्वस्यैव भावप्रतियोगितया
अप्रसिद्धेऽकिंतु साध्यतावच्छेदकादभावाप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं तथा च यत्र साध्याभावः तत्र हेतुभाव इति यात्रो साध्यता
वच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायाः संबंधविधया प्रवेशात् साध्यतावच्छेदके भावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं नास्तीत्यत्र तत्र
वच्छेदकत्वादीनां प्रकारतया न तादृश्या मिश्रविरोधित्वमिति कथमेतदिति । तत्र साधीयः स्वमपि साध्ये तादृशावच्छिन्न
तसंबंधेनाभावी यत्तु साध्याभावे वा साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिता संबंधे न साधीयत्वात् साध्याभावादायैवानुपसंहार
तत्परं रूपं तादृश्यादिति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ इति सव्यभिचारग्रंथे दस्यसमाप्तम् ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विरोधित्वप्र
वेशो साध्यासमानाधिकरणापदवैषम्यादाह ॥ साध्येति चर्मिग्राहकेति अभावग्राहकेत्यर्थः घटो नास्तीत्यभावप्रतीतौ घ
टस्य तादृशप्रतियोगित्वज्ञानादित्यर्थः स्वस्येति ॥ इदं न प्रतियोगित्वप्रकारकत्वमभिप्रेतसंबंधविधया तद्भावे दोषमाह । वि
रुद्धं वेति वाचादिति भावेऽभावतस्याज्ञानादित्यर्थः अविरोधित्वादिति घटमित्रस्य घटाभावाभावस्येति द्वाविति शेषः
अतिरिक्ताभाववादिनापि घटवत्तात्तानं घटाभाववत्तात्तानं प्रतिबंधकत्वांगीकारात् घटस्य तत्सत्त्वेऽपि न घटातिरिक्ता

शि-२०

भाव

भावसिद्धौ दोषदतिभावः प्रसङ्गाः लौकिकप्रसङ्गाः उपनयस्यवासार्थविकल्पारितिभावः अभावस्येति घटाभावस्य घटस्य
मया सत्त्वाभावभावते वाच्यतामावादिताभावः तथातेऽप्यभावते ननु अभावप्रतीतिरेवाभावमन्तं ननु भावव
त्प्रतीतिरेत आह अभावप्रतीतिरिति ननु भावेऽभावप्रतीतिरेतमन्तं तदा स्यात् यदि भावव्यावृत्तौ अभावत्वं स्यादिति
तदा वस्तुपयितुमाह अभावत्वं चेति प्रथममिति घटो नास्तीति धीकालेमावमेदस्याव्यक्तितेरेत्यर्थः विशेषणज्ञान
स्य विशिष्टबुद्धिहेतुत्वमेतदाह निर्विकल्पकेति ननु भावत्वस्य नित्यस्यानेकव्यक्तिवृत्तेर्जातितापत्तिरिति आह अभाववदिति
तथातस्य घटाभावादेर्यथा समवायमावात्तजातिरिति तथेत्यर्थः अनेदेवाधारणचेयमावात्तपत्रे गह तद्वमेति लक्ष्येवेति
घटाभावेऽप्येकस्य घटाभावात्तातिप्रतीतिविषयत्वकल्पनेलाघवात्तदनामनन्तत्वेन तथात्वगौ वदिति भावः ननु
यत्रैतस्मात्तानवतास्तत्रागोत्तामावात्तप्रतियोगिगोत्तमेवाभावः स्यात्तत्र गोत्वस्यैकत्वादिति चेत्तत्र लाघवाभावेऽपि त
त्प्रतीतिः प्रमातावुरोच्यदेवातिरिक्ताभावसिद्धिरिति भावः एतेन भावव्यावृत्तस्याभावत्वस्य निर्वचनेन संयोगादातिघटो नास्तीत्यम-
सत्रेव घटसंयोगात्तत्रापि नञर्थो लेखापत्तिरिति भावः अत्रास्मद्गुरुवरणाः एवं सति भावाभावसाधारणमेवाभाव

भवेत्

त्वमस्तत्तावन्नैवभावेऽभावप्रसङ्गस्य प्रमातोपपत्तेः ननु भावप्रतियोगिकाभावात्तरकल्पनं तेषां अनन्तत्वेन गौ वदन्
चैवं घटाभावात्पिनातिरेक्येतत्त्रापितत्समनियतभावानामभावत्वस्यैव तत्राप्रसङ्गोपपत्तेरिति वाच्यं यमभावो न भा
वदतिप्रतीतिवत्त्वेन तत्र भावमेदस्य सिद्धत्वात् अयं भावो न भावदतिप्रतीतिस्तत्तामावसाधारणभावतयाप्येनसम
पदार्थमात्रवृत्तिना अभावत्वेनावच्छिन्नप्रतियोगिताकं मेदमालं वतदतिनभावस्याभावत्वेनाधिकेति प्राहुः अशक्तौ वि
शेषरतिनिग्रहस्यानन्तविशेषादिसन्नैव हेतुः अनेदेनमिति चारिणो मेदेन अतएव निग्रहस्यानन्तविशेषादेव प्रकारं त्रमा
ह कलजातोऽतिग्रहस्यानन्तविशेषो यो निरुपयोगाव्युत्पत्तिरिति शेषोऽलजातोऽप्यविभागेऽप्यथा अनेकातिक
विशेषसाधारणस्य विशेषत्वेऽपि विरुद्धस्य पृथग्विभागेऽदोषदतिभावः ननु साध्याभावस्य हेतुव्यापकत्वप्रतीतौ हेतुसाध्या
भावसाध्यानाधिकारपमानस्यावश्यकत्वादिति लमसंगतं व्यापकत्वस्य सामानाधिकरण्याद्यदितत्वा दतत्तदिक

स्य प्रतिष्ठापकत्वमिति साध्याभावस्य हेतुप्रतीतिशेषः ननु मले सहचारं ग्रहप्रतिबंधकतया विरुद्धत्वं दोषः सुक्रंतं च उक्तं लक्षणा
 स्य न संभवति यावत् साध्याभावसंस्पर्शादित्यत आह हेतुमावस्येति वस्तुतो वस्तुगत्यां तथा ननु साध्याभावेन व्यापकताग्रहे च मलेनापि
 नवद्विस्मानाधिकारणग्रहप्रतिमतावच्छेदेनेदमिति भावः हेतुमावस्यसाध्यापकत्वं तु होच साध्याभाववद्वृत्ति साध्य
 कत्वं तथा च हेतुमद्वृत्तिताभावः साध्याहेतुसाध्याधिकारणग्रहविरोधीति तथोक्तं रूपेणापीति भावः अतो न तदसाध्याभा
 वत्वेनेसादियं विरोधः अमेति चेति धर्मपरं ह्यत्रिमतपरं यहेति इदमपि स्वरूपासिद्ध्या सांकर्यप्रदर्शनाय अत्राप्राप्तियोरका
 शादित्यादाविति शेषः वृत्तिविशेषेति चेन्न संवदने हेतुतातेन साध्यवतियावृत्तिस्तदभाव इत्यर्थः अतएव मस्य संयोगो न वद्वि
 तिवृत्तावपि समवायेनावृत्तेरिति भावः समवाये न हेतुतायां जातितादौ साध्याविरोधहेताव्याप्तिः यामविशिष्यते सापि हेतुताम-
 धिकारणात्तावच्छेदेन साध्याधिकारणत्वरूपेणोपाध्मंतरेणानि सनाया लक्षणा नो मेदकमाह आद्ययोरिति तत्ताधिक

सोति साध्यवद्वृत्तिताधिकारणोत्तर्यः अनातिव्याप्तिमिति वस्तुतयापि सदेतुतया साध्यादिति भावः यथा अत्र ते साध्याभाव
 वद्वृत्तिता न सकारणत्वमायातितं न संभवति उद्योततात्पर्यं वसानपरत्वेन अद्वितीयेपि साध्यवद्वृत्तित्वस्य संभ
 वान्न साध्याभाववद्वृत्तिता अप्रामाण्यपर्यं वसानादिति पर्यवसानं अतो वृत्तिमतपरं न व्यावर्धे साध्यायेति असंशया संज
 कत्वादित्यर्थः न विद्यते सहचारो यस्येति धर्मिणा तन्मनिराकर्तुं व्यावर्धे सहचारद्वितीयेन नवः सहचारज्ञानस्य व्याप्तिधीप्रतिबंध
 कत्वेयमिवारज्ञानं दृष्टांतस्तत्रव्यभिचाराज्ञानविरोचितमसंभविषया कथं वितसंभवदपि प्रकृता उपयोगि व्याप्तिग्रह
 प्रतिबंधकतसेव वक्तव्यत्वादत आह व्यभिचारेति तत्तद्वेन या शक्त विरुद्धत्वं यरामर्षेन संसक्तताया ताततत्रैविश्वया
 याता साहसवापमिति एतस्य प्रकारस्य उन्नत्रा प्यनुवर्तनीयतया साध्यशब्दमपहाय सामान्यशब्देनैव व्यावर्धेत दभा
 वत्त्वमिति एवमिति साध्यापकवत्ताग्रहविरोचितेन तत्रापि साध्यापकानां वसाध्यापकवद्वृत्तयोः संग्रहादिति

शि.टी.

भावः व्याप्य परस्वैयर्थात्तस्मिन्नेतिरधिकत्वादित्यस्य सारं यथापकाभावस्यैव दर्शनात् साध्यव्यापकविहङ्गेन न सा
 ध्यापकाभावव्याप्यार्थकेन गतार्थत्वाद्वाह्याप्यपदोक्तिः ननु साध्यव्यापकस्य विहङ्गत्वं तदभावाप्यत्वं तथा वसा
 ध्यापकवद्वृत्तितस्य तेनासंग्रहे तस्यापि सापत्तिरित्याह साध्यव्यापकेति प्रथमा द्वितीययोर्विवक्षितार्थस्य यथा श्रु
 तेः लाभाद्वाह्याप्यपदेति तथा चेति घमवान्तदभावादिति चेद्वितीयात्तर्गतमिति न विभागाधिक्यमिति भावः ननु निमित्त
 कत्वे साध्योत्पत्तिरिति योगिनो निमित्तकान्यत्वादेव संग्रहस्य तत्राह स्वस्यमिति अत्रेति वामदशमः तेनेत्यादिनिर्वदिक्
 हानसत्त्वादिसंभवात्तत्त्वस्य साध्याभावव्याप्यत्वग्रहदशायां नाप्यभिः तत्र साध्यस्यैव साध्यव्यापकत्वेन महानसत्त्वा
 देः साध्यव्यापकाभावव्याप्यत्वेन साध्यव्यापकविहङ्गत्वेनैव संग्रहादिति भावः ननु घमवत्तादिसंभवाभावप्रत्य
 त्वादित्यस्यैव मध्यमएवांतर्भावेन कथं वामेः सांकर्येण उदाहरणप्रदर्शनं अतो दशांशे द्वाद्वापासौ कार्यं दर्शयति घमाभा

ननु निमित्तकत्वेन विभागाधिक्यमिति भावः ननु निमित्तकत्वेन विभागाधिक्यमिति भावः ननु निमित्तकत्वेन विभागाधिक्यमिति भावः

संभवाभावप्रत्यत्वादेपि वामएवांतर्भावेन बोध्यः अतदसंग्रहात् स्वस्यपुनः समानाधिकरणग्रहविरोधितात्वं वा तत्स्वरूपेणैव तेन
 कोरेणासामानाधिकरणव्याप्यत्वग्रहवद्वृत्तः तथा तत्तासामानाधिकरणग्रहविरोधितात्वं तथा त्वेपि स्वरूपतो विरोधित्वेपि
 तत्वं असामानाधिकरणव्याप्यत्वेन विरोधितं तथा तत्त्वं असामानाधिकरणव्याप्यत्वेन विरोधितात्वं न विहङ्गे एतावतो घ
 मिताः संग्रहीति चेन्मि विभाजकयमेतदिति तत्तासामानाधिकरणव्याप्यत्वेनैव केन विभाजकेन सर्वे वां गृहीतत्वात् तदौषां वैयर्थ्य
 मिताह न चैतानीति विरोधो न्यायकेति विरोधः साध्यासामानाधिकरणं तदु न्यायकत्वं तन्निरूपितव्याप्यता वद्वृत्तकत्वं अत्र तदु न्यायक
 प्रकारांतरसममानाधिकरणवृत्तितत्त्वमर्थादेः संग्रहादधिक्यापत्तिरित्यस्य सारं बोद्धव्यं तेन ननु विहङ्गः ननु वा घमवत्तादिसंभवाभावप्रत्य
 कत्वं सर्वविहङ्गव्यापकत्वात् क्वचिदिति मेलनसंग्रहात् तत्राह वाचेति पदे हेतुसत्त्वे वाचः साध्यवत्त्वं स्वरूपा सिद्धिर्वाभ्या अमेति आ
 श्रया सिद्धिः असाराणादीत्यर्थः ननु साध्यव्याप्यस्य पदसंभवेति ग्रंथे ननु उशः प्रसिद्धा ममस्योपपत्तिरित्यात् विशिष्टस्याप्रसिद्धे
 सादिः संग्रहेतस्य आह व्याप्यस्यादि कथमिति विचारितुं विशिष्टस्याप्रसिद्धा इत्यस्य हेतुः एवं च एकत्र तदु न्यायमा
 वातइत्यस्याप्ययमेवार्थः अत्र विशिष्टपदसंभवेनाप्यप्रसिद्धिप्रदर्शनीयतामंगाय केवलव्याप्यप्रसिद्धिमाह विहङ्गा

इति विहङ्गग्रंथः
 ग्रंथोऽयम्

सवितित्वापितदमावृत्तिरूपमात्रेः प्रसिद्धत्वात्स्वयमेवेति पक्षेऽपि गणपदे के संयोगेन देतोपदे चमेत्वस्याप्यप्रसिद्धिः तथा
 पितृस्य वैशिष्ट्यतया व्याख्यादिप्रसिद्धौ वतेन संवेदेनां रोपसंभवात्तदप्रसिद्धिर्न दोषा यस्तिन सादर्शितेति न च कत्र तदंगानियमे
 पितृन वधात्तादशायां सत्यति पक्षे संभवत्येवमतः प्रमाणं न तत्संगमयति तया वेति तथा चामतरत्वेन तदंगवधारणादशा
 यामपि सत्यति पक्षे व्यवहारेणातदानो चानिर्द्धारितविशिष्टतामात्रात् अत्रापि रितिमावः न चेतस्य देवराणोपाधिपरत्वे स मा
 नेसादि विशेषां प्रतिरुद्धहेतुपक्षे तदुच्चारणं च व्यर्थमेतद्व्याहृतसत्यति पक्षे व्यवहारो हीति ततश्चावमेत्यति पक्षे व्यवहारो
 रोपयिकमिदमितिमावः सति समीचीनं असति अमीचीने साधने रसनेनाचितं अतएवापरामृष्यमाणो दोष व्यवहारविरहा
 देवविग्रहवर्गीयंति रसनेनावयुः अतीता दोषा मृष्यमाणा लिंगाभावेपि सत्यति पक्षे व्यवहारो दाहः विरोधिपक्षमर्थो वेति। त
 दनुसारेणो वतादविवरहा नुसारो वा असौ वाधा अथा सिद्धिनिश्चयः। व्याप्तिरिति मोन वद्विद्याप्रिविशिष्ट पक्षे समतावान्
 रसन्नवद्विद्याप्रिविशिष्ट पक्षे धर्मतामाववा नृधर्मो दममिसन्न वेति शेषः। तत्संभवात् व्याप्ति पक्षे धर्मता रूपवलोपस्थिति सं गम
 मवातेन ननु प्रकृतसाध्याभावव्याप्यत्वोपस्थितिरूपवलोपस्थिति रीत्या न चैवं सति वाधादवतिप्रसंग इत्यत आह पक्षे रतिप

हस्येति भिन्नतादिसनेना चितं व्याप्तिमेव कमाह व्यापकमेवेति केचित्साध्याभावो व्यापकः क्विच्च पक्षे क्वचित्तामाव रतिमेव
 इत्यर्थः ननु समानाकारकज्ञानमेव विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमेव तथा ननु पक्षे क्वचित्तामाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि
 पक्षे क्वचित्तामाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि
 यत्नानं पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि
 स्थिसमिधाने वलोपस्थिसमिधानं शिरोवेष्टनेनेति साध्याविरोधमिति जनकज्ञानविषयविषयकोपस्थितितापेक्षया त
 स्मिन्न एव साध्याविरोधमिति जनकज्ञानविषयविषयकोपस्थितितापेक्षया तस्मिन्न एव साध्याविरोधमिति जनकज्ञानविषयविषयकोपस्थितितापेक्षया त
 नष्टे साध्यामेति न विदमवाचितसत्यति पक्षे व्यवहारो यधिकलक्षणापेक्षया तदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि
 प्रतिरुद्धकार्ये सत्यति पक्षे मासेऽति व्याप्तसत्यति पक्षे सापि समते नित्य रोपतादतः समता नुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि विरहितदनुसारेणावतदमाव व्याप्यवत्ताज्ञानमापि
 यावतत्र साध्याभाववत्तपक्षा प्रसिद्धे र वनाति व्याप्तिरितिमावः फलोपधानस्य विवक्षितत्वेऽसंभवादाह जननयोपस्थिति न
 नुसाध्याविरोधोपस्थितिसमर्थसमानवलोपस्थितिकलिंगतमेवास्तु अत्र कार्यं प्रतिबोधावधानेनेत्यतस्तत्फलमाह विरोधीति

शि.टी.

३२

तथावप्रतिवद्धकार्यकृतं न त्वसक्तकार्यं नुपधाय कर्तव्यं नागहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शनेन तत्रोपस्थितिप्रतिस्वरूप
पयोतोदप्रामाण्यग्रहे योग्यते वनासीति वाच्यं ननु मितिप्रतिस्वरूपमर्शनेनैवकारणत्वं अप्रामाण्यग्रहामात्रस्य न तत्तत्रो
राकारणत्वमित्यभिप्रायात् त्वमिति पदत्वात् संभवात् तद्यथा प्रयोजकता तत्त्वमहीति त्रिआहोताप्रामाण्यकोपः साध्यसि
द्धौपिकपरामर्शकालीनत्वमित्यर्थः एतत्स्यैव फलमाह अस्मत्तातिपरामर्शस्य नेनाद्वितं वाच्यं तत्तथावतादृशपराम
र्शप्रतिवद्धकार्येही नवल्लिंगोऽतिआतिवारणायैति भावः। यमिवा रेणाप्रामाण्यग्रहामात्रविशिष्टपरामर्शजन्मा उमि
तौ यमिवा रेणानुप्राण्यग्रहस्यानुमिति सामान्येयातिवारोपिविरोधिपरामर्शकालीनैकतरपरामर्शजन्मा उमिति प्रति
तस्य परामर्शप्रामाण्यग्रहेन हेतुतास्तदस्य तत्राह अस्मत्तवेति अन्यत्र विरोधिपरामर्शयोः प्रामाण्यग्रहस्तदनुकूलत्वेने
त्यर्थः अनुकूलत्वं च अग्रपरामर्शः प्रमाप्रामाण्यविरोधिपरामर्शकत्वादिति हेतुविधयेति भावः तथा वै तादृशाप्रामाण्यग्र
हानवतरेकत्र प्रामाण्यग्रहेपि सतप्रतिपक्षतानि अस्त्यहे वेति ध्येयं। उक्तं रूपलाभात् अगहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धौ राम-
पधिकपरामर्शकालीनत्वलाभात्त्वायेति तथा नलिंगपदसममिमाहारवलादेव समानपद्यतया लब्धमिति भावः। आ

त्मादेमिति अमयाप्रतिवद्धकार्यं पश्येति विग्रहेनोत्पादिकार्यसापिप्रतिबोधलाभात्तादृशेति व्याप्तिः स्यादिति भावः। साध्यविरो
धुपस्थितिसमर्थागहीताप्रामाण्यकसाध्यसिद्धौ पधिकपरामर्शकालीनत्वलापे स्थितिप्रतिवद्धकार्यकत्वस्य एककाली
नत्वादिविशेषेन गौडवातलिंगपरामर्शकारणत्वयद्देऽसंभवाच्च निष्कृष्टमाह वितोधीति। विरोधिपरामर्शप्रतिवद्धकार्यको
पोविशिष्टोऽप्रामाण्यग्रहमात्रविशिष्टः परामर्शस्तद्विषयत्वमित्यर्थः अत्रैकपरामर्शऽप्रामाण्यग्रहेपि परामर्शान्तराद
उमित्यस्य तत्तस्य परामर्शायाप्रामाण्यग्रहमात्रस्य तस्य परामर्शजन्म अनुमितौ हेतुत्वात् यत्तथावतस्य परामर्शजन्मा उमिते रप्र
मिदौ तस्य परामर्शायाप्रामाण्यग्रहमात्रस्य हेतुत्वेन कल्पितमशक्यत्वात् परामर्शस्तसामान्यसामुचीतोऽनुमितिर्मामोसति
ः स्यादतोऽगहीताप्रामाण्यकत्वेन परामर्शस्यानुमितिसामान्यसामुचीत्वाच्चरसाशयेनाह गहीतेति न वात्रापि अप्रामाण्यग्र
हमात्रस्य कारणतावच्छेदकत्वेपुत्रांतरीयाप्रामाण्यग्रहदशाया अनुमित्युदपापतिः तत्तद्विषयत्वस्य निवेशनेपि शक्यत्वा
दिनाऽप्रामाण्यग्रहेप्यनुमित्युदपापतिः उदत्तस्य निवेशनेपि स वैतानसाधारणस्य एकस्य तस्याभावात्तथैवानुगमद
तिनाच्यं रदं वा घवच्चित्रैर्मिकसमानाधिकराणाप्रामाण्यग्रहविषयीभूतेप्यतत्त्वतवाभावकृद्विशिष्टस्य परामर्शस्या

प्रि.टी.

लुमिति सामान्यसामग्रीत्वात्। वाचोपस्थितिसमर्थो यः परामर्शस्तत्कालीनस्तदधिकरणात्तराद्यनित्यविशिष्टस्तत्पर
 षो यो यः साध्यमिदिसमर्थपरामर्शस्तद्विषयमिति मर्थः॥ अत्राप्रामाण्यग्रहे समर्थत्वाभावादेव नातिव्याप्तिरिति भावः। प्रामाणि
 कीतिवस्तुतो ननु भावव्यावृत्तापरामर्शस्य वद्वत्तुमिति विरोधितया तत्सामान्या अपि विरोधितेन तदभावस्य कार्यकालवर्ति
 तेन कारणात्तया वा तत्तुल्यमिति रेव न भवति यद्विनाऽलुमितिस्तदप्यनुमितं नंतरं परस्परकार्यविरोधात्सत्यतिपदत्वं
 मिष्टमेवेति भावः कार्यप्रतिबोधरतितेन न द्विमानित्यनुमितिकालीनवद्भावव्याप्यवान् इति परामर्शमादाय तत्सर्व
 कालीनवद्विद्यामान्यमिति परामर्शविषये नातिव्याप्तिः बद्धिमानित्यनुमितेर्जातत्वेन कार्यप्रतिरोधाभावात्तत्तत्रैव बद्धिद्या
 प्यवानिति परामर्शमादाय तदुरकालीनवद्भावव्याप्यवानिति परामर्शविषयेऽतिव्याप्तिवारणाय अजनितेति तत्तथा न
 बद्धिद्याप्यवानि परामर्शस्य जनितविरोधिबोधत्वात्तत्प्रतिकथ्यकार्ये तदुदीच्य विरोधि परामर्शविषये नातिव्याप्ति
 रिति भावः अत्रेदं तद्विरोधिवचने प्रवृत्तं यं विशेषात्तथापि वद्भावव्याप्यवानयमिति परामर्शे न स्वायवहितोत्तरात्
 ह्यतो बद्धिद्याप्यवानित्यस्य कार्यप्रतिबोधात्तत्रातिव्याप्तिः कथमुद्धतानेव प्रतीतहृकार्यमित्यत्र कार्यसामान्यप्रतिपा

घोवाचः प्रानानपामर्शस्य कार्यसामान्यस्य जातत्वेन तादृशप्रतिरोधाभावात्तात्पर्याप्रतिरोधित्वा च्युत्तरीयविरोधिपरोमर्शो
 नंतरं कार्यसामान्यस्यैव प्रतिबोधात् अथवा सप्तहत्वं न विरोधिपरामर्शद्वयात्मकसत्यतिपक्षस्यैव द्वितीयपक्षे रोए
 कांशेः प्रामाण्यग्रहेमेतत्तीयपक्षोत्तरात् उमिति जननादाघरोपितवसत्यतिपक्षताभावप्रसंगः । न च तत्र विरोधि
 परोमर्शप्रसक्तो नालमिसमावाच्यपिबुवद्विमानिति सिद्धिप्रसक्त इति वाच्यं उभयस्यैव क्लृप्तविरोधिताकस्य सत्त्वात् कार्य
 भावस्यासत्त्वमात्रप्रसक्तत्वे विनिगमकाभावात् अथवा वद्व्यभावव्याप्यपरामर्शकार्यस्य वद्व्यभाववा निसत्त्वमिते वद्वि
 मानिति नाभादेव जातत्वेन वद्विवाप्यपरामर्शमादाय तत्रातिव्याप्तिवारणायान्नितविरोधिवोधत्वविशेषणालर्थक्यप्रसंगादिति ।
 अत्रोच्यते तत्रातिरुद्धकार्यकत्वं तत्कालावच्छेदेन तस्यतिवध्यकार्यात्पहितत्वं उदीच्यरोमर्शप्राक्काले वद्विवाप्यवानिति पक्ष
 मर्शस्यापि सकार्यत्वं पहितत्वात् तत्कालावच्छेदेनेति तस्य च तस्यतिवध्यत्वमपि न निवेशनीयं तत्कालावच्छेदेन अपि सकार्यात्
 पहितत्वेनैव तस्यतिरुद्धकार्यकस्य तादिति । अतएव तादृशस्य लेसत्यतिपक्षताभावादेव फलतरतिथ्याश्रितेन ज्ञायमा
 नपदेन समं विरोधिबोधकान्यपक्षस्य कर्मचारये ज्ञायमानविशेषणत्वस्यैव लाभोक्तत्वात् तर्थात्तानविशेषणत्वस्य शान्तासमं

तत्समासासंभवात् इति फलतः फलमठरुद्धात्ता यमानस्याननकतया सर्वदैवविरोधिवोच्य उपहितत्वेनायावर्तकतया
नाभावादिति भावः समते उक्तस्य लेपिसत्यतिपक्षतात्तदा रणापविशेषात्तु वितमनस्तत्पोजनमारुहकस्येति तद्वार
णायता दृशविरोधिवोच्य परामर्शप्रतिरुद्धकार्यकगृहीतप्रामाण्यकप्रामर्शविषयलिंगवारणापतत्रापि फलतो हान
विरोधसामेव नवतथापि यत्र कारणाभावात् प्रसक्तसामग्र्यादिप्रतिवध्यता दृष्टता प्रामाण्यकविरोधपरामर्शना उमि
तिर्जनिता तत्रता दृशपरामर्शस्य विरोधिवोच्य उपहितत्वेन तत्प्रतिरुद्धकार्यकगृहीतप्रामाण्यपरामर्शविषयेऽतिव्या
प्तिरिति वाच्यं तसद्वलेनोभयत्रागृहीतप्रामाण्यकतस्य लाभात्तगमकतौ पक्षिकेत्यादिविशेषणाच्च पूर्वस्माद्देहः तद्विरोधि
वोच्यकामेति विशेषणमपरामर्शप्रामाण्यमात्राद्वाति व्याप्तेर्लिङ्गपरामर्शकारणमतेऽसंभवस्य वारणापव्यावृष्टप्रतिरुद्धे
ति नैवं तर्कमिति एका व्यवहितोत्तरद्वारा तपरसोत्पादः साचकमानादीत्यादियदेन बोध्यपरिग्रहः एकदन्तमेवाभावे
पस्थितावपि प्रतिवहोद्भवप्रपञ्चो नाडमिति प्रतिबंधः उभयसिद्ध्यामिकत्वेन स्यायनायावलतादिति यदुक्तं मले राम.
तदपवादकस्यानभिधानादाह अयं नैव रति आधिक्येति हेतुद्वयोपन्यास इव हेताभासद्वयोपन्यासेपि वादिनिग्रहान्त

त्वाविरोधादिति युष्माकामं श्रद्धया अनतिक्रमेणानाप्रतिषेधरतितथावस्यायनायां नोभयसिद्ध्यामिकत्वज्ञानमिति भावः
प्रतिरुद्धत्वज्ञानस्य विरोधित्वेन व्याप्यादिभंगज्ञानेऽनुमितिबंधे अयपोजकत्वादाह प्रतिबोधेति उभयोरैकत्र निश्चयोन संभवति वि
रोधादित्युक्तं तस्य रिहातिपरस्येति दृष्टेपरस्यराभावव्याप्यत्वाग्रहे नियमेनेति अनुसादित्वेन नावितं तस्य विरोधिप
रामर्शस्येतेन विरोधिपरामर्शना व्याप्यादिविरोधस्य विरोधिसंकल्पयतीति अनेनोचितं सदेतादपीति न स्य विरोधिपरामर्श
स्यानुमिति विरोधितात्सदेतो व्याप्यादिविरोधस्याभावादिति भावः प्राथमिकेति अत्राव्याप्यादिभंगज्ञानकोले एवानुमि
तिस्यादिति भावः तत्तात्त्विकत्वात्परस्वेति अनयोरेकतरं बाध्यविरुद्धाग्राहकतादिति रीत्याऽप्रामाण्यज्ञानवलादेव
व्याप्यादिभंगज्ञानमिति अनुमिति तत्कारणज्ञानयोः साक्षादविरोधित्वेनोपाधिवदामासतायोगाच्चेति भावः । तद्विषयस्य वि
रोधिपरामर्शविषयस्य विशेषदर्शनेपीतलाभावव्याप्यशेषत्ववत्ताज्ञानेऽत्रमः । शेषः पीतुति अत्रमः । पूर्वतादृशस्यावस्था
उक्ततादाशब्दादुमानपोद्भातमानेन प्रतिरोधादुक्तसुखयस्यासंभवादाह । नस्तर्थादिति किंवापामुपन्यास इत्यने
नान्वयि। अत्रेति । लिंगभावेनैवं येकावलत्वमेताद्वयेणां उपन्यास इत्यर्थः । अत्यदादेरित्यत्रादिपदग्राह्यमाह । विरो

शिवस्यमात्रस्येति। शाब्दबोधप्रयोजकयोग्यताज्ञानाच्चसमहितस्यविरोधिवक्तव्यस्येत्यर्थः ननु तादृशयोग्यताज्ञानादिसमवहित
 स्यविरोधिवक्तव्यप्रतिबंधकत्वंस्यादिसत आह बोध्येतितथावशाद्बोधप्रत्येवतद्भावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यविरोधित्वादेयरीसमे
 वेतिभावः। यदा ननु तादृशशाब्दबोधसामग्रीत्वेनविरोधिवक्तव्यप्रतिबंधकत्वंस्यादत आह बोध्येतितथावतद्भावव्याप्यव
 त्तायामर्थस्याप्रावेकारणभावादेवनानुमितिः भावेवातस्यशाब्दबोधप्रतिप्रतिबंधकत्वेनतदेवविघटितशाब्दसामग्र्यभावादे
 वनानुमितिप्रतिबोधइतिभावः। संशयतद्दूरोधमिति एकत्वंधर्मैवानेकत्वंविहृदत्वंविशेषांतथाचधर्मैविहृदत्वंवदनि
 रुद्धत्वंप्रवेशेनतादृशविशेषणानांपरस्परव्यसासेनचतत्प्रतिरूपकमर्थेदृष्टांतीकर्तुमाह एकधर्मिकेतितित्वाच्चा
 त्ताश्रयमानैस्त्वप्रत्ययः प्रत्येकान्वितः स्वार्थबोधयतितेनैकधर्मिकाविहृदनानाप्रकारकज्ञानत्ववत्तनानाधर्मिकैकप्र
 कारकज्ञानत्ववत्तनानाधर्मिकविहृद्विहृदनानाप्रकारकज्ञानत्ववदित्यर्थोत्पद्यते आदियदेत एकधर्मिकाविहृद्वि
 भयप्रकारकज्ञानतसंग्रहः। तत्रधर्मिकेतियाथास्यान्वधर्मिकस्यान्वप्रकारकज्ञानसामग्रीनः स्यात्प्रत्यप्रकारकत्वंराम
 तथातद्धर्मिकस्यान्वभावप्रकारकज्ञानसामग्रीतः स्यात्तत्ताभावप्रकारकत्वमपीत्यर्थसमाजग्रहतेमितिभावः। समा

जस्येति समाजस्य मिलनसमिलितत्वं दुमपहस्य इति यावत्तद्वत्प्रयोज्यतादिसनेनाचितं ननु संशयत्वस्य जयमानवच्छेदकत्वे
 कविदेवस्याणुत्वविशिष्टत्वात् विरोधोभासते कविनेत्रत्रकिंनियामकमत आह वचनितिसंशयारिहृत्पस्याणुतादिविशिष्टता
 नेरसर्थः। तत्त्वयोजकेतिविरोधमानप्रयोजकेत्यर्थः। विरोधस्यसंबंधविषयभावेः संसर्गाग्रहदोषाभावः। प्रकारतयाभावेनविशे
 षणाज्ञानादिहेतुरितिननु संशयतं जयमानवच्छेदकं मास्तनिश्चयतस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वेनिश्चयादमितेपरादर्शजयता ति॥
 वच्छेदकमितिनतस्मात्संशयहृत्पातुमितिसंभवसतोनिश्चयतस्यापि कार्यतावच्छेदकत्वंवडयतिनीलेतरेति॥
 निश्चयतसमशीलतामूर्तिधर्मदर्शनायद्वितीयैकधर्मिकविहृदनानाप्रकारकानुतरूपसंशयामत्वसमशीलधर्म
 प्रदर्शनायतृतीय आदियदेनननाधर्मिकैकप्रकारकानुतरूपसंग्रहः। तत्रप्रयोजकेतिस्यान्वप्रकारकज्ञानेपुरुषत्वप्रकार
 कत्वप्रयोजकविरहादेवपुरुषत्वप्रकारकत्वविरहोपपत्तेरित्यर्थः तुल्यबलाम्यामितिमनाधिकवस्तुत्वे एककोटितिश्रयस
 वेतिभावः। अथादितिननु संशयत्वेन जयतेतिभावः। अतएव एककोटिकशाब्दसामग्र्यात्तद्विपरीतकोटिशब्दः प्रतिबंधक
 तेनतुल्यबलतदुमपशाब्दसामग्रीसंभवादेव आह सैवनतु प्रसङ्गप्रमाणोत्पायकतयाप्राप्त्येकसंशयप्रयोजकत्वमिते

वृत्ताद्यैः ननु विरुद्धो मयः सामान्या मया विवेकतुल्यं कथं ज्ञेयं अत आह कफलवलेति तदेव दर्शयति सामान्यीति विधिवत् निति
 दोषविशेषाभावे सुकृतस्यैव तान्नाभावे अमथाहरस्य नापां संशयस्यैवोत्पत्तेरिति ध्येयपीतत्वस्यैवेति प्रपन्नेन ग्रहादितनेना
 चित्तं एव मयेपि अस्ति चेति दोषविशेष इत्यनेना चित्तं अत्र पित्रादि दोषघटितपीतत्वमसामान्याः सुकृतलौकिकप्रत्यक्षसाम
 यीतोऽधिकतुल्यं दोषाभावे न सुकृतग्रहसामान्याततो वलवत्वमिति निश्चये मनाधिकतुल्यस्य कृतसंशयसमवलतस्या च
 यमतिरेकावाहकस्त्विति समुपलर्तपा मतिरेके संशयमतिरेकमाह सति चेति विशेषदर्शने इत्यनेना चित्तं एव तुल्यवलसाम
 यीतः संशयस्यार्थवशां पत्रत्वे सामान्यपीतितयानाना यस्यानिश्चयात्मकस्य तित्वं संस्कारजन्यता वच्छेदकत्वाच्च मित्याशयः
 परिहृतिरिति न स्यादिति यदि नानुमेवेति परस्परविरुद्धस्या एतदभाववत्तमिमं संशयमोत्तमवविशेषेन संशयात्मकस्य
 शास्त्रावादिमिमावः येन अनुमेव वाचेन तथावस्थितैः संशयात्मकत्वाभावा यपत्रपे संशयव्यावृत्तिनिश्चयमेव संस्कारजनक
 तावच्छेदकं तथा संशयात्मकत्वाभावादेव न तपास्त्यतिरिति भावः। यद्यपि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वा यामपि न संशयात् साम-
 कस्य त्वावोपपत्तिः विभिन्नकालो नैकधर्मिकस्या एतत्परुषतनिश्चयजनितसंस्कारद्वयादपि समुहान्वेन संशया कारस्त्यति

संभवात्तथापि तादृशस्य त्वावोपपादकस्य विशेषप्रतिबंधकत्वे तास्यर्था अतएव तादृशकालविशेषप्रतिबंधकत्वादे
 वततः स्य त्वावोपपत्तौ किं निश्चयत्वं पीतस्य कारणता वच्छेदकत्वेनेत्यस्य सो भवते तनेन स वितः। वृत्ततस्तत्कारकस्य
 तौ तदभावप्रकारकस्य तिसामान्याः प्रतिबंधकत्वमेतदर्थमनायसा कल्पमिति भावः। वृत्ततौ वृत्तगता तया प्रतिबंधकः तोदृश
 स्य वृत्तगता विरोधिनः भ्रमानुमिति र्दोषादिमानुमितिः विरोधित्वेनेति निर्णयस्तथेत्यनेना चित्तं तदग्रहे विरोधिताग्रहेनेह
 साध्यमिति तदग्रहे तदभावग्रहस्य स्वरूपतएव विरोधित्वेन ह विरोधिविषयत्वेनेति भावः। न चैवमप्याप्यवृत्तित्वमदृशयां
 तदभावग्रहोत्तरं तदग्रहापत्तिरिति वाच्यं अत्राहार्थतस्यैव तादृशमजनकदोषाजस्य तस्यापि प्रतिबंधकतायामनुपवेशात्
 तत्तनो संशयोपपत्तिः अत्र विरोधित्वग्रहे विरोधतानस्या उदयादिति भावः। यद्यपि विरोधित्वप्रकारकत्वा न वच्छेदसाध्यमित्यादि
 तानस्यापि तत्प्रकारकत्वेन प्रतिबंधकत्वोक्तौ नायं दोषः। प्रतिबंधकता वच्छेदकस्या ननु गमस्यो दोषतात्ततथापि सामान्या
 भावव्याप्यादीनां सहा नवस्या नरूपविरोधस्या सूत्रे संशयाकारा उ मितिः स्यादित्यत्र सामान्याभाववत्ता तानस्य स्वरूपत
 एव विरोधितया तत्प्रकारकतया सामान्यतः प्रतिबंधकत्वाभावे वा तास्य मिति सामान्याभावव्याप्यवत्ता तानस्य स्वरूपतएव विरो

12-14

चित्तमित्याशंकतेऽप्येति तदन्तरं विशेषदर्शनानंतरं पीततादेरिति ग्रहादिसनेनादितं तथा न तज्ज्ञानत्वेन तदभावव्याप्यवत्ता
ज्ञानत्वेन न वप्रतिषेधप्रतिबंधकभाव इति भावः । न चैतदुच्यते न दोषविशेषाज्जन्तुं प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशनीयमित्यत आ
ह अदुष्टेनेति तर्हि किं विशेषदर्शनं कुत्रापि निषिद्धं सत आह सति चेति कविदुपनीतेति दोषविशेषाज्जन्तोपनीतमाना उदयादि
तर्कः ननु दोषविशेषाज्जन्तौ किकसंनिकर्षाज्जन्तज्ज्ञानतमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकं तावतापि संशयकारणमिति सिद्धे वैतलोकि
कसन्निकर्षजनेपिकविदुल्याविरोधितमाह दूरत इति स्यात्प्राप्तादेरित्यस्याग्रहादिसनेनाचयः । तत्रादितितथा न तद्यत्तित्वेनैव तथा
ज्ञातग्राह्यतत्प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोच्यते न तददृशा उमिसमावर्तिभावः दोषविशेषादीति ममापान्यस्यैव दोषजमतया तत्सं
ग्रहायाह विशेषेति । पित्तमंडुकवसां जनादिरूपे सार्थः । आदिपदेन लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः । न चैवं दूरात्प्रमितस्य स्यात्
तादेर्लौकिकसंनिकर्षजन्तानस्य लेपिविशेषदर्शनस्य विरोधितान्तादग्रहो दोषः । तस्य तत्तद्यत्तित्वेनैव पृथक्प्रतिबध्यक
ज्ञातप्रतिबध्यतावच्छेदकानुगमस्या दोषता तेषावतां जनुगत रूपेणाप्रतिबध्यतसंभवत्तावत्तु अनुगमासिद्धिमुतेत्याशया रम्भ-
नतादृशदूरस्थता घभावविशिष्टलौकिकसन्निकर्षाज्जन्तवाच्यं विशेषणामांशतादृशदूरस्थतापन्नलौकिकसंनिकर्षजम्

सपरिग्रह इत्यप्युक्तं। अतः प्रतिप्रतिदत्तावस्थाप्यवत्ताज्ञानस्याविरोधित्वमिति मतावलंबेनाह कदाचिद्वदन्मवदति। वस्तुतः स
तावपि दत्तावस्थाप्यवत्ताज्ञानं विरोधीति हृदयं तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षाजमात्रं भवेत्तेन प्रतिबध्यताविशेषदर्श
नत्वेन प्रतिबंधकतेति अत्र मितेऽपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रांतत्वाद्विशेषदर्शने सति न संशयः रूपानुमिति रिति तावद्धेदकूट
संबन्धकार्यतावच्छेदकत्वात् नानुगम इति भावः। तथा प्रतिबंधकतासामान्यतादृशा उभयतावच्छिन्नो नवनीलेतरश्च दत्ताविशेष
विशेषाजमत्तादिकमपि न जमतावच्छेदकं दोषविशेषरूपतत्प्रयोजकविरहेण दोषविशेषाजमत्ताप्यपत्तेरुपसमाज
ग्रस्तत्वादिति वाच्यं। नीलेतरश्च दत्तं हि नीलसामग्र्यभावात् नीलेतरत्वं घटसामग्र्यवलावृत्तत्वं यथा तथा दोषविशेषाभावव
त्तात्तदजमत्तं तत्तानसामग्र्यवलावृत्तत्वात् न त्वं यदि स्यात्तदा अर्थसमाजग्रस्तता। न च तत्र घटतावच्छिन्नप्रतिकृपालादी
नामवतत्प्रकारकतामतावच्छिन्नप्रतिदत्तावस्थाप्यवत्ताज्ञानाभावनैरपेक्षेण कस्यचित्कारणत्वं कृतप्रसक्तिः। तथा च त
द्यः दत्तावस्थाप्यवत्ताज्ञानाभावस्यावश्यं हेतुत्वे सामान्यव्यतिवारादवश्यं तद्वारणाय विशेषणमिति नार्थसमाजग्रस्ततेति। यत्त
तावद्धेदनां पाश्चात्तं विशेषणविशेषभावे विनिगमकामावातज्ञानत्वेनैव प्रतिबध्यतादोषविशेषाद्यभावविशिष्टतद

भाव

भावव्याप्यज्ञानत्वेनविरोधिता इति शेषविशेषादयउत्तेजकादिति तत्रासाक्षात्संबंधे न दोषनौकिकसन्निकर्षयोरिंद्रियनिष्ठयोः
सतेपितदभावस्यात्वनिसत्तेन तादृशदोषविशेषजन्यमप्रतिबंधायतेः । न च तादृशयरेषासंबंधेन दोषाद्यभावभावमाश्रयमाह
शदोषाद्यभावविशिष्टविशेषदर्शव दर्शनेन विरोधितमिति वाच्यं तादृशपक्षपादस्य नियामकत्वेनप्रतियोगितावच्छेदकसं
बंधत्वेमानाभावादिति । न च तादृशज्ञानस्यतथात्वेऽप्युपमागामिभारकत्वमेववाच्यं । तदभावव्याप्यवताज्ञानेसत्यपि संश
यरूपात्रुमितिसंभवेन तादृशप्रत्यक्षत्वमेवतथावाच्यमित्यत आह ॥ बोध्याभावेति तथाचैशाद्वोचतादीनां पृथक्प्रतिबध्य
तावच्छेदकत्वेगौरवात्तादृशप्रत्यक्षादिसाधारणदोषविशेषजन्यज्ञानत्वमेवप्रतिबध्यतावच्छेदकं कल्पयितुमनिवन्नाद्य
वान्नाद्यवज्ञानकालोर्नप्यवसामान्यमिवाशंक्याविरोधितमिति नोक्तमभिचारसंशयकारणतासंभवश्रुतिभावः वस्तु
तस्तुविरोधितप्रकारेणाप्यपकताग्रहेप्रकारंमोहावविरोधमानेवहितदभावोभयपक्षव्यवताज्ञानात्तद्विहितदभावोभयसंशयात्पि ना
कात्रुमितापत्तिः कृतादृशफलेवनकस्यापिसंप्रतिपत्तिः तादृशफलवाराण्यतत्प्रकारकात्रुमितौ तदभावप्रकारकात्रुमि
तिसाम्याः अनिवंचकत्वं कल्प्यं ज्ञानसंशयात्तकात्रुमिति रिति ज्ञान एवमत्रविरोधितेन वदेव्यापकताग्रहेविरोधिव्याप्यवा

मितिपामर्शः एवंजभावव्याप्यवापिप्रामर्शः विरोधिविबहौनाद्यवप्रभावस्वरूपिप्रतियोगिकत्वेवलाघवमिति लाघवज्ञानस
हकारणाविरोधिविमानतादृशविरोधिविबहौनावानितिसंशयरूपात्रुमितिसमर्थनंप्रत्यक्तं सतेन्याहादिकं व्याख्यातं अचिकंश
हालोकविवेचने प्रयत्नितमस्माभिः । यत्तु शेषविशेषजन्यज्ञानत्वमित्यसाधारणतात्तन्यत्वनिवेशोवगौरवात्प्रत्यक्षमि
त्रतज्ञानत्वप्रतिबध्यतावच्छेदकं वाच्यं शाब्दतोपमितितयोक्तथात्वेगौरवादितितत्त्वदोषविशेषजन्योपनीतमोनप्रतिबध्यक
तसंपन्नयेकार्यतावच्छेदककौटौजन्यतस्यावश्यं निवेशनीयत्वेन त्रैवप्रत्यक्षत्वमपहायता न तस्यप्रवेशेनैवसर्वसंग्रहेणा
हादौत्वानं ज्ञेयात्थात्वं कल्पना नौविमर्शकं विवृतिरोधोज्ञानस्योद्भूतसंस्कारस्यवासेमानकातीनविरुद्धोभयप्रकारकं
चार्मिकज्ञानसंशयः ननुनस्यविरोधविषयत्वमपिनियतं बह्विधादिन्याप्यकताज्ञानेप्रकारान्तरेणावविरोधज्ञमेववद्विद्वत्स
भावविषयकमेकवर्तिकं विरोधिविषयकमपिसंशयएवेति नोक्तक्रमेणाविरोधितकल्पनंविरोधदर्शनेस्यप्रतिबध्यतावच्छेद
कं तादृशापनीतमानत्वशाब्दोपनिबधकत्वं नास्ति इमेवेति तथात्रुमिति रिम्याह ॥ तथावप्रत्यक्षमित्रतज्ञानत्ववच्छिन्न
प्रतितदभावेव्याप्यताज्ञानस्यविरोधितमितिभावः । न नात्रापिप्रत्यक्षमेवेज्ञानत्वंवेतिद्वयमवच्छेदकं तथावशाब्दतोपमिति

त्वाम्भवेवतदा शेषतामिति वाच्यं. अवच्छेदकानां साम्येऽपि तत्र व्यापकतामेवेन कारणात्तामेदं स्यात् इत्युक्तं तथेति लाघवादिमिमां
 वः विशेषांतरेति तदभावात्प्येसर्थः. तत्तद्व्याप्यदर्शनं तथा विरोधि. न भवत्येतावदिति. एवं पक्षस्य न संशय इत्यनेनान्वयि. अप्रा
 म्या एष प्रहेक्य संशयो भवतीत्यत आह. अत्र ही ते सादि. सा अवच्छेदकितरूपस्य विरोधस्य साम्ये विपरीतज्ञानाजनकतादाह
 साध्याभावावभाष्येति. ननु ह दोषदिमाभ्यामादिसत्रवाच्येऽप्याभिः तत्र पक्षधर्महेतौ व्याप्तिवाच्यमावात्तत्र मस्य हेतोरपक्षध
 र्मे तात्त्व्याप्यज्ञाचेत्यत आह हेताविति. अस्यावभाष्याप्रकृतत्वे हेतुत्वमस्ति सिद्धमित्याह. अत्रैवैति. तथा पक्षध
 र्मे तावच्छिन्ने व्याप्तिवाच्यजनकत्वे लक्षणा र्थः. हेताविसम्भवि वस्यो न व्याख्यानांतरमाह पक्षेति. शेषोऽप्याहारः हेतौ प्रकृतहे
 तौ साध्यजिज्ञासापरतायां अनेकांतिका व्याप्तिः स्यादिति साध्यहेतु आदाय द्वित्वमभ्युपगम्य नायाह. प्रकृतैति. तथा चानयोर्हे
 त्वोः को वास्तव इति जिज्ञासाफलमिति भावः. ननु संशयादपि जिज्ञासायां ज्ञानेष्टसाधनताज्ञानहेतुत्वेति विकल्पोऽसंगत इ
 त्यत आह तज्जमेति. संशयजन्यं यदुत्तमं तदुत्तारणारूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानद्वारेणोत्तरार्थः. ननु पूर्वप
 यजन्यदुःखोत्तारणमिदं तथा वेष्टमेदादेव विकल्प इति भावः. सत्यतियक्ष्य जिज्ञासाजनकत्वे मानाभावात्प्रयोजकपारतया

व्यावच्छेदोति. हेतुसमीचीनासमीचीनत्वसंशयजन्यं यदुत्तमं तदुत्तारणारूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानद्वारेणोत्तरार्थः. ननु पूर्वप
 रामशीनेतरोत्तरव्याप्तिज्ञानेन यक्षधर्मताज्ञानासज्जिकालरूपं पूर्वपक्षमर्शनाशजनता द्वात्रिंशद्विशिष्टतामासति काल इति म
 लमसंगतमतो व्यावच्छेद इति पूर्वकालेति. ननु तथापि व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामित्यसंगतं व्याप्तिज्ञाने नैव पक्षधर्मता
 ज्ञानोत्तिकात्त एव नाशजननादेत आह व्याप्तिज्ञाने तथाप्यदायक्षधर्मताज्ञानमेव प्राथमिकं तदा तेनापि विनाश इति भा
 वः. व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामिति प्रकारेण संगमपति उत्पत्ताविति. ते योऽप्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः. तथा व्याप्ति
 पक्षधर्मताज्ञानाभ्यामात्रिंशद्विशिष्टज्ञानस्यासतिः तस्या काल इत्यर्थः. उत्पत्तिकाल इत्यस्य यथास्तुतमर्थं मनु रूष्यप्रकारेण
 नाश एव तयो रन्यसमर्थयति. यत्र वेति तथा च द्विवचने व्याप्तिपक्षधर्मतायो रव द्वित्वबोधकं तादृशयज्ञानस्य द्वित्वमस्ति सि
 तमिति भावः. सत्यतियक्ष्य साम्याभावव्याप्यवृत्त्यादिरूपतया केवलान्वयिनिर्गतसमवेदादे निरुक्तसत्येति पक्षिते
 त्वेति. साध्यविरोधपक्षधर्मतादिना निरुक्तेत्यर्थः. एकैकस्य हेतुभेदकद्वयप्रत्येकस्य. ननु घटनिष्ठासंज्ञाभावत्वे
 न यदि पदतासंज्ञाभावः पक्षीकृतस्तदा तत्राभिधेयतप्रतियोगिकताभावे नवापः पादिनाभिधेयतासंज्ञाभावस्तदा तदप्रति

शि.टी. द्यायाश्रयासिद्धिर्भिसत आह धरतिष्ठेतादि। आह स्यातामत्येसति घटमात्रवृत्तसमस्तस्य सकमवेततादाविति व्यभिचारस्य
 नेना। न्वितं. दिती येस्य. घटवृत्तिविर्भावतस्य विशेषेति। तथा वतादृशयमिवादिशेन काल एव सत्यतिपक्षत्वमिति भावः।
 विविन्नपक्षकंसत्यतिपक्षमुपपाद्य घटो. मिथेय इति स्थापनासमानपक्षकंसत्यतिपक्षानुमानमाह। नस्तुत इति। न च मिथेया
 संतामावाप्रसिद्धौ कथं व्याख्यादिग्रह इत्यत्र आह व्यापकाभावेति। तथा वपत्राभिधेयत्वं तत्र कंबुश्रीरादिमत्तामावत्संबंधा
 एकतंग्रहीता व्यापकाभावेन व्याप्यस्याभिधेयत्वस्याभावमहादिति भावः। न च मिथेयत्वात्संतामावाप्रसिद्धौ कथं तादृशप्रति
 हेतुत आह प्रत्येकेति। घटस्याभिधेयत्वस्यात्संतामावस्य प्रत्येकं प्रसिद्धत्वादिति भावः। प्रतित्वादीसादियदेन निगमनयारि
 ग्रहः। न च मिथेयत्वविशिष्टाभावाप्रसिद्धौ कथं तत्तात्त्व्यमित्यत आह विशिष्टस्येति। अभिधेयत्वाभावे यो वैशिष्ट्यसंबंध
 विधेयमाने तस्याप्रसिद्धावप्यशेषादिति भावः। एवं सत्यतिपक्षित इति व्यवहारो यधिकं लक्षणासुक्तं इहानी अनुमितिप्रति
 बंधकज्ञानविषयतावच्छेदकानामनुगमेन पंचमिधर्माविर्भावयत्तेषामनुगमकं विमोजकं वक्तुं न मिकामाह सत्यतिपक्ष
 सत्त्विति। साध्याभावव्याप्यवानिति पक्ष इत्यनेनात्रापि। साध्याभावसाध्यवच्छेदस्योर्वाप्यौ। एवमादितेदिपदेन साध्यव्या

प्रकाशताभावप्रतियोगिसत्तादियोरग्रहः। प्रकृतेति। इदं साध्यपक्षपोरद्वितं तथा न प्रकृतसाध्यातावच्छेदकविशिष्टसाध्यप
 क्षतावच्छेदकविशिष्टयस्यो वैशिष्ट्यग्रहविरोधिते सतीत्यर्थः। पक्षितत्वाप्रकारिवशान्नानसीयत्वं व्यापकतानवच्छेदकमपि वद्वि
 मानिसनुमितौ प्रकारिभ्यमासते तरुप्रकृतसाध्यपदे अनुमिति विषयतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यपरं वाच्यं तेन तत्र महती यवत् न ३
 भावव्याप्यवृत्तसत्त्वप्रतिपक्षस्यापि संग्रहः। न क्षमाव व्याप्यवृत्तहृदात्मकसत्त्वतिपक्षस्य हृदलक्षणेण हृदेत्यत प्रकारेणावद्वि
 वैशिष्ट्यज्ञानविरोधिताद्व्यतेन रूपेणाह देवद्वि तेन रूपेणावद्वि वैशिष्ट्यज्ञानाविरोधितावविशिष्टांतद्वयं न वात्रयकिंचित्तादृश
 तानविरोधितेनैव लक्षणासमनये विशिष्टांतद्वयं व्यर्थमिति वाच्यं. क्रूरवद्विमानिसादौ वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तहृदात्मकप्रतिप
 क्षोत्राय के. ति आतेः तस्यापि वक्ष्यमाणव्याप्यवृत्तान्न क्रूरवद्विमानिसाकाकयत्तिं विज्ञादशग्रहविरोधितत्वात्। तस्मात्तदुभयवैशि
 ष्ट्यग्रहसामान्यविरोधितं वाच्यं तथा सत्त्वतरुसंभववारणाय विशिष्टांतद्वयं विरोधितं विरोधितानविषयतावच्छेदत्वमतोना ४
 संभवः। एवमुक्तं चापि। प्रकृतपक्षसाध्योर्ग्रहस्याविरोधितत्वरुतपक्षसाध्यो वैशिष्ट्यग्रहविरोधितं तदुत्राप्यकतमि
 त्तर्थः। अत्र कांचनमयोद्धः कांचनमयवद्विमानिसादौ कांचनमयत्वाभावान्न हृदरतितानस्य हृदरतिपक्षतानंप्रतिविरोधितेन

श्री.टी.

श्री-टी- कांचनमयोद्गोवर्द्धिमानिति ग्रहं प्रतिवविरोचितेन तादृशकांचनमयताभाववद्गोत्रायककांचनमयताभावव्याप्यवद्गोत्रियातिवा
राप्रपञ्चतेति यत्तु विशेषणं एवं साध्यविशेषतासापि आहतिर्बोधा। वरमयोः प्रकृतपरार्थयोः पक्षसाध्यविशेषणार्थोक्तिः
पूर्ववत्तावद्विद्याप्याभावे साध्यवद्विद्याप्यवत्पक्षात्प्रकृतसाध्यसापितादृशयज्जिनिवृत्तानविरोधत्रापकत्वात्तदुत्तरेयवद्वि
मस्यस्यवस्यमोवविशिष्टपक्षविषयकनिरुवद्याप्याभावप्रकारकत्वात्तन्निरोधितात्तदत्रापकत्वं न फलोपपन्नं अत्रापकता
त्वात्तदोपपत्ता। ज्ञायमानकारणात्ताया निरस्तत्वात्तत्राह तदुत्रापकत्वं वेति। तत्रमिति। तदुत्रापकपरामर्शविषयतावच्छेदक
तापर्यास्यधिकारात्तमिति फलितार्थः। यद्यपि सततं तदलेविरोधितस्य विरोधितानविषयतावच्छेदकतपर्यास्यधिकारात्तदविरोधता
नैवविशिष्टपक्षवैकदेशवारणोद्गायकदलेतादृशविशिष्टेतादिविवक्षणा मफलंतथापि वद्विमतत्वेन द्वादशपक्षाद्यत्यधमस्यसा
यनायां वद्विमान्द्रोनिर्धर्मो निर्वहिलादित्यादिप्रविस्थापनायां धर्मव्यापकीभूतवत्त्वाभावविशिष्टरूपस्य सत्यतिपक्षत
यातेदेकदेशे वेद्यभावं बहुदेयाश्रयातिद्विविधया तादृशविरोधितपर्यास्यधिकरणो अत्रियातिः सादिततत्तत्तयोक्तमिति। वरम-
नसाधारणस्यमोकाकारमतेविरोधस्यस्यमतेसत्यतिपक्षतया दोषत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत्राह असाधारणोतिप्रकृतमिति। यस्मिन्नाद्ये

सप्ततिपक्षितं यत्तावन्तत्तावन्तावच्छेदकावच्छिन्ने इत्यर्थः । इदं च दूरे वा हिमान् जाते रिसस्य मतिरे विसृज्यति पक्षे वा हिमापकी
मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतवद्धेऽव्याप्तिवारणाय । साध्यप्रकृतपदं च दूरे वा हिमाद्वजित्वविशिष्टं द्रव्यत्वात्तद्व्यादिसस्यसत्त्वं
तिपक्षे ह दूरे वा हिमद्वजित्वविशिष्टं द्रव्यत्वात्तद्व्यादिसस्यसत्त्वं तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतवद्धेऽव्याप्तिवारणाय ।
व्याप्तिवारणाय । प्रतियोगित्वादीत्यादिपदेन साभावचरस्य वृत्तिप्रकृतसाध्यकतया ग्रहः । तथा च यादृशविशिष्टं विषयत्वे
न प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकी मत्ताभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाहिपरामर्शस्यावमिति न कर्तव्यमित्यर्थः । न च वद्व्यापकी
पक्षे मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतकालीनहेतवे हिमान् रुद्रतादिसस्यसत्त्वं तिपक्षे तादृशहेतवे हिमान् रुद्रतावत्तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुत
तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतकालीनहेतवे हिमान् रुद्रतादिसस्यसत्त्वं तिपक्षे तादृशहेतवे हिमान् रुद्रतावत्तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुत
व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतकालीनहेतवे हिमान् रुद्रतादिसस्यसत्त्वं तिपक्षे तादृशहेतवे हिमान् रुद्रतावत्तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुत
कावेतो मत्ताभावप्रतियोगित्वानवगाहितसाभावो वाच्य इति कश्चित् सत्यतिपक्षे नायकस्येति । वेद्यमाव्याप्यमाप्यवद्धेऽव्याप्तिवारणाय ।
। अत्र सर्वत्र वक्ष्यते तस्य द्वास्तदनेनान्वयः । आप्तपातिद्यादिति । कावेन मपोद्गदः । कावेन वद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुतकालीनहेतवे हिमान् रुद्रतावत्तद्व्यापकी मत्ताभावप्रतियोगिद्रुत

व्याप्यवद्देहस्य कांचनमयताभावरूपाश्रयासिद्धिनायकस्य एव कांचनमयताभावव्याप्यवद्देहः कांचनमयताभाववद्देहिरूपसाध्याप्रति
 शुत्रायकस्य सुहास्यतयः। वद्विभ्याप्याभाव इति प्रकृतयः सादिग्रहाविरोधुत्रायकत्वरक्षणाय व्याप्याभावपर्यन्तानुयायनं। अत्र न
 द्विमाद्देहो वद्विमान्मेमादि सादौवद्भावव्याप्यवद्देहादिकमपि आश्रयासिद्धिरेव एवं द्रव्यद्रव्यतेन नपक्षते वद्विमाद्देहेन तादा
 त्मेन साध्यातायां वद्विभावव्याप्यवद्देहः साध्याप्रतिदिरेवेति मंतव्यं॥ अत्रेदं नित्यं यत्र वद्विभावव्याप्यव्याप्याभाववद्देहेन नपक्ष
 तावद्विहेन वसाध्यातातत्र वद्विभावव्याप्यव्याप्यवद्देहात्मकाश्रयासिद्धावतिआप्तिः तस्यापि प्रकृतसाध्ययस्यै शिष्यग्रहविरोधि
 ताताप्रकृतयसादिग्रहाविरोधिप्रकृतयससाध्यै शिष्यग्रहविरोधि नोवद्विभावव्याप्यवद्देहात्मकसोत्रायकताया॥ नवप्रक
 तयससाध्यग्रहाविरोधी सुत्रायकस्यैव विशेषांनतत्रैयरूपस्यतेयावद्विभावव्याप्यव्याप्याभाववान्द्रव्यद्रव्यतिप्रकृतयस्यग्रहप्र
 तिवद्विभावव्याप्यव्याप्यवद्देह इति मरुस्यविरोधिते न प्रकृतयस्यग्रहाविरोधिताभावादेव नातिआप्तिरिति। वाच्यं विरोधंतेनेति
 ग्रंथविरोधात्। ततोहिविरोधितमविरोधितं नवनेयरूपस्यैव विशेषांमिति प्रतीयते अविरोधं तस्योत्रायकविशेषताते उत्रायक
 कांतेनेत्येव विरोधंतेनेत्यत्र कुर्याता किंचैवंनिः संदिग्धप्रतिपत्तये प्रविरोधिते सत्प्रसमं कुर्यात् पथाकथं विज्ञप्तमर्थनेपियत्र

कृतपक्षसाध्यग्रहा

वद्विमाद्देहेन पक्षतावद्विभावव्याप्यव्याप्याभावते वसाध्यातातत्र वद्विभावव्याप्यव्याप्यवद्देहात्मकवाधस्यविशिष्टपक्षसाध्यग्रहा
 विरोधि नो विशिष्टपक्षसाध्यै शिष्यग्रहविरोधिवद्विभावव्याप्यवद्देहोत्रायकत्वेनातिआप्तेर्वज्रलेपायितताता अत्र केवि
 ताउभयत्रैवाविरोधंतेविशेषतां उत्रायके उत्रेयेव तथाव विशिष्टपक्षसादिग्रहाविरोधिते सति विशिष्टपक्षसादिग्रहाविरोधियत्
 विशिष्टसाध्यै शिष्यग्रहविरोधिरूपं तदुत्रायकत्वमित्यर्थः। वद्विमाद्देहो वद्विभावव्याप्यव्याप्यवानिति राधस्य वद्विभाव
 व्याप्यवद्देहोत्रायकस्य वद्विमाद्देहस्य विशिष्टपक्षग्रहविरोधुत्रायकत्वादेव नातिआप्तिरिति प्राहुः॥ वस्तुतस्तु सत्प्रतद
 तेन यद्वा वद्विप्रतिवधतानिरूपितप्रतिबंधकताश्रयविषयत्वं विवक्षितं तद्वा वद्विप्रतिवधतानिरूपिप्रतिबंध
 चकताश्रयग्रहविषयोत्रायकत्वमर्थः। तथाचोक्तत्वे वद्विभावव्याप्यव्याप्यवद्देहो न सप्रतिवधतावच्छेदकं तदभावव
 द्देहान्तं ज्ञेयं स वद्विभावव्याप्यवद्देहस्य तानस्य प्रतिवधतावच्छेदकं वद्विमाद्देहान्तं अतएकस्यैवाविरोधितविवक्षितं
 न दोषः। सत्यं तत्रैव साध्यातावच्छेदको वद्विभावसाध्याभावोत्रायकत्वोक्तो न तत्संयुहो न स्यादिति भावः। पथासिद्धातमिति
 नेप्याधिकानां पथावयवरूपं मीमांसकानां अग्रवरूपं बोद्धा नांघर्यवरूपमिति क्रमेण बोधो हेतावच्छेदकं तदोषस्यैव साकांक्ष

तेन सत्यं पदं लोपप्रतिपादको आकांक्षा घभावेनार्थतरतापत्तिरित्याशयेनाह। अयं हेतुर्निर्दिष्टः। विशिष्टपदमर्थविशेषिते
न्यासिविशिष्टपदसृजितप्रकारकपदमर्थविशेषितेन ननु प्रत्यक्षेण विशिष्टमावग्रहे विशेषणघभावग्रह आवश्यकर
तिसम्यदोषः ननु विशेषणघभावग्रहे वश्यं विशिष्टमावग्रहः विशिष्टवर्गग्रहेण तथा तासंवादत आह। शब्दादिति।
आदिपदेनोपनीतमानामुपपत्तिग्रहः। ननु यं हेतुं साधुको विशिष्टप्रतियोगिकाभावादिसन्नयर्थविशेषणान्न विशिष्ट
भावो दोष इत्यत आह। मर्थेति साधन एवेति ननु प्रतिबंधकतायासि सेवकारार्थः। विशिष्टपदमर्थप्रतिबंधकत्वेन विशि
ष्टभावस्य आद्याभावावगाहितया प्रतिबंधकत्वे वैषम्यार्थसंप्रवादिति भावः। असाधकता उभितिलेनातं यन्मते हेतुमासन
संज्ञांतमतेषु पक्षेति माह। नवेति असाधकतदपि मर्थविशेषणत्वमायि चर्मातोणाः तदभावावृत्तिना यन्निवारीति अयं हेतु
रसाधको व्याख्यादिप्रतियोगिकाभावादिसन्नयस्यादिप्रतियोगिकत्वससाधकवृत्तिमाद्यादिप्रतियोगिकद्वित्ववच्छिन्नाभावा
द्यैसतादिति भावः। विशेष्यादासादिना विशिष्टपरिग्रहः। ननु यन्निवारादिश्रद्धेर्न ते तद्विकल्पसद्व्यापितीत्यत आह। स एव
हेतुविति ननु सिद्धिप्रतिबंधकत्वा न विषयतावच्छेदकत्वे सिद्धिस्वजकत्वं तद्वत्तदानीं यन्निवाराग्रहेण कालांतरे पिसंभव

तेवेसत आह। तदानीं मित्यादिना तदानीं हेतुत्वज्ञानदृश्यां मलेन प्रोक्तं भवति। असिद्धिप्रयोजकाप्रयासिद्धादेरसिद्धि
निवेशोक्तानां यन्निवारादीनां अस्मिन् वं तर्जो बोवेत्यर्थः। व्याख्यासिद्धादेवेति ननु यन्निवारादेरित्येवकारार्थः। तथा च ननु लोप
नामंतर्भाव इति भावः। ननु ते न ह्येते संप्रति यथाप्यतासिद्धौ विशिष्टनिश्चयाभावताभावादत आह। दीक्षितो तेनेति। ननु वद
भावमपत्तो दादासतादौ पि प्रतिबंधकप्रयोजन एवेति कथं न प्रतिबंधकमात्रादिसप्तो यं प्रकृतं सत आह। वदभावस्ति
तियोः भाव इति सप्तमयदार्थरूपोऽंतताभाव इत्यर्थः। तिनकाराणीभूतवद्विस्तारमावप्रतियोगिनिबद्धे भावेनातिव्या
प्तिः। ननु स्वप्रागभावप्रतियोगिनिस्त्वस्मिन्मा नवस्वांतताभावप्रत्यक्षेण सप्तमप्रतिबंधकत्वापत्तिरिति वाच्यता तात्पर्यं
रिक्तसंबंधेन काणात्वा विवक्षितत्वात् विषयस्य तादात्म्यसंबंधेनैव प्रत्यक्षेण तादात्म्यमावत्वेनेति वद्वेकवद्वित्वेनैव
तुल्यमिति न वद्वभावेऽतिप्रसंगः। अत्र प्राचीनमतेष्वस्वप्रागभावाधिकरणो मामान्याभावासंभवेन तत्र अरापभावादीना
मेव हेतुत्वं तेषां वतत्र अतितावच्छिन्नाभावतापेक्षया लाघवात् तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वाभावादीनामपि प्रतिबंधकत्वाद्योपर
सस्वातः कश्चित् सनेन सूचितः। कार्यसामान्येनायं नियमः। किंतु कार्यविशेषेऽनुमितावित्याशंकते मलेऽपानुमितातिमत्तो

शि.दी.

योगादीनामहेतुत्वस्थापनेराह। सिद्धेरेवेति तदेतत्ते अत्रुमिातहेतुत्वे। शिचितावनाभासेपकृति साध्या तावच्छेदका भवेहेतुव
त्रिस्तथाभावेवैमपैः। आभासतविशेषितमपोसादौ सर्वत्रैव परामर्शविषयभावत्वमित्यनेनामपुः। वाच्येति चोचोत्रयहेसा
थाभावः। साधनायभाववससादाविति तस्य परामर्शविषयाभावताभावादितिभावः। ननुतत्रा व्याप्रावपिनकृतिः। तदिति
साधनावसैवलस्यतेनतज्ज्ञानस्यैवतत्रात्रमिति विरोधितादत आह। यहादेरिति आरिप देनसाधनादेर्योप्रिमदमला
दियरिग्रहः। ननुतस्यापिपरामर्शविषयाभावत्वमेव साधनत्वतः परामर्शविषयतेनतदेहेतदभावत्वसत्तादत आह। सा
धनादेरिति ननुपक्षार्हः साधनत्वमानेसाधनादेः पिपक्षादिवृत्तित्वानं संभव तिसमामसंविश्वे घत्तात परामर्शवातद
मयाकारोयैस्तथावनपक्षवृत्त्यतेः याप्रित आह। यहा विष्टेति अतएव। साधनादेः पक्ष निष्ठाभावप्रतियोगिता
दव्याप्तेरेव शब्दमात्रांनुगतमिति। यतततयोरननुगतत्वारितिभावः। परामर्शविरोधितमात्रंवेति मात्रयादेनयाम
शविषयाभावतमुदासः। तेनसाधनायभाववससादौनायाप्रिः सव्यमिवावेति। स्वमतेविरोधस्यसाध्याप्यकीमृताभावप्रति रम
योगितरूपतातमात्रमुक्तं। उतरथातुतत्राप्यतिप्रसत्तिर्वेधा निसो यवत्सत्रनि। तत्त्वस्यपक्षतावच्छेदकतेनाप्रयासिद्धि

जसत्तहेतुत्वेवसत्स्यासिद्धिः तयावप्रकृतहेतुकसाध्यामवमि। चारमसिद्धेः तयोरयाप्रितिभावः। केवलस्यसाध्याभाव
वृत्तित्वस्याप्यमसिद्धिप्रदर्शनायप्रमेयोवेति तदर्थः। यमिवाप्यार्थः। यस्ततावच्छेदकरूपेणाति रदवाप्रयासिद्धेहेतु
तावच्छेदकेत्यादिवहेत्वप्रसिद्धेर्विशिष्टज्ञानमिति वसरूप्यासिद्धेः। साध्यातावच्छेदकेत्यादिवसाध्याप्रतिदेः संग्रहाप्य
सहति तेतिः तादृशाभावस्ययाप्रिविशिष्टहेतुमत्राज्ञानंप्रतेवविरोधितेनहेतुतावच्छेदकरूपेणाहेतुविशिष्टहना
विरोधितादितिभावः। आरिपदेनयास्यमावादयः सारहीताः। विशिष्टयहेत्यादिसकतावच्छेदकविशिष्टस्यर्थः। एवंहे
तुतावच्छेदकविशिष्टादिकेवोच्यंतथा चविशिष्टयससाधनवैशिष्ट्यविषयकोयोविशिष्टसाध्यग्रहस्तदेविरोधोत्यर्थः
। अत्रपरामर्शविरोधित्वमात्रंयमिचारादावतियाप्रमतेः सत्यतत्रापियाप्रिग्रहविरोधस्यतत्साध्याप्रसिद्धादावयाप्रम
तोः विरोधंतयाप्रिमहविरोधिविशेषाणं साध्याप्रसिद्धादेर्विशिष्टसाध्यग्रहविरोधितयैवयाप्रिग्रहविरोधितेनतद
शसाध्यग्रहाविरोधियद्याप्रिग्रहविरोधिव्यमिचारादितद्विनात्वादेवनायाप्रिरिति अत्रसरूप्यासिद्धेयोप्रिग्रहाविरोधि
त्वेनविशिष्टपक्षपैशिससस्यवैपर्यमाशंक्यतत्सार्यकातिविशिष्टयहेत्यादिना चकिमानिति अत्रवर्जरेवंप्रकृता

[illegible]

न्याप्रिग्रहेजातेदोषतायोगात्तत्तत्संप्रहापप्रकारांतरमाह। प्रकृतेति-उक्तस्य साधारणमसाधारणं वप्रकृतयहप्रविष्टा
भावकमेवतदभावसोत्रपक्षतावच्छेदकत्वादितिनतयोरव्याप्तिः। अत्रवदंति-साधारणादिकंसाध्याभाववद्वितित्वादिरूपं
हेत्वमिश्रितमेवप्रकृतेवक्तुं तदभावस्यैवप्रकृतपक्षेप्रवेशात्तथावद्विद्यमिवासाधारणभाववत्प्रमेयत्वानुपपत्तौबहिर्भा
तप्रमेयतादिसादौसाधारणादाववित्याप्तिः साधारणमावस्ययहप्रविष्टत्वात्तत्राश्रयाप्रसिद्धभावेनसंग्राह्यताभावात्तत्रवप्र
कृतपक्षप्रविष्टप्रकृतहेत्वप्रविष्टाभावकसाधारणादिभिन्नत्वेवक्तव्यं-यत्रवप्रकृतपक्षेप्रकृतहेतुर्नप्रविष्टस्तत्रकेवत्वेहेतुमिश्रि
तसाधारणादिकमुपादायतद्विन्नत्वेवक्तव्यमितिवाच्यं-एवमपिब्रह्ममिवास्मिन्मेयत्वानुपपत्तौवद्विमानमि
धेयतादित्यादौवद्विद्यमिवास्मिन्मेयत्वरूपाश्रयासिद्धव्याप्तिः। तस्याः प्रकृतहेत्वप्रविष्टोयः प्रकृतहेतुमिधेयत्वरूपः तत्राप्रविष्टा ५४
भावकत्वेनतद्विन्नताभावात्तत्रवप्रकृतपक्षेप्रविष्टसाधारणाद्यप्रविष्टाभावकसाधारणादिभिन्नत्वेमेववक्तव्यं-भवतिवद्विद्यमि २२
चापिमेयत्वानुपपत्तौवद्विद्यमिवास्मिन्मेयत्वरूपाश्रयासिद्धोत्तानाव्याप्तिरितिचेदुक्ततावदेवंतथापिप्रकृतपक्षप्रविष्टाभावक

साधारण्यप्रसिद्धौ कथं तद्विज्ञानं ग्राह्यं न हि वक्ष्यमिवादिमे यत्तवानि सादौ प्रकृतं यत्तु प्रविष्टाभावकं यद्विद्यमिवादि तद्वद्वि
 यमिवादि त्वमसि येन तद्विज्ञानं व्याप्यमिदं हेतुं येन मिवादिमे यत्तव स्यात् किं वक्ष्यमिवादिमे यत्तव यत्तव तो वद्विमानमे यत्तव
 त्यादौ वद्वि यमिवादिमे यत्तव स्यात् अथ सिद्धिं संग्रहय प्रकृतं यत्तु प्रविष्टाभावकेत्यादि विशेषां तत्तच्छापीयसाधारण्यसंज्ञाया
 तेसाधारण्यसाधारण्यमिति विशेषादा न मेव तत्रावितं ग्राह्यमादातः प्रामादिकमेव प्रकृतं यत्तु सासति मंतव्यं एतेन
 साधारण्यं तत्र दधि करणा तावच्छेदकं रूपं निपत्ति तमेव प्रकृतं वाच्यं अभावतं न विरोधितं विरोधिवद्वि यमिवादिमे यत्तव स्यव
 द्यमिवादिमे यत्तव मिति तथा न प्रकृतं यत्तु प्रविष्ट विरोधिकं यद्वि यमिवादिमे यत्तव स्यादिकं तद्विज्ञानमेव वद्वि यमिवादिमे यत्तु
 मिति तादृशा अथ सिद्धेर्ना संग्रह इति प्रसिद्धि समर्थनं यत्तु यत्तु च साधारण्यं प्रकृतं यत्तु प्रविष्टाभावकसाधारण्यमिति तमेवार्थ
 : अभावतं न विरोधितं तदुपादानं न वक्ष्यमिवादिमे यत्तव वानि सादौ वद्वि यमिवादिमे यत्तव स्यात् अथ सिद्धि संग्रहय वद्विमे यत्तव स
 मानाधिकरणस्य ताभावप्रतियोगित्वस्य साधारण्यतः स्य मे यत्तव तत्तु वक्ष्यमावस्य न वारणा यत्तु प्रकृतं यत्तु प्रविष्टाभावकं राम
 तात यत्तव सर्वेषां मेव साधारण्यमाभावः प्रकृतं यत्तु प्रविष्टः तत्रातद्वलं नोपादेयमिति प्रकृतं यत्तु न वक्ष्यमिति तमेवार्थः तियाभिः त

ससाधारण्यमिति तस्मात्तिरेकिपदमर्थविरोधित्वा इत आह यामर्थे चेति तथा च साधारण्यं व्यापकाभावप्रतियोगिमिति यामर्थे विरो
 धितेपि हेतुसमानाधिकरणोत्पादित्यामिदं धितयामर्थे विरोधित्वा त्रातियाभिः रितिमावः अत्रेदं विषयः परिहेतुसमानाधिकरणोत्पा
 नपय्यातिरूपदीयते तदा वद्विमानप्रमेयतादिसन्नप्रकृतं यत्तु वद्वित्व विशिष्टवक्ष्यमिवादिमे यत्तव स्यात् साधारण्यमादावव्यापि
 : तत्रमिवादिमे यत्तव स्यात् वद्वित्वरूपत्वे मतादृशा च मिवादिमे यत्तव स्यात् मर्थे प्रमेयतस्य विरोधित्वा त न च तस्या संज्ञासंज्ञे
 ति वीच्यं आधिक्यापत्तेः पूर्वपक्षे तस्यास्य प्रदर्शनं विरोधित्वा त मे यत्तव स्यात् साधारण्यमादावप्रतियोगिवक्ष्यमावव्यापि
 करणस्याप्रसिद्धत्वेन यत्तु वद्वित्व विशिष्टतद्मावा संभवात् न च तत्र साधारण्यताभाववद्वित्वावद्या हि परामर्शो यासु
 इति न तत्राव्यापि रिति वाच्यं एवं तर्ह्युपसंहारि त्वेति याभिः रिति हेतुः साधारण्यतामावप्रतियोगित्वप्रहेसाधारण्यतामाववद्वित्व
 संग्रहायोगे न तादृशयामर्थे प्रतिबंधकता त एवं यत्तु वद्वित्व विशिष्टसाधारण्यमावव्यापकाभावप्रतियोगितामावव्यापिः तस्या
 नपय्यास्यवगाहि परामर्शविरोधित्वादि ताकेचित्तु हेतुसमानाधिकरणोत्पादित्यामिदं धितयामर्थे उपादेयाः यत्तु वद्वित्व विशिष्टसा
 ध्यामिवादिमे यत्तव स्यात् साधारण्यमावोपि मतिमेवमा येन तादृशपरामर्शविरोधी यत्तु वद्वित्व विशिष्टसाधारण्यमावव्यापका

भारत

भा. ३. भावप्रतियोगिताभावश्चात्र उपसंहारि मध्ये निवेशनीय इत्याहुः। परंतु हेतुसमानाधिकारोति या मिथ्या तमेव परामर्शे प्रतिनिरो
धितेनायं तद्विरोधिनां प्रकृतपक्षे च तत्र विशिष्टसाध्याभाववद्वृत्तितामावादीनां च उपसंहारि मध्ये प्रवेशः। न चैवं ता
दृशविशिष्टाभावाव्याप्त्युपदर्शनविरोधः। अप्यगोचकं वक्रिमदमादित्यत्रागोचकवृत्तित्वविशिष्टस्य कृमसमानाधिकारणा
त्ततामावाप्रतियोगिवद्विज्ञानाभावस्य वद्वृत्तिरसिद्धस्याभावो धमेव तत्र तद्वृत्तित्वाव्याप्त्युपदर्शनप्राप्त्याह। अस्तु तत्र
यत्र साध्यं तद्विरोधितत्र साध्याभाववद्वृत्तिमह्येव व्याप्तिरुपादेया। अत एव पक्षे च तत्र विशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधि
कारणाभावेनाव्याप्तिः। न च तत्र साध्या उपसंहारितेऽतिव्याप्तिः। तत्र साध्ये अभावाप्रतियोगितरूपा उपसंहारिताभावात्तद्विरोध
संपहारितस्योक्तस्य परामर्शविरोधित्वादिति। यत्र वसाध्यं केवलं नपितत्र हेतुसमानाधिकारोत्पादित्याप्तिरुपादेया तत्र य
सद्वृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकारणाभावस्यासंभवेनाव्याप्तेरभावादिति साहचर्यं ननु कांचनमयः पर्वतो ह दोषसिद्धिमा
दमेवोवा मे यत्ता तद्वृत्तिमादेतन्नया सिद्धौ तस्या अकतदेतु कसाकाराणां घप्रसिद्धे व्याप्तिः एवं साध्याप्रसिद्धा रावपीत्यत आहः यम
साध्यसाधनेति यथेति कांचनमयः पर्वतो वक्रिमा नूधमादिसात्राश्रया सिद्धिमात्रं अत्रैव ह द्यदेतापां सरूपा सिद्धिराश्रयो

सिद्धिश्च तत्रोभयत्र साध्यस्य बद्धेर्धर्मिण्यस्य हेतोरस्य प्रसिद्धत्वात्तदप्रसिद्धिर्धर्ममेयत्वपर्यंतं साध्यत्वे नोपात्तं अत्र प्रमेयताभा
वस्येव प्रसिद्धिः । तत्रापि मेयो धर्मादिसत्र साध्यवत्तावच्छेदेन हेतुमदस्य तस्या साध्यापत्तया तद्वृत्तीत्तहेतुमदस्य तस्या
प्रसिद्धिस्तत्तमेयत्वाद्देति । तत्र पर्वतायः पर्वतदसादौ तादृशपरामर्शप्रसिद्धेराश्रयासिद्धिर्वाक्यातिरिक्त आह पर्वतामे
ति हेताभावेति । आह पर्वतायः प्रसिद्ध्या पूर्ववदत्र लक्षणागमनमिति भावः । तत्र तादृशमस्य विशिष्टेति पक्षे तावच्छे
दकविशिष्टे पक्षे इत्यर्थः । वक्ष्यामि नाभिमयेयत्वोपपत्तौ वद्विमारमेयतादिसादौ वद्विभ्यमिवाभिमयेयत्वस्वरूपाश्रयासिद्धेः
सामान्यलक्षणोपायणीयत्वे आह अस्ति हि तिसंयास्यते ताह विरोधिरूपं वेति । विरोधित्वं विरोधित्वानविषयतावच्छेदक
त्वं तेन न कामिनीज्ञानाभावतियाप्रतिः । विशिष्टया हेति । आश्रयासिद्धि साधेनाप्रसिद्धिवा रणाय अविरोधिनरस्यंतं यत्र का
मिनीपक्षो हेतुश्च । तत्र विशिष्टपक्षे हेतुज्ञानं कामिनीज्ञानमेव तदविरोधियाः कामिनीज्ञासायाः कामिनां यत्सीभूता
पाहेतुमदकामिनीवेशिज्ञानविरोधियाविषयतावच्छेदके कामिनीज्ञानाभावतियाप्रिवारणायज्ञानस्येति । तदुभयं
विशिष्टयश्च विशिष्टसाधनरूपं । अत्र विशिष्टयद्वयार्थनः । येवक्तव्यशब्दपक्षे तादौ यद्वयसाधनविशिष्टयहत्वस्य प्रतिव

अत्रातिरिक्तवृत्तिरित्यादिः। गुरुतेन शोधेनानतिरिक्तवृत्तिरुपावच्छेदकतस्यैव निवेशात् उक्तविवक्षायाः फलं अविरो
 धिर्भूतस्यमावृत्तिं चतुर्वेत्तव्यमर्थयति-संग्रहतेवेति-अनित्यसिद्धिर्नानाश्रयासिद्धिः-वास्तव्येन न हेतुप्रसिद्धिः सन्निता।
 तथावतदिशेषादातेतदुभयत्रातिव्याप्तिः-स्यादितिमावः-तदुभयस्य यद्वावच्छेदकविशिष्टपक्षहेतुतावच्छेदकविशि
 ष्टहेतुवैशिष्ट्यग्रहविरोधितमर्थः-तत्रविशिष्टद्वयव्यावृत्तिमाह-एवमिति-अत्रगुणानामतविशिष्टसत्ताभाववत्तद्व
 ससहस्यसिद्धिरूपसत्तानं यद्यपिपक्षतावच्छेदकशब्दतविशिष्टशब्देहेतुमूलसत्ताज्ञानंनपिरुणादितथापिहेतुज्ञानवच्छेद
 कगुणानामतविशिष्टसत्तावैशिष्ट्यज्ञानंविहाराद्यतिनतत्राव्याप्तिः-यद्वावच्छेदकविशिष्टस्यसमावृत्तिमाह-गुणानामतवि
 शिष्टसत्तमिति-अत्रगुणानामतविशिष्टसत्ताज्ञानंयद्यपिसत्तायागुणानामतज्ञानंनविहारादितथापिगुणानामतवि
 शिष्टसत्तागुणानामतज्ञानंविहाराद्येवेतिनाप्रसंगः-यद्यपिविशिष्टसत्तंनानतिरिक्तं-तत्रगुणानामतविशिष्टसत्ताभावोनास्तेवातथा
 पिअतिसत्ताभावोपपन्नवृत्तिरितिमतेतथोक्तं-विशिष्टसत्तात्वेवाद्यतव्यप्रतिवारितावच्छेदकगुणानामतसमावृत्तियोगितानेव
 वच्छेदकत्वादिसत्रविशिष्टसत्तात्वेतादृशप्रतियोगितावच्छेदकज्ञानस्यसत्तात्वेअनवच्छेदकज्ञानाविरोधितेपिविशिष्टस

त्तातेनज्ञानविरोधिताप्रसंगवृत्तिमावः-इच्छं वधमवानुहदोवद्विमानधमादितादौनसहस्यसिद्धिः-किंवाश्रयासिद्धिः-एवंह
 दवृत्तिरुमादिसत्रसाधनाप्रसिद्धिरेवेतिच्येयं-तदुभययेति-आश्रयासिद्धिरुपासिद्धिमित्रेतर्यः-अत्रनाश्रयासिद्धित्वविशिष्ट
 पक्षग्रहविरोधितमात्रंनसिद्धिघटितंवेयर्थीतपदशब्दव्यातिवारणायासिद्धितित्तयवेतः-कावनमयवद्विमादकांचनम
 यवमादिसारौतसकृतद्वेहकाश्रयासिद्धिरुपासिद्धिप्रसिद्धिः-वाप्रितत्राह-यत्तादति-तथावतत्रासिद्धिरेवोपादेयेति
 भावः-सर्वसाधारण्यफलरूपांतरमाहसविषयेति-सविषयवृत्तिप्रसक्तसाधनाग्रहविरोधितातदनवच्छेदकंयत्त
 द्वातपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकंतद्व्यस्यज्ञानविषयो-सिद्धिर्वाप्यत्तासिद्धिरित्यर्थः-अनवच्छेदकाज्ञान
 यादानेसाधनाप्रसिद्धिर्व्याप्तासाधनाप्रसिद्धो-संग्रहस्यारितितदुयात्र-तदुपादानेहेतुयोः-सविषयवृत्तिप्रकृतसाधनाग्रह
 हविरोधितावच्छेदकतेनतदनवच्छेदकतादृशरूपस्यज्ञानविषयतात्रासंग्रहः-सविषयवृत्तिविरोधितानवच्छेदकत्वत्तौस
 रूपासिद्ध्याश्रयासिद्धो-रित्यादि-स्यात्तयोः-सविषयवृत्तेः-पक्षवैशिष्ट्यादिग्रहविरोधितायाअवच्छेदकतेनतदनवच्छेदकम
 नोपागाभावप्रसक्तज्ञानविषयतादितिसाधनाग्रहत्वपात्रेतदुपादानेहेतुयोः-साधनाग्रहग्रहविरोधितानवच्छेदकत्वाना

भा.व.

भावः तित्यामिः। कांचनमयः पर्वतः कांचनमयपर्वताभिन्नर तिसास्यसिद्धि संकीर्णायाः आश्रयासिद्धेः पर्वतः कांचनमयपर्वतः कांचनमयत्वादितिसरूपासिद्धेः संयास्यतेव पर्वतोवक्रिमान्कांचनमयपर्वमादितिसास्यनापक्षिदौसास्यग्रहविरोधितान्वच्छेदकस्यविशिष्टपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकस्यपक्षप्रसिद्धाश्रयाप्रिः स्यादितिसविषयवृत्तीतिविरोधितापाविशेषां। तथाचकांचनमयतामावच्छेदकान्वृत्तिर्पातादृशग्रहविरोधितातदनवच्छेदकमात्ममनोयोगाभावसमेवतादृशप्रसिद्धमिति तत्रापितान्वृत्तिविरोधितानवच्छेदकेत्युक्तौयर्वतोधूमवान्वच्छेदिसत्रपक्षवृत्तिनविशिष्टसाध्यायमिवातिसाप्रामाणिकारणमावेः व्याप्तिः। तत्रतान्वृत्तिप्रकृतसाध्याधनग्रहविरोधितापाश्रयप्रसिद्धातः सविषयययैतावन्नचनं नथावतादृशकामिनीजितासायातससिद्धिरितिभावः। नयास्तः सविषयवृत्तीसंतनदेयमेव पर्वतोवक्रिमान्कांचनमयपर्वमादिसादौवकांचनमयपर्वमाश्रयप्रकारस्तर्वतविशेषकज्ञानत्वंसाध्यादियग्रहविरोधितानवच्छेदकंपक्षसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकंप्रसिद्धमिति तदाद्यतत्रससाध्याप्रसिद्धौलक्षणासमन्यदसाङ्गः। यर्वतोधूमवान्वच्छेदिसत्रपक्षपक्षवृत्तिविशिष्टसाध्याश्रयावस्थसाध्यादियग्रहविरोधितानवच्छेदकस्यसंग्रहाभावच्छेदकातं तस्यपक्षवृत्तिनविशिष्टव्याप्तिग्रहं

श्रुती च शोति कर्त्तव्यमिति कर्त्तव्यतावच्छिन्नप्रतिशरीरस्मकारावेकर्त्तव्यमवश्यशरीरजन्यव्याप्यतादिति भावः ननु
साध्यसाधनव्यापकत्वे कथमस्य नोपाधितमत्वात्तथावेति मिश्रास्तु विशेष्यत्वमिति पाठं कल्पयंतो यावत्तत्
नातन्मोवक्ष्याम्यो निरुपाधित्वमिति व्याप्ति साधने विशेष्यत्वमिति ग्रहविशेष्यतं उपचयः विशिष्टं न विशेष्यतं न संभ
वतीति आशंकितुरभिप्रायः विशिष्टेयि विशेष्यत्वमस्तीत्यभिप्रेत्य समाचने साधनव्यापकतादिति ॥ नातविशिष्टे च नोप
विशेष्यत्वस्योपाधेः अतएव निरुपाधितं साधनव्यापकत्वादिति विशेष्यत्वयावस्याप्राप्तात्कत्वात्तदुपेक्षितं न दृष्टव्यं
शिते मणिमिति ॥ इति महामहोपाध्याय श्रीशतसिद्धांतवागीशमदाचार्यविरचिता अनुमितिदीप्तिव्याख्या
शर्ता ॥ ५ ॥ ॥

सम.

537